ઉદય પામે છે. જેમનાં હૃદયોરૂપી કમળના કોશો-
માં શમરૂપી કમળ પ્રફુલ્લિત થયું હોય છે,
તેને વિષ્ણુ સમાન જ સમજવા; કારણ કે જેમ
વિષ્ણુના હૃદયકમળમાં બ્રહ્માના આસનરૂપ કમળ
પ્રફુલ્લિત થયું છે, તેમ તેમના હૃદયકમળમાં
શમરૂપી બીજું કમળ પ્રફુલ્લિત હોય છે. પોતાના
ગુણોથી સઘળાઓની ઈન્દ્રિયોને વશ કરી લેનારા
જે પુરુષોના મુખરૂપી નિષ્કલંક ચંદ્રમામાં શમની
શોભા દીપી રહી હોય છે, તે ઉત્તમ કુલીન
પુરુષો વંદન કરવાને યોગ્ય છે. જેમની આગળ
ચક્રવર્તીપણાની સંપત્તિઓ પણ વિસાત વિનાની
છે, તે શમની વિભૂતિઓ જેવો આનંદ આપે
છે, તેવો આનંદ ત્રૈલોક્યની અંદર રહેનારી કોઈ
પણ વિભૂતિઓ આપતી નથી. જેમ સૂર્યમાં
અંધારું નાશ પામે છે, તેમ જે કોઈ દુઃખો
છે, જે કોઈ તૃષ્ણા છે અને જે કોઈ અસહ્ય
ચિંતાઓ છે, તે સઘળું શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોમાં
લય પામી જાય છે. સર્વ પ્રાણીઓનું આશ્ચર્ય-
ભર્યું ચિત્ત શાંત મનુષ્યના દર્શનથી જેટલું પ્રસન્ન
થાય છે, તેટલું ચંદ્રમાના દર્શનથી પણ પ્રસન્ન
થતું નથી. શમથી શોભનારા અને સર્વ પ્રાણીઓ
પર સ્નેહ રાખનારા સજ્જનમાં પરમતત્ત્વ આપ-
મેળે જ પ્રસન્ન થાય છે. ક્રૂર સ્વભાવવાળાં તેમ જ
કોમળ સ્વભાવવાળાં મનુષ્યો જેમ પોતાની માતા-
નો વિશ્વાસ કરે છે, તેમ તેઓ શમવાળા
પુરુષનો પણ વિશ્વાસ કરે છે. શમથી અંતઃ-
કરણને જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું સુખ
ઈન્દ્રની પદવી મળતાં અમૃતનું પાન કરવાથી
કે વિષ્ણુની પદવી મળતાં લક્ષ્મીનું આલિંગન
કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે રાઘવ! સઘળી
આધિઓ તથા વ્યાધિઓએ ખિવરાવીને ધ્રુજા-
વેલા અને તૃષ્ણારૂપી દોરડાથી ખેંચાઈખેંચાઈને
થાકી ગયેલા મનને તમે વારંવાર શમરૂપ અમૃત
છાંટીને ધારણા આપો. જો બુદ્ધિ શમથી શીતળ
થઈ હોય, તો જે કરવામાં આવશે અને જે ખાવામાં
આવશે, તે સઘળું મીઠું લાગશે. હે તાત! શમ
વિના મનમાં જે સારું હશે તે પણ મીઠું લાગશે
નહિ. હે રાઘવ! હું તો ધારું છું કે, શમરૂપી
અમૃતથી ઢંકાયેલું મન જે આનંદ પામે છે તે
આનંદથી જે અંગો કપાઈ ગયાં હોય તેઓ
પણ પાછાં ઊગે છે! પિશાચો, રાક્ષસો, દૈત્યો,
શત્રુઓ, સિંહો કે સર્પો, એ કોઈ પણ શમવાળા
પુરુષનો દ્વેષ કરતા નથી. બાણો જેમ વજ્રમય
શિલાને વીંધી શકતાં નથી તેમ જેણે સઘળાં
અંગોમાં શમરૂપી અમૃતમય કવચ સારી રીતે
સજ્યું હોય છે, તેને કોઈ પણ દુઃખો વીંધી શકતાં
નથી. સમજુ મનુષ્ય શમવાળી અને સમતાવાળી
સ્વચ્છ બુદ્ધિથી જેવો શોભે છે. તેવો રાજા સુંદર
રાણીથી પણ શોભતો નથી. શાંતિવાળા પુરુષને
જોઈને માણસોને જેવો સંતોષ મળે છે, તેવો
સંતોષ પ્રાણાધિક પ્રિયને જોવાથી પણ મળતો
નથી. જે પુરુષ શમથી ભરેલી, લોકમાં વખાણા-
યેલી અને સમતાવાળી વૃત્તિથી સારી રીતે વર્તે
છે, તેનું જ જીવન સફળ છે; બીજા કોઈનું જીવવું
સફળ નથી. નમ્ર અને શાંત મનવાળો સાધુ
પુરુષ જે કાર્યો કરે છે, તેનાં તે સઘળાં કાર્યોને
આ સર્વ પ્રાણીઓ વખાણે છે. જે પુરુષ પ્રિય
અથવા અપ્રિય પદાર્થને સાંભળીને, અડકીને,
જોઈને, જમીને અથવા તો તેવા જળમાં નાહીને
હર્ષ પામે નહિ, તેમ ગ્લાનિ પણ પામે નહિ,
તે શાંત કહેવાય છે. સર્વ પ્રાણીઓને વિષે જે
સમબુદ્ધિવાળો છે અને જે પુરુષ પ્રયત્નથી
ઈન્દ્રિયોને જીતીને ભવિષ્યકાળનાં સુખાદિને છોડી
દેતો નથી, તે શાંત કહેવાય છે. નિર્મળ બુદ્ધિથી
તલસ્પર્શી કરીને જોતાં જેના મનની અંદરનાં
તથા બહારનાં સઘળાં કાર્યો સરખાં જોવામાં
આવે છે, તે શાંત કહેવાય છે. જેનું મન ચંદ્રના
બિંબ જેવું સ્વચ્છ હોય છે અને ઉત્સવમાં,
યુદ્ધમાં તથા મરણમાં પણ એકસરખું શાંત
હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જે પુરુષ
હર્ષનાં તથા ક્રોધનાં કારણોવાળા પ્રદેશમાં રહ્યો
હોય છતાં પણ નહિ રહેલાની પેઠે રાજી થાય
નહિ તેમ કોપ કરે નહિ, પણ સુષુપ્તિવાળાની
પેઠે સ્વસ્થ જ રહે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે.

જેની પ્રસન્નતાભરી દૃષ્ટિ સર્વ લોકો ઉપર અમૃતના ઝરાની જેમ સુંદર પ્રસરતી હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જે પુરુષ મનમાં અત્યંત શીતળ થઈ ગયો હોય અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે વિષયોમાં ડૂબી જતો ન હોય કે મોહ પામતો ન હોય તે શાંત કહેવાય છે. દુરંત* આપદાઓ આવવા છતાં અને મોટા મોટા કલ્પોના પ્રલયો થયા છતાં જેનું મન નીચ વલણ લેતું નથી. તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જેની બુદ્ધિ આકાશની પેઠે નિર્લેપ જ રહે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. તપસ્વીઓમાં, ઘણું સમજનારાઓમાં, યજ્ઞ કરાવનારાઓમાં, રાજાઓમાં, બળવાનોમાં અને ગુણીજનોમાં પણ શમવાળો પુરુષ જ શોભે છે. જેમ ચંદ્રમાંથી ચાંદનીનો ઉદય થાય છે, તેમ ગુણોથી શોભનારા શાંત મનવાળા મહાત્માઓના ચિત્તમાંથી પરમાનંદનો ઉદય થાય છે. ઘણી પ્રૌઢતાવાળો શમ ગુણોના સમૂહોની પરાકાષ્ઠારૂપ છે અને પુરુષાર્થના મુખ્ય ભૂષણરૂપ છે. તે સંકટોમાં અને ભયનાં સ્થાનકોમાં વિશેષે દીપે છે. હે રઘુનંદન! મહાત્મા પુરુષો કોઈથી હરી શકાય નહિ એવા અને પૂજ્ય પુરુષોએ સાવધાનપણાથી રક્ષેલા શમરૂપ ઉત્તમ અમૃતનો આશ્રય કરીને જે પદ્ધતિથી પરમપદ પામ્યા છે, તે જ પદ્ધતિનું તમે પણ સિદ્ધિને સારુ સર્વદા અનુસરણ કરો. ૧—૮૪

शममसृतमहार्यमार्यगुप्तं परमवलम्ब्य परं पदं प्रयाताः । रघुतनय यथा महानुभावाः क्रममनुपाल्य सिद्धये तमेव ॥ ८४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો
'વૈરાગ્યાદિ ગુણો તથા શમનું વર્ણન' નામનો
સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

* દુઃખે કરીને જેનો અંત આવે એવી.

સર્ગ ૧૪ મો+

વિચારની પ્રશંસા

वसिष्ठ उवाच

शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया ।
कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनिशमात्मनः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: શાસ્ત્રના બોધથી નિર્મળ થયેલી પરમ પવિત્ર બુદ્ધિ વડે વિદ્વાન ગુરુની સાથે નિરંતર આત્મવિચાર કરવો જોઈએ. બુદ્ધિ વિચારથી અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે, તો પરમપદને જાણી શકે છે; કારણ કે વિચાર જ સંસારરૂપી લાંબા રોગનું વડું ઓસડ છે. અનંત પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રફુલ્લિત થયેલા આપદારૂપી વનને જો વિચારરૂપી કરવતથી કાપી નાખવામાં આવે છે, તો તે પાછું ઊગતું જ નથી. હે મહાવિચક્ષણ! બંધુઓના નાશના સમયમાં, સંકટોના સમયમાં અને શાંતિના સમયમાં પણ મોહે કરીને કર્તવ્ય સૂઝતું નથી; માટે વિચાર જ સત્પુરુષો માટે પરમ આશ્રયરૂપ છે. મોહ ટાળવા સારુ વિચાર વિના બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી, એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. સત્પુરુષોની બુદ્ધિ વિચાર કરવાથી જ અશુભ માર્ગનો ત્યાગ કરીને શુભ માર્ગમાં પ્રવર્તે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષોનાં બળ, બુદ્ધિ, સામર્થ્ય, સમયોચિત સ્ફૂર્તિ, ક્રિયા અને ક્રિયાનું ફળ, એ સઘળાં વિચારથી જ સફળ થાય છે. પ્રૌઢ વિચાર યોગ્યાયોગ્યનો પ્રકાશ કરવામાં મોટા દીવારૂપ છે અને વાંછિત ફળને સાધનાર છે. તેનો આશ્રય કરીને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવો જોઈએ. શુદ્ધ વિચારરૂપી કેસરીસિંહ માણસોનાં હૃદયરૂપી કમળોને છેદી નાખનારા મહામોહરૂપી હાથીઓને ચીરી નાખે છે. મૂઢ લોકો પણ કેટલેક કાળે સંસારમાંથી પરમપદને પામી ગયા છે, એ વિચારરૂપી દીપકના ઉત્તમ

+ આ ચૌદમા સર્ગમાં સત્સંગથી ઉત્તમ શાસ્ત્રથી અને ચિત્તની શુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામેલા અને જેથી શમ તથા સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે, એવા વિચારની પ્રશંસા કરવામાં આવશે.

પ્રકાશનું ઉત્તમ ફળ છે. હે રાઘવ! રાજ્યો, ઉજ્જ્વળ સમૃદ્ધિઓ, ભોગ અને અવિનાશી મોક્ષ એ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળો છે. જેમ તુંબડાં પાણીમાં ડૂબતાં નથી, તેમ સંસારમાં મહાત્મા પુરુષોની વિવેકને પ્રફુલ્લિત કરનારી જે વિચાર-વાળી બુદ્ધિ છે, તે વિપત્તિમાં ડૂબતી નથી. જેઓ વિચારનો ઉદય કરનારી બુદ્ધિથી વ્યવહાર કરે છે, તેઓ અત્યંત ઉત્તમ ફળોના પાત્રરૂપ થાય છે. જે કોઈ દુ:ખના પ્રકારો છે, તે સઘળા મોક્ષની ઈચ્છારૂપ દિશાને રોકનારાં અને મૂર્ખોનાં હૃદ-યોરૂપી વનમાં રહેનારાં અવિચારરૂપી કરંજ નામનાં વૃક્ષોના ડોડારૂપ છે. હે રાઘવ! અવિચાર-રૂપી નિદ્રા આંજણના ચૂર્ણની પેઠે મેલી છે અને મદિરાની પેઠે ભ્રાંતિ આદિ ધર્મોને ઉત્પન્ન કરનારી છે; તે તમારા મનમાંથી ક્ષય પામો. જેમ તેજોરાશિ સૂર્ય અંધકારોમાં ડૂબતો નથી, તેમ સદ્વિચારમાં તત્પર રહેનારો માણસ મોટી આપદાવાળા અને અત્યંત લાંબા અજ્ઞાનોમાં ડૂબતો નથી. જેના સ્વચ્છ માનસ(મન અને માનસરોવર)માં વિચારરૂપી કમળનો સમૂહ પ્રફુ-લ્લિત થયો હોય, તે માણસ અવશ્ય હિમાલયની જેમ શોભે છે. જેમ બાળકને મૂર્ખતાને લીધે ખોટા ભૂતનો ઉદય થાય છે, તેમ વિચાર વગરની બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ પુરુષને મનમાંથી વજ્ર જેવા ખોટા સંસારનો ઉદય થાય છે. હે રામ! વિવેક વિનાનો અધમ પુરુષ દુ:ખોની મોટી કોઠીરૂપ છે. તે વિપત્તિઓરૂપ નવી નવી લતાઓને વસંતની જેમ પ્રફુલ્લિત કરે છે; તેનો દૂરથી જ ત્યાગ કરી દેવો. જેમ ભૂતપિશાચો અંધારાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જે કોઈ દુષ્ટ આરંભો છે, દુષ્ટ આચારો છે અને દુષ્ટ ચિંતાઓ છે, તેઓ અવિચારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. હે રઘુનંદન! અવિચારી પુરુષ વનના ઝાડના જેવી જ રીતિ-વાળો છે અને સારાં કાર્યો કરવામાં અસમર્થ છે. તેને સઘળી રીતે દૂર રાખજો. જેમ પૂર્ણચંદ્ર વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ આશાની પરવશતાથી રહિત થયેલું જીવનું વિચારવાળું મન આત્મામાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે. જેમ ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચાંદની સર્વ જગતને શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ કરે છે, તેમ વિવેકથી ઉદય પામેલી વિશ્રાંતિ સઘળા દેહને અત્યંત શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ કરે છે. જેમ ચંદ્ર રાત્રે શોભે છે, તેમ પરમાર્થરૂપી મહારાજ્યની પતાકારૂપ બુદ્ધિની સાથે સંબંધ રાખનારું જીવનું વિચારરૂપી ધોળું ચામર શોભે છે. વિચારથી જ જીવન્મુક્ત થયેલા જીવો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશીને દશે દિશાઓમાં પ્રકાશ કરે છે અને ઘણાં પ્રાણી-ઓના સંસારના ભયરૂપી અંધકારને મટાડે છે. રાત્રે બાળકના પોતાના મનના મોહથી જ આકા-શમાં જે પ્રાણહારી ભૂતની કલ્પના કરાય છે, તે વિચારથી જ લય પામે છે, તે જ પ્રમાણે પુરુષના પોતાના મનના મોહથી જ આત્મામાં જે ઘણાં ઘણાં દુ:ખો દેનારો સંસારરૂપી બુઢ્ઢો ભૂત કલ્પવામાં આવે છે, તે વિચારથી લય પામે છે. જગત સંબંધી જે કોઈ પદાર્થો છે, તેઓ સઘળા અવિચારથી સારા લાગનારા છે; પણ અસ્તિત્વ વિનાના છે અને વિચારથી વીંખાઈ જનારા છે. બ્રહ્માકારની સ્થિતિ જગતની વિષમ-તાથી રહિત છે, સુખરૂપ છે, બાધારહિત છે, અનંત છે અને સ્વાભાવિક છે. તે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે એમ સમજો. જેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ તેજવાળા ચંદ્રથી ઉત્તમ શીત-ળતાનો ઉદય થાય છે, તેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ શક્તિવાળા વિચારથી અવિચળ સ્થિતિને લીધે સર્વોત્તમપણાવાળી નિષ્કામતાનો ઉદય થાય છે. ઉત્તમ સ્થિતિને આપનારી ચિત્તમાં જ રહેલી પોતાના વિચારરૂપ મોટી ઔષધિથી સિદ્ધ થયેલો સાધુપુરુષ અપ્રાપ્ત સુખને ઈચ્છતો નથી, તેમ પ્રાપ્ત સુખને છોડી દેતો નથી. જીવન્મુક્ત વિવેકી-નું વિસ્તીર્ણ ચિત્ત પરમપદનું અવલંબન કરીને આભાસરૂપે* રહેલું હોય છે, તેથી તે વિનાશ

* છાયારૂપે=અચિન્ત્યભાવરૂપે.

પામતું નથી. તે ચિત્તની સઘળી વિક્ષેપક વાસનાઓ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોવાથી તેમાં રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓ ઊઠતી નથી. તેથી વિક્ષેપ થવાનો સંભવ નથી. આ વિસ્તીર્ણ જગતને સ્થિરપણાથી કેવળ સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ વિષયોમાં મન પરોવતો નથી, વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી અને વિષયોમાં ઉત્કંઠા ધરતો નથી, તે શાંત રહે છે, પણ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે શાંત રહેતો નથી. તે સ્વપ્નવાળાની પેઠે અંદરની વાસનાઓમાં ડૂબતો નથી, બહારના વિષયોમાં મૂંઝાઈ રહેતો નથી, ક્રિયારહિત થતો નથી, તેમ ક્રિયાઓમાં ડૂબી જતો નથી. એ પુરુષ સમુદ્રની પેઠે ગઈ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરે છે, પ્રાપ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી, ક્રિયાઓને ચલાવ્યા કરે છે અને સર્વદા ભરપૂર રહે છે. ઉદાર વિચારવાળા મહાત્મા જીવન્મુક્ત યોગીઓ આ પ્રમાણે પૂર્ણ મનથી આ જગતમાં વિહાર કરે છે. એ ધીર પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી જગતમાં રહીને અંતે આભાસ જેવા દેહને છોડી દે છે અને પરિચ્છેદ વગરના[+] વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે આપત્કાળમાં પણ સંસારને ટાળવાના શ્રવણ—મનનાદિક ઉપાયો સાથે રહીને પ્રયત્નપૂર્વક હું કોણ છું અને સંસાર કોનો થયો છે? એવો વિચાર પોતાનાથી જ કર્યા કરવો જોઈએ. હે રાઘવ! પોતાને જ્યારે રાજકીય કામોની સાંકડમાં સંદેહ પડે છે, ત્યારે રાજા પણ વિચાર કરવાથી જ કાર્યને સફળ કે નિષ્ફળ જાણી શકે છે; વિચાર કર્યા વગર તે જાણી શકતો નથી. જેમ રાત્રે દીવાથી અમુક જમીનનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ વિચારથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા કર્મકાંડ તથા વેદાંતના સિદ્ધાંતનાં તત્ત્વોનો નિર્ણય કરી શકાય છે. વિચારરૂપી સુંદર આંખ અંધારામાં પણ શક્તિરહિત થતી નથી અને તીવ્ર પ્રકાશોમાં પણ અંજાઈ જતી નથી. તેથી દૂરની અને અંતરાયવાળી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકાય છે. જે દુર્મતિ માણસ વિવેકમાં આંધળો છે, તે જન્મનો આંધળો છે અને સર્વના ધિક્કારને પાત્ર છે. વિચારરૂપી દિવ્ય ચક્ષુવાળો વિવેકી પુરુષ તો સર્વ વસ્તુઓમાં વિજય વર્તાવે છે. વિચારરૂપી ચમત્કાર પરમાત્મામય છે, માનપાત્ર છે અને પરમાનંદના મુખ્ય સાધનરૂપ છે. તેને ક્ષણમાત્ર પણ છોડવો જોઈએ નહિ. પાકવાથી અત્યંત મીઠી થયેલી કેરી જેમ મોટાઓને પણ ગમે છે, તેમ પરિચય થવાથી મધુર થયેલા વિચારવાળો પુરુષ મહાત્માઓને પણ ગમે છે. વિચારથી શોભી રહેલી બુદ્ધિવાળા અને વિચારથી ચાલવાના માર્ગનો નિર્ણય પામેલા પુરુષોને વારંવાર અનેક દુઃખોરૂપી ખાડાઓમાં લોટવું પડતું નથી. અવિચારથી આત્મનાશ પામેલો અજ્ઞાની મનુષ્ય જેમ પોતાને રોગ કે અનર્થ આવતાં રુએ છે, તેમ વિચારવાન પુરુષ રોગથી, અનેક અનર્થોથી શિથિલ થઈ જતાં પણ રોતો નથી. કાદવમાં દેડકારૂપે જન્મવું સારું છે, મળમાં કીડારૂપે જન્મવું સારું છે અને ગુફામાં આંધળા સર્પરૂપે જન્મવું સારું છે, પણ અવિચારી મનુષ્યરૂપે જન્મવું એ સારું નથી જ. અવિચાર સઘળા અનર્થોના ઘરરૂપ છે, સઘળા સાધુઓને તેને ધિક્કાર્યો છે અને તે સઘળી દુષ્ટ સ્થિતિઓની છેલ્લી સીમારૂપ છે; માટે તેને છોડી દેવો જોઈએ. મહાત્માઓ* નિરંતર વિચારયુક્ત થવું જોઈએ, કારણ કે રાગ આદિ ઊંડી ખાડમાં પડતા મનુષ્યોને વિચાર જ એક આધારરૂપ છે. આથી સૌએ પોતાના મનરૂપી મૃગને વિચાર દ્વારા પોતાની મેળે જ દુષ્ટ વિષયોમાંથી અટકાવવું જોઈએ અને તેને સંસારના મોહરૂપી સમુદ્રમાંથી તારવું જોઈએ. 'હું કોણ છું' અને 'મને આ સંસારરૂપી દોષ શા કારણથી આવ્યો છે' તે એ રીતે શ્રુતિ સંપ્રદાયથી જે અવલોકન કરવું તેને વિચાર કહેવામાં આવે છે. જેમ શિલાની અંદરનો ભાગ અત્યંત અંધકારમય છે, બહુ કઠોર છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી ટાંકણા આદિથી કપાવારૂપ

+ અંત વિનાના.

* ઉદાર બુદ્ધિવાળાએ.

દુઃખો ભોગવવા માટે જ છે, તેમ વિચાર વગરના દુર્બુદ્ધિ પુરુષનું હૃદય પણ ઘોર અંધકારમય હોય છે, મોહને લીધે અત્યંત કઠિન હોય છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી દુઃખો ભોગવવા સારુ જ હોય છે. હે રાઘવ! સત્ય વસ્તુના ગ્રહણની અને મિથ્યા વસ્તુના ત્યાગની ઈચ્છાવાળા પુરુષો આ સંસારમાં વિચાર કર્યા વિના કશા સાચા તત્ત્વને જાણી શકતા નથી. વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મામાં વિશ્રાંતિ થાય છે, વિશ્રાંતિથી મનમાં શાંતિ થાય છે અને તેથી સઘળાં દુઃખોનો ક્ષય થાય છે. પૃથ્વીમાં પુરુષ સ્ફુટ વિચારથી જ સઘળાં વૈદિક તથા લૌકિક કર્મોને સફળ કરે છે અને સાતમી ભૂમિકા સુધી ચડવારૂપ ઉત્તમ પ્રખ્યાતિ પામે છે, માટે તમારે શમવાળા એવા વિચાર ઉપર રુચિ રાખવી. ૧—૫૪

सफलतां फलते भुवि कर्मणां प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् । स्फुटविचारदृशैव विचारिता शमवते भवते च विरोचताम् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'વિચારનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

સંતોષનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

सन्तोषो हि परं श्रेयः सन्तोषः सुखमुच्यते ।
सन्तुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે શત્રુનાશન! સંતોષ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે અને સંતોષ જ સુખ કહેવાય છે. સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રામ પામે છે. સંતોષરૂપી ઐશ્વર્યથી સુખિયા અને લાંબા કાળથી વિશ્રાંતિ પામેલા ચિત્તવાળા શાંત પુરુષોને ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ જૂના ખડના તણખલા જેવું લાગે છે. હે રામ! સંતોષથી શોભતી અને સંસારની વિષમ વૃત્તિઓ આવી પડતા પણ ઉદ્વેગ નહિ પામતી મહાત્માઓની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી. જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય છે, તેમને આ અતુલ વૈભવોવાળી લક્ષ્મી પણ ઝેરની જેમ પ્રતિકૂળ લાગે છે. દીનતા આદિ દોષોનો નાશ કરનારો અને અત્યંત મીઠા સ્વાદવાળો સંતોષ જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ અમૃતના રસની લહરીઓ પણ આપતી નથી. જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઈચ્છા કરતો નથી તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે અને તેથી જેને હર્ષશોકની દશા જોવી પડતી નથી, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી મન પોતાની મેળે જ પોતાનામાં સંતોષ પામતું નથી, ત્યાં સુધી એ મનરૂપી ખાડામાંથી લતાઓની જેમ આપદાઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું કમળ સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ સંતોષથી શીતળ થયેલું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાનસંબંધી વિચારોથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે. જેમ મેલા અરીસામાં મોંનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ સંતોષવિનાના અને આશાની આળપંપાળથી પરવશ થયેલા ચિત્તમાં પણ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. જેને સર્વદા સંતોષરૂપી સૂર્ય ઊગ્યો હોય છે, તે મનુષ્યરૂપી કમળ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢી રાત્રિથી પણ સંકોચ પામતું નથી. જેનું મન સંતોષ પામેલું હોય છે, તે માણસ અત્યંત દરિદ્ર હોય તોપણ આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવા ચક્રવર્તીપણાના સુખને ભોગવે છે. જે અત્યંત સૌમ્ય અને સદાચારી પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુને ઈચ્છતો નથી અને પ્રાપ્ત થયેલા સુખને—દુઃખને ભોગવ્યા કરે છે, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે. ક્ષીરસાગરની પેઠે શુદ્ધતા તથા પરિપૂર્ણતા પામેલા અને સંતોષથી અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મહાત્માના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ શોભા ઝળકી રહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી પોતાની મેળે પોતામાં જ અત્યંત પૂર્ણતા મેળવવી અને સર્વ પદાર્થોની તૃષ્ણા છોડી દેવી. ચંદ્રના

* આ પંદરમા સર્ગમાં વૈરાગ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષની છાયા સમાન સુખ શીતળ અને મોક્ષના ત્રીજા દ્વારપાળરૂપ સંતોષનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

દુ:ખો ભોગવવા માટે જ છે, તેમ વિચાર વગરના દુર્બુદ્ધિ પુરુષનું હૃદય પણ ઘોર અંધકારમય હોય છે, મોહને લીધે અત્યંત કઠિન હોય છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી દુ:ખો ભોગવવા સારુ જ હોય છે. હે રાઘવ! સત્ય વસ્તુના ગ્રહણની અને મિથ્યા વસ્તુના ત્યાગની ઈચ્છાવાળા પુરુષો આ સંસારમાં વિચાર કર્યા વિના કશા સાચા તત્ત્વને જાણી શકતા નથી. વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મામાં વિશ્રાંતિ થાય છે, વિશ્રાંતિથી મનમાં શાંતિ થાય છે અને તેથી સઘળાં દુ:ખોનો ક્ષય થાય છે. પૃથ્વીમાં પુરુષ સ્ફુટ વિચારથી જ સઘળાં વૈદિક તથા લૌકિક કર્મોને સફળ કરે છે અને સાતમી ભૂમિકા સુધી ચડવારૂપ ઉત્તમ પ્રખ્યાતિ પામે છે, માટે તમારે શમવાળા એવા વિચાર ઉપર રુચિ રાખવી. ૧—૫૪

सफलतां फलते भुवि कर्मणां प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् । स्फुटविचारदृशैव विचारिता शमवते भवते च विरोचताम् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'વિચારનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

સંતોષનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

सन्तोषो हि परं श्रेयः सन्तोषः सुखमुच्यते । सन्तुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે શત્રુનાશન! સંતોષ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે અને સંતોષ જ સુખ કહેવાય છે. સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રામ પામે છે. સંતોષરૂપી ઐશ્વર્યથી સુખિયા અને લાંબા કાળથી વિશ્રાંતિ પામેલા ચિત્તવાળા શાંત પુરુષોને ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ જૂના ખડના તણખલા જેવું લાગે છે. હે રામ! સંતોષથી શોભતી અને સંસારની વિષમ વૃત્તિઓ આવી પડતા પણ ઉદ્વેગ નહિ પામતી મહાત્માઓની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી. જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય છે, તેમને આ અતુલ વૈભવોવાળી લક્ષ્મી પણ ઝેરની જેમ પ્રતિકૂળ લાગે છે. દીનતા આદિ દોષોનો નાશ કરનારો અને અત્યંત મીઠા સ્વાદવાળો સંતોષ જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ અમૃતના રસની લહરીઓ પણ આપતી નથી. જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઈચ્છા કરતો નથી તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે અને તેથી જેને હર્ષશોકની દશા જોવી પડતી નથી, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી મન પોતાની મેળે જ પોતાનામાં સંતોષ પામતું નથી, ત્યાં સુધી એ મનરૂપી ખાડામાંથી લતાઓની જેમ આપદાઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું કમળ સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ સંતોષથી શીતળ થયેલું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાનસંબંધી વિચારોથી અત્યંત પ્રફુલ્લિત થાય છે. જેમ મેલા અરીસામાં મોંનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ સંતોષ વિનાના અને આશાની આળપંપાળથી પરવશ થયેલા ચિત્તમાં પણ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. જેને સર્વદા સંતોષરૂપી સૂર્ય ઊગ્યો હોય છે, તે મનુષ્યરૂપી કમળ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢી રાત્રિથી પણ સંકોચ પામતું નથી. જેનું મન સંતોષ પામેલું હોય છે, તે માણસ અત્યંત દરિદ્ર હોય તોપણ આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવા ચક્રવર્તીપણાના સુખને ભોગવે છે. જે અત્યંત સૌમ્ય અને સદાચારી પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુને ઈચ્છતો નથી અને પ્રાપ્ત થયેલા સુખને—દુ:ખને ભોગવ્યા કરે છે, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે. ક્ષીરસાગરની પેઠે શુદ્ધતા તથા પરિપૂર્ણતા પામેલા અને સંતોષથી અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મહાત્માના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ શોભા ઝળકી રહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી પોતાની મેળે પોતામાં જ અત્યંત પૂર્ણતા મેળવવી અને સર્વ પદાર્થોની તૃષ્ણા છોડી દેવી. ચંદ્રના

* આ પંદરમા સર્ગમાં વૈરાગ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષની છાયા સમાન સુખ શીતળ અને મોક્ષના ત્રીજા દ્વારપાળરૂપ સંતોષનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અમૃત જેવા સંતોષના અમૃતથી પૂર્ણ થયેલા પુરુષનું મન શાંત અને શીતળ થયેલી બુદ્ધિને લીધે પોતાની મેળે જ અખંડ સ્થિરતા પામે છે. જેમ રાજાની પાસે ચાકર લોકો પોતાની મેળે આવે છે, તેમ સંતોષથી પુષ્ટ થયેલા મનવાળા પુરુષની પાસે મોટી સમૃદ્ધિઓ કિંકર થઈને પોતાની મેળે આવે છે. પોતાની મેળે પોતામાં જ સ્વસ્થ થયેલો પુરુષ સંતુષ્ટ થઈને રહે છે, ત્યારે વર્ષાઋતુ આવતાં જેમ રજ તરત શાંત થઈ જાય છે, તેમ સઘળી ચિંતાઓ તરત શાંત થઈ જાય છે. હે રામ ! ચંદ્ર જેમ નિરંતર શીતળ અને કલંકથી મુક્ત એવી પૂર્ણતાથી શોભે છે, તેમ પુરુષ નિરંતર શીતળ અને રાગ—દ્વેષાદિકથી મુક્ત એવી શુદ્ધ વૃત્તિથી શોભે છે. એ પુરુષના સમતાથી રમણીય લાગતા મુખને જોઈને સર્વ લોકો જેવો સંતોષ પામે છે, તેવો સંતોષ તેઓ ધનના ઢગલા જોઈને પણ પામતા નથી. હે રઘુનંદન ! જે ઉત્તમ પુરુષ આ જગતમાં ગુણવાન લોકોને પ્રિય એવી સમતાથી વિભૂષિત હોય છે, તે નિર્મળ પુરુષને દેવતાઓ અને મહામુનિઓ પણ બુદ્ધિથી પ્રણામ કરે છે. ૧—૨૦

समतया मतया गुणशालिनां पुरुषराडिह यः समलंकृतः। तममलं प्रणमन्ति नभश्चरा अपि महामुनयो रघुनन्दन ॥ २० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'સંતોષનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો*

સત્સંગવર્ણન

वसिष्ठ उवाच

विशेषेण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणाम् । सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન ! વિશેષ કરીને માણસોને આ સંસાર તરી જવામાં સાધુઓનો× સત્સમાગમ અહીં સર્વત્ર બહુ ઉપકારક છે. જે મહાત્માઓ સાધુઓના સંગરૂપી વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકરૂપી સ્વચ્છ ફળને સાચવી રાખે છે, તેઓ મોક્ષની સંપત્તિના પાત્રરૂપ થાય છે. વિદ્વાન લોકોના સમાગમથી ઉજ્જડ ઘર પણ ધનાદિકથી ભર્યું ભર્યું જેવું લાગે છે, મરણ પણ ઉત્સવ જેવું લાગે છે અને આપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી લાગે છે. આ જગતમાં સાધુઓનો સત્સમાગમનો જ જયજયકાર છે. તે સત્સમાગમ આપદારૂપી કમલિનીને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી ઝાકળને પવનરૂપ છે. સાધુઓનો સમાગમ બુદ્ધિને અત્યંત વધારનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનાર છે અને આધિઓને દૂર કરનાર છે, એમ તમે સમજો. જેમ પાણી રેડવાથી પુષ્પોનો તથા ફળોનો સુંદર ગુચ્છ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સાધુઓના સમાગમથી મનોહર અને ઉજ્જ્વળ એવો વિવેકરૂપી ઉત્તમ દીપક પ્રકટે છે. સાધુસંગની વિભૂતિઓ નાશરહિત, બાધ-રહિત અને નિરંતર વધતી રહેતી સર્વોત્તમ વિશ્રાંતિને આપે છે. અત્યંત કષ્ટદાયી દશાને પામેલા અને પરવશ થયેલા માણસોએ પણ સાધુઓના સમાગમને જરા પણ છોડવો જોઈએ નહિ. સંસારમાં સાધુઓના સમાગમો શુભ માર્ગના દીવારૂપ છે, હૃદયના અંધકારને હરનાર છે અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના પ્રકાશરૂપ છે. જે મનુષ્ય સત્સંગતિરૂપ શીતળ અને સ્વચ્છ ગંગામાં સ્નાન કરે છે, તેને દાનોનું, તીર્થોનું, તપોનું કે યજ્ઞોનું શું પ્રયોજન છે ? હે નિષ્પાપ ! વિષયોમાં રાગ વિનાના, કપાઈ ગયેલા સંદેહવાળા અને દેહાદિકના અધ્યાસથી રહિત થયેલા સાધુપુરુષો જો મળે, તો પછી તપનું અને તીર્થયાત્રાનું શું કામ છે ? જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય મણિઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરે છે, તેમ સમજુ મનુષ્યે વિશ્રાંતિ પામેલા મનવાળા સાધુઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરવા જોઈએ. જેમ લક્ષ્મીજી અપ્સરાઓના સમૂહમાં

* આ સોળમા સર્ગમાં મોક્ષના ચોથા દ્વારપાળ સત્સંગનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને ચારમાં એક એકનું સેવન કરવાથી પણ મોક્ષ મેળવવાનું કહેવાશે.

× સાધુઓનો એટલે બ્રહ્મને સંશય-વિપર્ય રહિત અપરોક્ષપણે જાણનારાઓનો.

વિષ્ણુના સમાગમથી અને રૂપથી શોભ્યાં હતાં, તેમ બુદ્ધિઓના સમુદાયમાં સાધુઓના સમાગમથી અને સદ્ગુણોથી બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ સર્વદા શોભે છે. જે ભાગ્યશાળીએ સાધુઓના સમાગમને છોડયો નથી, તેણે નિર્મળ વિચારથી મળનારા બ્રહ્મપદને સૌથી પહેલાં પોતાના મુકુટરૂપ કરી લીધું છે એમ સમજવું. અધ્યાસથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મપદને જાણનારા અને સઘળાઓને પ્રિય લાગનારા સાધુઓને સર્વ ઉપાયથી સેવવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ જ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તરવાનાં સાધનોરૂપ છે. જે મનુષ્યોએ નરકરૂપી અગ્નિને મેઘની પેઠે ઠારી દેનારા સાધુઓને રમતમાં પણ દીઠા નથી, તે મનુષ્યો નરકરૂપી અગ્નિઓને સૂકાં ઈન્ધણાંની જેમ કામ આવે છે. દારિદ્રય, મરણ અને દુઃખ ઈત્યાદિ વિષયોની ભ્રાંતિઓ સાધુઓના સમાગમરૂપી ઔષધોથી સંપૂર્ણ રીતે ટળી જાય છે. માણસોને સંતોષ, સાધુઓનો સંગ, વિચાર અને શમ એ જ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાના ઉપાયો છે. સંતોષ એ પરમ લાભ છે, સત્સંગ એ પરમ ગતિ છે, વિચાર એ પરમ જ્ઞાન છે અને શમ એ પરમ સુખ છે. એ ચાર સંસારને ભેદવાના નિર્મળ ઉપાયો છે. જેમણે એમનો અભ્યાસ કર્યો હોય છે, તેઓ મોહરૂપી જળવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયા છે, એમ સમજવું. હે સુબુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! એ ચારમાંથી નિર્મળ ફળ આપનારા એકનો પણ જો અભ્યાસ થાય, તો ચારેનો અભ્યાસ થઈ જાય છે. એ ચારમાંનો એક એક પણ ચારને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે મનુષ્યે એ ચારને સિદ્ધ કરવા સારુ યત્નપૂર્વક એકનો તો અવશ્ય આશ્રય કરવો જોઈએ. જેમ મોજાં આદિ વિનાના સ્વચ્છ સમુદ્રમાં વહાણો સારી રીતે ફરી શકે છે, તેમ શમથી સ્વચ્છ થયેલા મનમાં સત્સંગ, સંતોષ અને વિચાર સારી રીતે પ્રવર્તી શકે છે. જેમ કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય કરનારા પ્રાણીને લૌકિક સંપત્તિઓ સાંપડે છે, તેમ વિચાર, સંતોષ, શમ અને સત્સંગરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરનારા જીવને જ્ઞાનની સંપત્તિ સાંપડે છે. જેમ પૂનમના ચંદ્રમાં સૌંદર્ય આદિ ગુણો પ્રવર્તે છે, તેમ વિચાર, શમ, સંતોષ અને સત્સંગવાળા મનુષ્યમાં પ્રસાદ આદિ ગુણો પ્રવર્તે છે. જેમ મંત્રીઓનું કહ્યું માનનારા રાજામાં જયની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે, તેમ સત્સંગ, સંતોષ, શમ અને વિચારવાળા બુદ્ધિમાન મનુષ્યમાં જ્ઞાનની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે. આથી હે રઘુનંદન! મનને પુરુષાર્થથી જીતીને આ ગુણોમાંથી એક ગુણનું સર્વદા યત્નથી સંપાદન કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી દૃઢ પુરુષાર્થથી મનરૂપી માતંગને જીતીને તેમાં એમાંના એક ગુણને પણ ધારણ કરવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી ઉત્તમ ગતિ મળતી નથી. હે રામ! દાંત પીસીને ઉદ્યોગમાં મંડયા રહીને પણ એમાંના એક ગુણનું સંપાદન કરવું જોઈએ. હે મહાબાહુ! જ્યાં સુધી એ ગુણોને સંપાદન કરવા માટે તમારા મનનો આગ્રહ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે દેવ, યક્ષ, પુરુષ કે ઝાડ થશો, તોપણ તમને જ્ઞાન મેળવવાનો કોઈ ઉપાય થયો નથી. એમ સમજવું. એમાંથી ફળદાયી એક ગુણ પણ જો બળ પામે છે, તો વિવશ ચિત્તવાળા પુરુષના સઘળા દોષો તરત જ ક્ષય પામે છે. એક ગુણ વધે છે, તો દોષોને જીતનારા બીજા ગુણો પણ વધે છે અને એક દોષ વધે છે, તો ગુણોનો નાશ કરનારા બીજા દોષો પણ વધે છે. મનુષ્યોના આ મનરૂપી મોહકારી વનમાં શુભ તથા અશુભરૂપી મોટા કાંઠાઓવાળી વાસનાઓરૂપી નદી સર્વદા પ્રબળ વેગે ચાલી જાય છે. આપણે પોતાના પ્રયત્નથી એ નદીને જે કાંઠામાં નાખીએ, તે કાંઠામાં જ તે વહે છે; માટે જેમ તમારી ઈચ્છા હોય તેમ કરો. હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! મનરૂપી વનમાં ચાલી જતી પોતાની વાસનારૂપ એ મોટી નદીને તમે પુરુષપ્રયત્નના વેગથી અનુક્રમે શુભ કિનારાને

અનુસરતી કરો. તેમ કરવાથી તમે જરા પણ અશુભ કિનારાની કોરે તણાશો નહિ. ૧—૩૫

पुरुषयत्नजवेन मनोवने शुभतटानुगतां क्रमशः कुरु । वरमते निजभावमहानदीमहह तेन मनागपि नोह्यसे ॥३५॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'સત્સંગવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

ગ્રંથવિભાગ

वसिष्ठ उवाच

एवमन्तर्विवेको यः स महानिह राघव ।
योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयभारतीम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ! જેમ વિવેકી રાજા નીતિશાસ્ત્રની વાણી સાંભળવાને યોગ્ય છે તેમ આ સંસારમાં ઉપર કહેલી રીતે જેના મનમાં વિવેક ઉત્પન્ન થયો હોય તે મહાત્મા પુરુષ જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને યોગ્ય છે. જેમ મેઘના સંગથી રહિત થયેલું નિર્મળ આકાશ શરદઋતુના નિર્મળ ચંદ્રના ઉદયને યોગ્ય છે તેમ મૂર્ખોના સંગથી રહિત થયેલો નિર્મળ અને મોટા મનવાળો પુરુષ નિર્મળ વિચારના ઉદયને યોગ્ય છે. તમે એ ગુણોની અખંડિત લક્ષ્મીથી સંપન્ન છો. તેથી હું આ જે મનના મોહને હરનારું વચન કહીશ તે તમે સાંભળો. જેનું પુણ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષ ફળોના ભારથી લચીને મુક્તિ આપવા માટે જ સજ્જ ઊભું હોય તે જીવને આ સાંભળવાની સૂઝ જાગે છે. કલ્યાણને વાસ્તે પવિત્ર, ઉદાર અને પરમ બોધને જ દેનારાં વચનોનું પાત્ર ઉત્તમ પુરુષ જ થાય છે, કોઈ અધમ પુરુષ એ વચનોનું પાત્ર થતો નથી. આ મોક્ષ દેનારી અને મોક્ષોપાય નામની વેદતુલ્ય સંહિતા બત્રીસ હજાર શ્લોકની છે. માણસ જાગતો હોય અને એની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે દીવો તે માણસની ઈચ્છા વિના પણ તેને પ્રકાશ આપે છે; તેમ આ ગ્રંથ તેનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઈચ્છા વિના પણ મુક્તિ આપે છે. આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને સમજી હોય, અથવા વર્ણન કરતા બીજા કોઈના મુખથી સાંભળી હોય, તો ગંગાજી જેમ તરત પાપતાપની શાંતિ કરી પરમ સુખ આપે છે, તેમ તે તરત જ સઘળી ભ્રાંતિની શાંતિ કરી પરમ સુખ આપે છે. જેમ રજ્જુનું* અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાનું અવલોકન કરવાથી સંસારનાં દુ:ખો ટળી જાય છે. આ સંહિતામાં યુક્તિયુક્ત અર્થોથી ભરેલાં વાક્યોવાળાં અને શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંતોવાળી આખ્યાયિકાઓવાળાં જુદાં જુદાં છ પ્રકરણો છે. એ પ્રકરણોમાં પહેલું 'વૈરાગ્ય' પ્રકરણ છે. જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં પાણી રેડવાથી ઝાડ વધે છે, તેમ એના અભ્યાસથી વૈરાગ્ય વધે છે. જેમ સારી રીતે લૂછી નાખવાથી મણિમાં શુદ્ધતા ઝળકી ઊઠે છે, તેમ એ પ્રકરણના દોઢ હજાર શ્લોકોનો વિચાર કરવાથી હૃદયમાં શુદ્ધતા ઝળકી ઊઠે છે. તે પછી એક હજાર શ્લોકનું અને યુક્તિઓની રચનાથી સુંદર એવું 'મુમુક્ષુ-વ્યવહાર' નામનું બીજું પ્રકરણ છે. તેમાં મુમુક્ષુ માણસોના સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે. તે પછી ઘણાં દૃષ્ટાંતો તથા ઘણી આખ્યાયિકાઓવાળું 'ઉત્પત્તિ' પ્રકરણ છે. તેમાં વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેમાં સાત હજાર શ્લોકો છે. તેમાં 'હું અને આ' એવા રૂપવાળી જગતસંબંધી દ્રષ્ટાની તથા દૃશ્યોની વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે તે ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે એ વિષે વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રકરણ સાંભળવાથી શ્રોતા મનુષ્ય આ સઘળા જગતને પોતાની અંદર જ કલ્પાયેલું સમજે છે. દ્રષ્ટાના તથા દૃશ્યના પરસ્પર અધ્યાસવાળું,

---

*** આ સત્તરમા સર્ગમાં આ ગ્રંથની સંખ્યાના પ્રકરણક્રમથી વિભાગ અને તેઓમાં વર્ણન કરવાના વિષયો કહેવામાં આવશે.**

* દોરડીનું

અનંત બ્રહ્માંડોના વિસ્તારવાળું અને પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં લોક, આકાશ તથા પર્વતોવાળું જગત અમુક રીતિથી નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છે, પાયા વિનાનું છે અને પર્વત આદિ ભેદોથી રહિત છે. તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છે, સંકલ્પથી ઊભા થયેલા નગર જેવું છે, સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો જેવું છે અને મનોરાજ્યની પેઠે વિસ્તાર પામેલું છે. વ્યર્થ દેખાવોથી તે ગંધર્વનગર જેવું છે, બે ચંદ્રની ભ્રાંતિ જેવું છે અને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી સ્થિતિવાળું છે. તે વહાણ ચાલતાં પર્વતો ચાલવાના ભ્રમ જેવું છે, સત્યથી તથા પુરુષાર્થથી રહિત છે, ચિત્તભ્રમથી કલ્પાયેલા પિશાચ જેવુ છે અને બીજરહિત છતાં પણ તે પ્રતીત થાય છે. તે મનમાં પ્રતિભાસ પામતા કથાના યુદ્ધાદિક વિષયો જેવું છે, આકાશ-માં કલ્પાયેલી મોતીની માળા જેવું છે, અને સુવર્ણમાં કડાંની પેઠે તથા જળમાં તરંગ-ની પેઠે તે માત્ર કલ્પિત નામ—રૂપવાળું છે. આકાશમાંના નીલા રંગની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ તે સર્વદા પ્રતીત થનારું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા આકાશમાં ભીંત, રંગ તથા ચિતારા વિના પણ સુંદર ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ તે લાંબા કાળથી જોવામાં આવે છે અને દેખાવ-માત્ર છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ સાક્ષાત્ અગ્નિ નહિ હોવા છતાં પણ અગ્નિ કહેવાય છે, તેમ જગત્ પણ નામરૂપથી કહેવા માત્ર જ છે. વિચાર કરતાં તે રહેતું નથી, તેથી તે જગત શબ્દના 'જનાર' અર્થને અનુ-સરતું છે. તે તરંગોમાં ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલી કમળોની માળા જેવું છે. ક્યાંક જોયેલા નૃત્યની જેમ તે સ્મરણથી ઊઠી આવે છે. આકાશમાં ચકલાંઓની ભારે ચિચિયારીઓ સંભળાતાં, છાતી પર હાથનો ભાર દઈને સૂતેલા પુરુષને તળાવની જે ભ્રાંતિ થાય છે, તેના જેવું તે છે. તે ગ્રીષ્મઋતુમાં પાંદડાં વગરના સુકાયેલા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા વન જેવું છે. તે મરવા પડેલા માણસના ચિત્તની પેઠે ઢંગધડા વિનાનું છે. તે પર્વતની ગુફાની પેઠે ઘોર અંધારાવાળું, ઉન્‌જડ તથા ભયંકર છે. તે અંધકારવાળી ગુફામાં કલ્પનાથી થતા એક એક નાચ જેવું છે. તે ઘેલા માણસની ચેષ્ટા જેવું છે. તે અજ્ઞાનરૂપી ટાઢા ઝાકળના વરસાદવાળું છે, શરદઋતુના આકાશ જેવા નિર્મળ બ્રહ્મમાં ઊઠેલું છે અને થાંભલામાં કોતરેલાં તથા ભીંતમાં આલેખેલાં ચિત્રો જેવું છે. તે માટીમાંથી બનાવેલાં ઝાડ આદિ અચેતનનાં તથા હાથી આદિ ચેતનનાં પૂતળાં જેવું છે. એ ઉત્પત્તિ પ્રકરણ પછી ચોથું 'સ્થિતિ' પ્રકરણ છે. તેમાં ત્રણ હજાર શ્લોકો છે અને તેમાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો તથા ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. તેમાં દ્રષ્ટાના તથા દૃશ્યના ક્રમને પામેલું બ્રહ્મ જે રીતે ભોગ્ય-રૂપે તથા ભોક્તારૂપે સ્થિતિ પામ્યું છે; અને દશે દિશાઓનાં મંડળમાં વિસ્તાર પામીને પ્રકાશતો આ જગતરૂપી ભ્રમ જે રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તે રીતિનું ઘણું ઘણું વર્ણન કર્યું છે. તે પછી પાંચમું પાંચ હજાર શ્લોકનું, પવિત્ર અને અનેક યુક્તિઓથી રમણીયતાવાળું 'ઉપશાંતિ' પ્રકરણ છે. તેમાં 'આ જગત, હું, તું અને તે' એવી રીતે ઊઠેલી ભ્રાંતિ જે પ્રકારથી શાંત થાય છે, તે પ્રકાર અનેક શ્લોકોથી કહ્યો છે. એ ઉપશાંતિ પ્રકરણ સાંભળવાથી જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષને જન્મમરણરૂપી સંસાર શાંત થઈ જાય છે. તે વખતે તે ભ્રાંતિ મરવાથી ક્ષીણ થયેલું તે જગત ભૂંસાઈ ગયેલી આલેખેલી સોનાની પેઠે કાંઈક કાંઈક જોવામાં આવે છે, તે માંડ સોમા ભાગે બાકી રહે છે. તે બીજાના ચિત્તમાં રહેલી સંકલ્પિત નગરની શોભા જેવું થઈ જાય છે. પડખામાં સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં ધનાદિક નહિ મળવાથી યુદ્ધ કરતો હોય તથા મોટી ચીસો પાડતો હોય તેના જેવું તે લાગે છે. તે શાંત સ્થિતિમાં સંકલ્પથી કલ્પાયેલાં પ્રબળ વાદળાં-ના ભયંકર શબ્દ જેવું લાગે છે. વળી તે સ્વપ્નથી અથવા સંકલ્પથી કલ્પાઈને ઘણી રીતે ભુલાઈ

ગયેલા નગર જેવું લાગે છે. પછી અનુક્રમે એ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંતિ મળે છે, ત્યારે જગત ભવિષ્યનગરના બગીચામાં જણનારી વાંઝણી જેવું જ લાગે છે; અને વાંઝણીએ જીભથી વર્ણન કરવા માંડેલી પોતાના પુત્રોની યુદ્ધ આદિ સંબંધી કથાના અનુભવ જેવું લાગે છે. ત્યારે તે જેણે ચિત્રો કદી પણ આલેખ્યાં ન હોય તેનાં ચિત્રોથી ભરાઈ ગયેલી ભીંત જેવું લાગે છે અને બીજા માણસે કલ્પેલી છતાં ભુલાઈ જવાતી નગરી જેવું લાગે છે. તે કોઈ પણ ઋતુમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલા બગીચા જેવું લાગે છે, તે ભવિષ્યની ફૂલવાડીમાં વસંતનો રંગ લાગ્યા જેવું જણાય છે અને છેવટે તે જેમાં તરંગોના સમૂહ અંદર જ લીન થઈ ગયા હોય એવી સ્વચ્છ જળવાળી નદી જેવા પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. તે પછી છઠ્ઠું 'નિર્વાણ પ્રકરણ' કહ્યું છે. તેમાં સાડાચૌદ હજાર શ્લોકો છે અને તે જ્ઞાનરૂપી મહાન પુરુષાર્થને આપનારું છે. એ પ્રકરણ યથાર્થ સમજાયાથી મૂળ અવિદ્યાનો પણ નાશ થાય છે અને તેથી સઘળી કલ્પનાઓની શાંતિવાળુ પરમ કલ્યાણરૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્વાણ પામેલો પુરુષ નિર્વિષય થાય છે, ચૈતન્યના પ્રકાશરૂપ થાય છે, જ્ઞાનરૂપ થાય છે, ઉપાધિઓરહિત થાય છે, વાદળાં વિનાના આકાશના ગર્ભ જેવો સ્વચ્છ થાય છે અને સંસાર સંબંધી સઘળી ભ્રાંતિઓથી મુકત થાય છે. તે જગતની ક્રિયાઓથી પરવારી ચૂકે છે અને કૃતાર્થતાને લીધે સુસ્થિત થાય છે. જેમાં સર્વ લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડે એવા હીરાના સ્તંભની પેઠે તે નિર્લેપ થઈ જાય છે અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ થઈ જાય છે અને ઘણાં ઘણાં બ્રહ્માંડોને ગળી જઈને તે અત્યંત તૃપ્તિવાન થાય છે અને સઘળા બાહ્ય ભોગોથી તે શૂન્ય થાય છે. ત્યારે તે શરીર, ઈન્દ્રિયો, દેવતા, ત્યાજ્ય તથા ગ્રાહ્ય એઓના વિચારથી રહિત થાય છે, શરીરવાળો છતાં પણ શરીર વગરનો થાય છે અને સંસારવાળો છતાં પણ સંસારરહિત થાય છે. તે ચૈતન્યમય થાય છે અને કઠિન પથરાના ગર્ભની પેઠે બીજા પદાર્થના પ્રવેશને અયોગ્ય થાય છે. તે જગતને પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્યાત્મક સૂર્યરૂપે પરમ પ્રકાશરૂપ થાય છે, તો છતાં દૃશ્ય પદાર્થો નહિ રહેવાને લીધે તે ગાઢ અંધકારના ગાંગડાની પેઠે પરમ અંધ જેવો થઈ જાય છે. તે સંસારની દુષ્ટ ખટપટોથી મુકત થાય છે અને આશારૂપી વિષૂચિકાથી મોકળો થાય છે. તે અહંકારરૂપી પિશાચને જોતો નથી અને શરીરરહિત છતાં પણ તે બીજાઓને શરીરી હોય તેવો લાગે છે. મહા મેરુ પર્વતના કોઈક ફૂલમાં એકાદ ભમરી બેઠી હોય છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા એ જીવન્મુકત પુરુષનાં કરોડો રૂવાડાંમાંના એક રૂંવાડા જેવી અવિદ્યાના એકાદ ભાગમાં આ જગતનું સૌંદર્ય વાસ કરીને રહે છે. જે વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મના ઉદરમાં એક એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં હજારો બ્રહ્માંડોની રચનાઓને બનાવીને જુએ છે, તે પરબ્રહ્મ જીવન્મુકતના સ્વરૂપભૂત છે. જીવન્મુકત થયેલા મહામતિ પુરુષના હૃદયની વિશાળતાનું માપ સેંકડો અને લાખો વિષ્ણુઓથી, શિવોથી કે બ્રહ્માઓથી પણ કરી શકાતું નથી; કારણ કે સર્વોત્તમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા જીવન્મુકતના હૃદયની વિશાળતા અપાર જ છે. ૧—૫૦

विततता हृदयस्य महामतेर्हरिहराब्जजलक्षशतैरपि। तुलनमेति न मुक्तिमतो यतः प्रविततास्ति निरुत्तमवस्तुनः ॥५१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'ગ્રંથવિભાગ' નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો*

ગ્રંથના ગુણ

वसिष्ठ उवाच

अस्यां वा चितमात्रायां प्रबोधः सम्प्रवर्तते ।
बीजादिव सतो ध्युत्पादवश्यं भावि सत्फलम् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ સારું બીજ વાવવામાં આવ્યું તો તેમાંથી સારું ફળ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સંહિતાને વાંચવાથી અવશ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માણસે રચેલું શાસ્ત્ર પણ જો યુક્તિઓથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવતું હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવું અને ઋષિએ રચેલું શાસ્ત્ર પણ જો તેવી રીતે નિર્ણય કરાવતું ન હોય તો તેને તજી દેવું. બુદ્ધિમાન પુરુષે તો ન્યાયને અનુસરતી પદ્ધતિ જ પકડવી જોઈએ. બાળકનું વચન પણ જો યુક્તિવાળું હોય, તો તે સ્વીકારી લેવું અને બ્રહ્માનું વચન પણ જો યુક્તિઓથી વિરુદ્ધ હોય તો તેને તણખલાની પેઠે છોડી દેવું. પાસે રહેલા ગંગાના જળને છોડી દઈને જે 'આ તો અમારા બાપનો કૂવો છે' એવા આગ્રહથી તે કૂવાનું પાણી પીતો હોય, તો હઠીલા પુરુષને કોણ સમજાવી શકે? જેમ પરોઢિયું થતાં અવશ્ય પ્રકાશ આવે છે, તેમ આ સંહિતા વાંચવાથી અવશ્ય સારો વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથને વિદ્વાનના મુખથી સંપૂર્ણ સાંભળવામાં આવે છે અને પોતાની મેળે ધીરે ધીરે વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાં સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનમાં પ્રથમ લતાની પેઠે અત્યંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વાક્યોનો ઉદય થાય છે અને તે વાક્યો સભાના મોટા આભૂષણરૂપ થાય છે. ત્યારે મોગ્રપણાને અનુસરતા ગુણોવાળી ઉત્તમ ચતુરાઈ પણ ઉદય પામે છે અને તેથી રાજાઓ તથા દેવની પેઠે પૂજવા જેવા વિદ્વાનો પણ રાજી થઈને તે માણસ ઉપર સ્નેહ રાખે છે. જેમ સારાં નેત્રવાળો પુરુષ હાથમાં દીવો રાખે તો તે રાત્રે પદાર્થોના આગલાપાછલા ભાગોને જાણી શકે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસ પણ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરે, તો તે સર્વ વિષયોના પૂર્વાપર સંબંધોને જાણી શકે છે. જેમ શરદઋતુ બેસતાં દિશાઓનાં ધુમ્મસ ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓસરી જાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થતા જાય છે. તમારે કેવળ બુદ્ધિમાં વિવેકને દૃઢ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો; કારણ કે અભ્યાસ વિના કોઈ ક્રિયા કોઈ પણ ફળ આપતી નથી. જેમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે. જેમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ મન ત્યાં અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે. આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યાથી મોહરૂપી કાજળ વિનાની, અંધકારના પડદાને દૂર કરનારી અને પદાર્થોનો વિભાગ દેખાડનારી બુદ્ધિ રત્નના દીવાની આંચની પેઠે અત્યંત પ્રકાશી રહે છે. બાણો જેમ કવચવાળા મનુષ્યનાં મર્મસ્થળોને કાપી શકતાં નથી, તેમ દીનતા અને દારિદ્ર્ય આદિ દોષોથી ભરેલા વિચારો જગતનું મિથ્યા તત્ત્વ સમજનારા માણસોનાં ચિત્તોને ભેદી શકતા નથી. જેમ મોટો પથ્થર આગળ પડ્યો હોય તોપણ બાણો તેને ભેદી શકતાં નથી, તેમ શાસ્ત્ર જાણનાર ચિત્ત આગળ રહ્યું હોય છતાં સંસારના મહાદુ:ખદાયી ત્રાસો તેને ભેદી શકતા નથી. જો સંસારમાં જન્મ પ્રથમ થયો હોય, તો પુરુષાર્થ મુખ્ય ગણાય, અને જો કર્મ પ્રથમ થયાં હોય, તો દૈવ મુખ્ય ગણાય; ત્યારે એમાંથી પ્રથમ શું થયું હશે? ઇત્યાદિ અનેક સંશયો છે. જેમ દિવસથી અંધારું ટળી જાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી તે સંશયો ટળી જાય છે. રાત્રિ શાંત થતાં સૂર્યનો

---

* આ અઢારમા સર્ગમાં આ ગ્રંથના મુખ્ય ગુણો ફળોની સાથે કહેવામાં આવશે અને ઉપમાઓમાં ક્યા અંશો ગ્રહણ કરવા તે પણ કહેવામાં આવશે.

ઉદય થાય છે, ત્યારે જેમ સર્વ પદાર્થો યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે, તેમ આ શાસ્ત્રથી મોહ શાંત થતાં વિવેકનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સર્વદા જગતનું તત્ત્વ યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે. વિચાર કરનારા માણસને મનમાં સમુદ્રના જેવી ગંભીરતા, મેરુના જેવી સ્થિરતા અને ચંદ્રના જેવી શીતળતા સાંપડે છે. જેની સઘળી કલ્પનાઓ શાંત થઈ છે તે પુરુષનું જીવનમુક્તપણું ધીરે ધીરે પરિપાક પામે છે અને તેનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાતું નથી. સઘળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે. શમથી પ્રકાશવાળા અને અત્યંત નિર્મળ થયેલા હૃદયરૂપી આકાશમાં જ્યારે વિવેકરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અનર્થોના સમૂહો કરનારા કામ, ક્રોધ આદિ ધૂમકેતુઓ* ઉદય પામી શકતા નથી. જેમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વિનાનાં વાદળાંઓ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને ઊંચા તથા અચલ પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ ગ્રંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વિનાના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને ઊંચા તથા અચલ બ્રહ્મત્વમાં સ્થિતિ કરે છે. જેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ ઊગતાં બંધ પડી જાય છે, તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ક્રૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થતાં બંધ પડી જાય છે. જેમ પવનો ચિત્રમાં આલેખેલી લતાને કંપાવી શકતા નથી, તેમ ચિંતાઓ પરબ્રહ્મરૂપી ભીંતમાં અત્યંત ચોંટી ગયેલી પરમ ધીરજવાળી બુદ્ધિને કંપાવી શકતી નથી. તત્ત્વને જાણનારો માણસ વિષયોની આસક્તિરૂપ ખાડામાં પડતો નથી; કારણ કે જેણે માર્ગ જાણ્યો હોય એવો કયો માણસ ખાડામાં પડવા દોડે? પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અંતઃપુરના આંગણામાં રમે છે, તેમ સારાં શાસ્ત્રોના પ્રસંગથી સારાં આચરણો કરનારાઓની બુદ્ધિ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અવિરોધી કાર્યમાં રમે છે. લાખો અને કરોડો બ્રહ્માંડોમાં જેટલાં અંતઃકરણો છે, તે તે પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં વિરક્ત બુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્રહ્માંડોને રહેલાં દેખે છે. મોક્ષના ઉપાયો સમજવામાં આવવાથી જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય છે, તે પુરુષને ભોગનો સમૂહ કદી પણ ખેદ આપતો નથી, તેમ તે તેને કદી પણ આનંદ આપતો નથી. પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં બ્રહ્માંડોના અસીમ સમૂહો પ્રકટ થાય છે અને લીન થાય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમને પાણીમાં ઊછળી ઊછળીને લીન થતાં મોજાં જેવા સમજે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કાર્યોનાં તથા ફળોનાં સ્વરૂપોને જાણે છે, છતાં પણ અજ્ઞાની ઝાડની પેઠે તે પ્રાપ્ત થયેલાં અનિષ્ટોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જતાં રહેલાં ઇષ્ટોની ઇચ્છા કરતો નથી. ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ ફળોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ હૃદયથી અજિત રહેનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાને જે મળે છે, તેને અનુસર્યા કરે છે તેથી તે બીજા લોકો જેવો જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ રીતે સમજી—વાંચી તેના પ્રત્યેક શ્લોકનું વિવેચન કરવામાં આવે તો અનુભવ થશે કે, આમાં જે કહ્યું છે તે સઘળું યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ વરદાનના કે શાપના વચનની જેમ કહી દીધું નથી. આ શાસ્ત્રરૂપ કાવ્ય શબ્દાલંકારોથી તથા અર્થાલંકારોથી શણગારેલું છે, રસમય છે, સુંદર દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ છે અને સમજવું સહેલું છે. જેને પદોનું અને પદોના અર્થોનું થોડુંઘણું જ્ઞાન હોય છે તે પુરુષ પોતાની મેળે જ આ ગ્રંથને સમજી શકે છે, પણ આમાં જે તત્ત્વ છે તેને તે જાણી શકતો નથી; માટે તેણે પંડિતના મુખથી આ ગ્રંથ સાંભળવો જોઈએ. આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચારવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે

* પૂછડિયા તારા

જપ આદિની કાંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને તેના વારંવાર અવલોકનથી ચિત્ત સંસ્કારી થાય છે અને અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં પ્રયત્ન વિના જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું' અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપી પ્રબળ પિશાચ પણ પ્રયત્ન વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે. જેમ સ્વપ્નની ભૂલ જાગ્રત અવસ્થાથી જાણ્યામાં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ભમાવતી નથી, તેમ 'હું અને જગત' એવી રીતની દ્વૈતરૂપી ભૂલ પણ જ્ઞાનથી જાણ્યામાં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ભમાવતી નથી. તે તો એમ ને એમ શાંત જ થઈ જાય છે. જેમ. સંકલ્પથી ઉઠાવેલા નગરમાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ શોક કે બાધ કરતા નથી, તેમ આ જગતરૂપી ભ્રમ જાણવામાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ કે શોક બાધ કરતા નથી. જેમ સર્પના ચિત્રને ચિત્રરૂપે જાણવાથી તે સર્પ ભય આપનાર થતો નથી, તેમ જગતરૂપી સર્પને યથાર્થરૂપે જાણ્યા પછી તે સુખ કે દુઃખને આપનાર થતો નથી. જેમ જાણવાથી ચિત્રના સર્પનું સર્પપણું એમ ને એમ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનને÷ જાણવાથી સંસારનું સંસારપણું એમ ને એમ નષ્ટ થઈ જાય છે. ફૂલને કે પાંદડાંને ચીંખી નાખવામાં થોડોક પરિશ્રમ પડે છે; પણ તેટલો થોડો પરિશ્રમ પણ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને જાણવાથી ચીંખી નાખવામાં પડતો નથી. ફૂલને કે પાંદડાંને મસળવામાં હાથ ચલાવવા પડે છે, પણ સંસારને મસળવામાં તો કેવળ બુદ્ધિને જ રોકવાનું કામ છે, બીજા કોઈ અવયવ ચલાવવાનું તેમાં કામ નથી. સુખદાયી આસન ઉપર બેસવું, જેવા મળી આવે તેવા ભોગો ભોગવવા અને સદાચારથી વિરોધી હોય એવાં કાર્યો ન કરવાં, દેશકાળને અનુસરીને બનતા સત્સંગથી સુખપૂર્વક આ શાસ્ત્રોનો અથવા ઉપનિષદ્ આદિ શાસ્ત્રોનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો. આથી આ સંસારની શાંતિ આપનારો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કારથી ફરી વાર યોનિરૂપી યંત્રમાં દબાવું પડતું નથી. એ પ્રમાણે સુગમતા છતાં પણ એથી ડરી જઈને જે પાપીઓ ભોગના રસમાં લંપટ રહે છે, તે તે અધમોને તેમની માતાના મળના કીડારૂપ જાણવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ.* હે રામ! હવે હું અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓના પ્રાણરૂપ અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરનારું આ શાસ્ત્ર કહું છું તે તમે સાંભળો. પ્રથમ એ શાસ્ત્ર કઈ રીતે સાંભળવું અને કઈ રીતે તથા કઈ પરિભાષાથી (શાસ્ત્રના અસાધારણ સંકેતથી) તેને વિચારવું તે હું કહું છું; તમે તે સાંભળો. જોવામાં આવેલા પદાર્થથી અનુભવમાં નહિ આવેલા પદાર્થને જે સમજાવવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાનો દૃષ્ટાંત કહે છે. તે દૃષ્ટાંતથી બોધમાં કેટલીક સુગમતા પડે છે. હે રામ! જેમ રાતે દીવા વિના ઘરમાં રાચરચીલાંની ખબર પડતી નથી, તેમ દૃષ્ટાંત વિના અપૂર્વ વિષયનો યથાર્થ બોધ થતો નથી. હે કકુત્સ્થવંશજ! હું તમને અહીં જે જે દૃષ્ટાંતોથી સમજાવીશ, તે તે દૃષ્ટાંતોને તમારે ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમ હોવાથી ખોટાં સમજવાં. એ દૃષ્ટાંતોથી તમારે જ્ઞેય જે બ્રહ્મ છે, તેને જ નિત્ય અને સત્ય સમજવું. એક પરબ્રહ્મ વિના બીજાં જે કાંઈ ઉપમાનો× અને ઉપમેયો+ છે, તે સઘળાં સ્પષ્ટ રીતે કોઈનાં કાર્યરૂપ છે, અને કોઈનાં કારણરૂપ છે. બ્રહ્મના ઉપદેશમાં તમને જે દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે તેમાંથી એક અંશની સરખાઈ લેવી, પણ સઘળા અંશોની સરખાઈ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો નહિ. તમને અહીં બ્રહ્મતત્ત્વ સમજાવવા

÷ કલ્પિતના આધારરૂપ બ્રહ્મને.

* વિવેકી મનુષ્યે આ વચનોનું તાત્પર્ય સમજી પોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનમાં પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી.

× જેમની ઉપમા આપીએ તે.

+ જેમને ઉપમા આપીએ તે.

માટે જે જે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે, તે તે દૃષ્ટાંતને તમારે જગતની અંદરનું જ અને સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ જેવું જ સમજવું. આ પ્રમાણે પરિભાષા જાણી રાખવાથી 'નિરાકાર બ્રહ્મમાં સાકાર દૃષ્ટાંત કેમ લાગુ પડે?' એવી મૂર્ખ લોકોની તાર્કિક શંકાઓને અવકાશ જ રહેશે નહિ. તર્કશાસ્ત્રમાં અસિદ્ધ અને વિરુદ્ધ આદિ જે દોષો કહેલા છે, તે ઉપર ચોટ રાખીને બીજા લોકો કદાચ દૃષ્ટાંતોમાં દૂષણ આપે, તોપણ જગત સ્વપ્ન જેવું જ છે, માટે કશું દૂષણ લાગુ પડશે નહિ. કેટલાએક તાર્કિક લોકો કહે છે કે, 'જાગ્રત અને સ્વપ્નને સરખાં કેમ ગણાય?' પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો જેમ સ્વપ્ન પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, તેમ જાગ્રત પણ પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, એ વાત વિદ્વાનોથી માંડીને તે બાળક સુધી સર્વમાં અનુભવસિદ્ધ છે. આથી જેમ જાગ્રતની કલ્પનાઓ સ્વપ્નમાં કેટલુંક કામ કરે છે, તેમ ધ્યાન, વરદાન, શાપ અને ઔષધાદિ સ્વપ્નની કલ્પનાઓ પણ કોઈ સમયે જાગ્રતમાં ફળ દેતી જોવામાં આવે છે. જગતની સ્થિતિ જ એવી છે, માટે જાગ્રત અને સ્વપ્નનાં દૃષ્ટાંતો અપાયાં છે તે યથાર્થ જ છે. મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગ્રંથો કરનારાઓએ બીજા પણ જે જે ગ્રંથો કરેલા છે, તે તે ગ્રંથોમાં પણ સાધ્ય એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તેમાં પણ તેવી જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં જગતનું સ્વપ્નસમાનપણું સમજાવવામાં આવે છે, પણ તે સમજીને વાત કરી બીજાને ગળે ઉતરાવવું, એ તુરત બની શકે એમ નથી; કારણ કે પોતે સમજવા કરતાં બીજાને સમજાવવામાં વાણીનો ક્રમ સારી રીતે ગોઠવવો પડે છે. જગત સ્વપ્નની કલ્પના જેવું તથા માનસિક પૂજામાં કલ્પેલા નગર આદિ જેવું જ છે; માટે આ વિષયમાં જગતને એ જ દૃષ્ટાંતો લાગુ પડે છે, બીજાં દૃષ્ટાંતો લાગુ પડતાં નથી, જેમ માટી એ ઘડા આદિનું કારણ છે, તેમ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી, તો છતાં બોધની અનુકૂળતા સારુ બ્રહ્મને માટી આદિની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેવી ઉપમાઓમાં ઘણા પરિશ્રમો કરવા છતાં પણ સઘળા અંશોની સાથે સમાનતા મળી શકતી નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષે બોધની અનુકૂળતા સારુ નિર્વિવાદ થઈને ઉપમેયમાં એક અંશથી ઉપમાનના સાદૃશ્યનો અંગીકાર કરવો. 'આ મણિ દીવા જેવો છે,' એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે; ત્યાં પણ દીવાની માત્ર પ્રભાનું× જ મણિમાં સરખાપણું માનવામાં આવે છે; પણ એ સરખાપણામાં કોડિયાં, તેલ તથા વાટ આદિનો સરખામણીમાં ઉપયોગ થતો નથી. જેમ દીવો પ્રભાના સરખાપણાથી મણિના સ્વરૂપને સમજાવે છે, તેમ સઘળાં ઉપમાનો એક દેશના સાદૃશ્યથી જ ઉપમેયના સ્વરૂપને સમજાવે છે. દૃષ્ટાંતના એકાદ અંશથી સાદૃશ્યને લઈને જે સમજવાનું હોય તે જો સમજાતું હોય તો તે દૃષ્ટાંતનો સ્વીકાર કરીને શાસ્ત્રોનાં મહાવાક્યોના અર્થનો નિશ્ચય કરવો. પણ કુતાર્કિકપણું રાખીને જેઓથી અનુભવનું ખંડન જ થાય એવા અપવિત્ર વિકલ્પોથી પરમ પુરુષાર્થને ધક્કો પહોંચાડવો નહિ. વેદાંતશાસ્ત્ર સંસારનો ત્યાગ કરાવનારું છે. તેથી તેની વાતો વેરીની વાતો જેવી અપ્રિય લાગે છે. બીજાં શાસ્ત્રો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં હોવાથી તેમની વાતો સ્ત્રીની વાતો જેવી મીઠી લાગે છે; તોપણ અમે સિદ્ધાંત કર્યો છે કે, વેરીની વાત પણ જો વિચારથી અનુભવ કરાવનારી હોય, તો તેનો સ્વીકાર કરવો અને સ્ત્રીની વાત પણ જો વેદોક્ત પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનારી હોય, તો તેને બકવાદરૂપ જ સમજવી, પણ પ્રામાણિક સમજવી નહિ. હે રામ! અમારી મતિ એવી છે કે, તેથી જીવન્મુક્તિરૂપ શુભ

× માત્ર અજવાળાથી.

આપનાર વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે બુદ્ધિથી અપરોક્ષ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ મળે એવી સઘળાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની એકવાકયતા છે. માટે વેદવિરુદ્ધ કેવળ પોતાના તર્કોથી જ પુષ્ટ થયેલાં બીજાં શાસ્ત્રોથી બની શકે નહિ, એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ એ જ અમારા મતમાં પ્રમાણ છે ૧-૭૦

अस्माकमस्ति मतिरङ्ग तथेति सर्वशास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो यः। प्रातीतिकार्थमपशास्त्रनिजाङ्गपुष्टात्सम्वेदनादितरदस्ति ततः प्रमाणम् ॥७०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો 'દૃષ્ટાંતનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો[×]

દૃષ્ટાંતોનો અર્થ સમજાવવા પરમતત્ત્વનું શોધન

वसिष्ठ उवाच

त्रिञ्चिदंशांशसमर्थत्वमुपमानेषु गृह्यते ।
को भेदः सर्वसादृश्ये तूपमानोपमेययोः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે અંશનું વિશેષ કરીને પ્રતિપાદન કરવું હોય, તે અંશથી જ ઉપમાનોમાં સરખાપણું લેવામાં આવે છે, પણ જો સર્વ અંશોથી સરખાપણું લેવાનું હોય તો પછી ઉપમાનમાં અને ઉપમેયમાં ભેદ જ શો રહે? દૃષ્ટાંત સમજવાથી અદ્વિતીય આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ સ્પષ્ટ જાણાયેલા બ્રહ્મસ્વરૂપથી અજ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનનાં કાર્યોની સારી પેઠે શાંતિ થાય છે. આ જે શાંતિરૂપી નિર્વાણ થાય છે, તે જ દૃષ્ટાંતોનું ફળ છે. આથી દૃષ્ટાંતોમાં અને સિદ્ધાંતોમાં અનેક વાંધાઓ ઉઠાવવાનું માંડી વાળવું અને ગમે તે યુક્તિથી પણ મહાવાક્યોનો[+] અર્થ યથાર્થ સમજવા ઉપર લક્ષ્ય રાખવું. શાંતિ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, માટે તેને સિદ્ધ કરવામાં યત્ન રાખો. ભાણામાં ભાત આવ્યો હોય, પછી 'તે કેવી રીતે રંધાયો' એ વિષે કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન છે? સઘળી રીતે મળતાં ન આવે એવાં છતાં પણ એક રીતથી મળતાં આવીને, ધારેલું કામ પાર પાડે એવાં ઉપમાનોથી અને ઉપમેયોથી જેમ બને તેમ બોધની સગવડ કરવામાં આવે છે. પથરાઓના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા જાડા તથા આંધળા દેડકાની પેઠે વિવેકરહિત થઈને સંસારના ભોગોમાં આસક્ત થવું નહિ. દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સમજીને યત્ન કરવો. પરમ પદ મેળવવું અને શાંતિ આપનારાં શાસ્ત્રોના અર્થનો નિરંતર વિચાર કર્યા કરવો. જ્યાં સુધી ચિત્તમાં પુનરાવૃત્તિથી રહિત એવી 'સાતમી ભૂમિકા' નામની શાંતિરૂપ વિશ્રાંતિ સારી રીતે મળે, ત્યાં સુધી સમજુ પુરુષે પ્રત્યેક અવકાશમાં ગુરુની સેવા આદિ ધર્મો તથા તેઓમાં ઉપયોગી સાધનો સંપાદન કરવાં અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, સૌજન્યથી, બુદ્ધિથી તથા તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી વિચાર કર્યા કરવો. સાતમી ભૂમિકામાં વિશ્રાંતિ પામેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરેલા ગૃહસ્થ કે સંન્યાસીને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ થતું નથી, તેમ કર્મો નહિ કરવાથી તેને કશો દોષ લાગતો નથી. એ પુરુષ તો મંદરાચળ વિનાના થયેલા સમુદ્રની પેઠે વિક્ષેપરહિત જ રહે છે, તેથી તેને શ્રુતિઓનો કે સ્મૃતિઓનો પરિચય રાખવાનું કશું કામ નથી. જ્ઞાનના વિષયને યથાર્થ રીતે મનમાં ઉતારવા સારુ ઉપમાનનું અને ઉપમેયનું એક અંશથી સાદૃશ્ય લેવું, પણ સઘળા અંશો મેળવવાનું દોઢડહાપણ ડહોળવું નહિ. દોઢડહાપણમાં વ્યાકુળ થયેલા દોઢડાહ્યાને યોગ્યનું કે અયોગ્યનું ભાન રહેતું

× આ ઓગણીસમા સર્ગમાં દૃષ્ટાંતોના અર્થ સમજાવવાના પ્રસંગથી જેમાં સર્વ પ્રમાણનો અંતર્ભાવ છે એવા પરમતત્ત્વનું શોધન કરવામાં આવશે.

+ જીવ-બ્રહ્મના અભેદને જણાવનાર વેદનાં तत्त्वमसि (તે બ્રહ્મ તું છે)' ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ.

નથી, એટલા માટે તમારે દોઢડહાપણ કરવું નહિ અને જે સમજવાનું છે તે ગમે તે યુક્તિથી સમજી લેવાનો જ આગ્રહ રાખવો. હૃદયમાં વ્યાપક ચૈતન્યનો અનુભવ આવવા છતાં જે પુરુષ તેમાં કુતર્કો કર્યા કરે છે, તે પુરુષ દોઢડાહ્યો કહેવાય છે. જેમ મેઘ નિર્મળ આકાશને મલિન કરી નાખે છે, તેમ જે મૂર્ખ મનુષ્ય અભિમાનથી ઊઠતા કલ્પનાના અંશોથી જ્ઞાનમાં ખોટા વાંધા નાખ્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના મનના નિર્મળ બોધને મલિન કરી નાખે છે. હવે હું તમને એક મુખ્ય પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ કહું છું, તમે તે સાંભળો. જેમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ સઘળાં પ્રમાણો એ મુખ્ય પ્રમાણરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામે છે. સઘળી ઇન્દ્રિયોને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનાર જે મુખ્ય અખંડિત જ્ઞાન વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે જ અનુભવથી સિદ્ધ એવું પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ કહેવાય છે. અર્થને અનુસરીને એ તત્ત્વનાં જ અનુભૂતિ,* વેદન,+ પ્રતિપત્તિ× તથા પ્રત્યક્ષ એ નામો કહેવાય છે અને વ્યવહારની દશામાં એ જ આપણો જીવ કહેવાય છે. એ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વરૂપ અખંડિત જ્ઞાન વૃત્તિરૂપ ઉપાધિને લઈને સંવિત્ કહેવાય છે. અને 'હું' એવી પ્રતીતિને લઈને પ્રમાતા÷ કહેવાય છે. વળી તે જ જ્યારે બહારનાં આવરણોનો ભંગ થઈ વિષયરૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ઘટાદિક પદાર્થ કહેવાય છે જેમ વાયુ આદિને લીધે જળ તરંગાદિકરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને ઉત્પન્ન કરનારા સંકલ્પ-વિકલ્પને લીધે એ જ તત્ત્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈનું પણ કારણ નથી, છતાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તરત સૃષ્ટિરૂપે સ્ફુરીને સૃષ્ટિના કારણરૂપ થયેલ છે, એટલે પોતે પોતામાં જ પોતાના કારણરૂપ થયેલ છે. એ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી, છતાં પણ જીવનું કારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ એ જીવ જ અજ્ઞાનથી ઊઠેલો છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ જીવનું કારણ નથી. જેમ બ્રહ્મ અવિદ્યાથી જીવરૂપ થયેલ છે, તેમ તે પ્રકૃતિમાં જગતરૂપે પણ પ્રકટ થયેલ છે. જ્ઞાનદશામાં એ બ્રહ્મ જ સાક્ષાત્કારરૂપ થાય છે ને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના શરીર(જગત)નો નાશ કરીને તુરત પોતા(જીવ)ને પરમ વ્યાપક પ્રત્યક્ષરૂપ કરે છે. જીવ જ્યારે સાક્ષાત્કારથી આત્માકાર થાય છે, ત્યારે તે સાક્ષાત્કાર પણ કોઈ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવા પરમ સ્વરૂપથી રહે છે. પોતાની બુદ્ધિની, ઈન્દ્રિયોની અને કર્મોની સાથે જ્યારે ક્રિયારહિત થયેલું મન શાંત થાય છે, ત્યારે તે પાછું ઊઠવાનું નહિ હોવાને લીધે જીવન્મુક્તને કરેલાં કર્મોથી કશું ફળ થતું નથી અને વિહિત કર્મો નહિ કરવાથી કશો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વિષયોનું સ્ફુરણ નહિ રહેવાથી મન જ્યારે શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે કર્મેન્દ્રિયો બંધ પાડેલા યંત્રની પેઠે કર્મ આદિમાં પ્રવર્તતી નથી, જેમ પાટિયા પર ગોઠવેલા લાકડાના બે ઘેટાઓનાં માથાં ભટકાવવામાં તેમની અંદર રહેલી ખેંચવામાં આવતી દોરી કારણ છે, તેમ મનરૂપી યંત્રના ચાલવામાં વિષયોનું સ્ફુરણ કારણ છે એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. જેમ ચલન વાયુની અંદર જ રહેલું છે, તેમ ઈન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોથી ખીચોખીચ ભરેલું જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. શુદ્ધ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ જ્યારે જગતરૂપે દેખાય છે, ત્યારે તે જાણે ઉત્પન્ન થયું હોય અને જાણે દિશા, કાળ, બાહ્ય પદાર્થો તથા માનસિક પદાર્થો આદિ અપાર દેહોવાળું થયું હોય એમ જણાય છે. દૃશ્યરૂપે ભાસતા દેહાદિકને જોઈને 'એ જ મારું સ્વરૂપ છે' એમ મોહથી સમજી લેવામાં આવે છે, તો એ જ પરબ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ જાય છે. જ્યાં જેવી રીતે જે રૂપ દૃશ્ય થયું હોય,

---

* અનુભવ. + જ્ઞાન. × સમજ.

÷ પ્રમાણથી જાણનાર.

ત્યાં પરબ્રહ્મ પણ તેવી રીતે તે રૂપ જ જણાય છે. એ સર્વાત્મા જ્યાં જેવી રીતે ઉલ્લાસ પામે છે, ત્યાં તરત તેવી રીતે જ રહે છે અને જાણે દૃશ્યરૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ પ્રકાશે છે. સર્વાત્મકપણાને લીધે જાણે તેમાં દ્રષ્ટાપણું અને દૃશ્યપણું આવ્યું હોય એમ બને છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દ્રષ્ટાપણું અને દૃશ્યપણું એ બંને મિથ્યા છે; કારણ કે દૃશ્ય વિના દ્રષ્ટા હોતો નથી અને દ્રષ્ટા વિના દૃશ્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સઘળાં કાર્યો મિથ્યા છે, માટે બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનાર એ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ જ છે અને અનુમાન આદિ સર્વ પ્રમાણો તેના અંશરૂપ છે. હે રામ! પૂર્વે પોતે જ કરેલા યત્નમાં દૈવની કલ્પના કરીને પુરુષો તેની ઉપાસના કરે છે, પણ વીર પુરુષો તો દૈવની ઉપાસના કરનારા પુરુષોએ માનેલા દૈવ શબ્દના અર્થને દૂર છોડી દે છે અને પરબ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ પદને પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનામાં પામે છે. જ્યાં સુધી તમને પોતાની બુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ શુદ્ધ અને અનંતરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે આચાર્યોની પરંપરાના સત્ય અને ઉજ્જ્વલ મત પ્રમાણે વિચાર કર્યા કરો. ૧—૩૫

विचारयाऽऽचार्यपरम्पराणां मतेन सत्येन सितेन तावत् । यावद्विशुद्धं स्वयमेव बुद्ध्या ह्यनन्तरूपं परमभ्युपैषि ॥३५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો
'દૃષ્ટાંતોનો અર્થ સમજાવવા પરમતત્ત્વનું શોધન'
નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

બુદ્ધિના પ્રકાર અને મહાપુરુષનાં લક્ષણ

वसिष्ठ उवाच

आर्यसङ्गमयुक्त्यादौ प्रज्ञां वृद्धिं नयेद्बलात् । ततो महापुरुषतां महापुरुषलक्षणैः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પુરુષાર્થ કરીને મહાત્માઓના સમાગમથી તથા યુક્તિ આદિથી પોતાની બુદ્ધિને વધારવી અને તે પછી મહાપુરુષોના શમ આદિ ગુણોને સંપાદન કરીને પોતાનામાં મહાપુરુષપણું મેળવવું. આ જગતમાં જે પુરુષની પાસે જે ગુણ અધિક હોય, તેની પાસેથી તે ગુણ શીખીને વિચારશક્તિને વધારવી. હે રામ! શમ આદિ જે ગુણવાનપણું છે, તે જ મહાપુરુષપણું છે. યથાર્થ જ્ઞાન વિના એ મહાપુરુષપણું કોઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા નવા અંકુરો વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ સત્પુરુષોમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા શમ આદિ ગુણો જ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ ઘણાં અન્નોવાળા યજ્ઞોથી ધાન્યોને વધારનારી ઉત્તમ વૃષ્ટિ વધે છે, તેમ શમ આદિ ગુણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન વધે છે. જેમ કમળોથી તળાવને શોભા મળે છે અને તળાવથી કમળોને શોભા મળે છે, તેમ જ્ઞાનથી શમ આદિ ગુણો શોભે છે અને શમ આદિ ગુણોથી જ્ઞાન શોભે છે. સદાચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી સદાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે જ્ઞાન અને સદાચાર એ બંને પરસ્પરને વધારનાર છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે શમ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આદિથી દૃઢ થયેલા પુરુષાર્થના ક્રમ વડે, જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરવો. હે તાત! જ્યાં સુધી

* આ વીસમા સર્ગમાં બુદ્ધિના પ્રકાર, મહાપુરુષના લક્ષણ અને સદાચારના ક્રમ વિશે કહેવાશે.

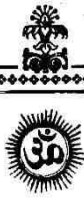
જ્ઞાન અને સદાચારનો સાથે અભ્યાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી પુરુષને તેમાંનો એક પણ ગુણ સિદ્ધ થતો નથી. પાકેલી શાલના ખેતરનું રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી તાળીઓ પાડીને ગાતી હોય છે, તેથી પક્ષીઓને ઉડાડવાનું કામ થાય છે અને તે સાથે તેને ગાયનનો આનંદ પણ મળે છે; તે જ પ્રમાણે અકર્તા છતાં લોકને કર્તા લાગતો તૃષ્ણારહિત પુરુષ જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરતો હોય છે, તેથી અજ્ઞાનને ટાળવાનું કામ થતાં તેની સાથે તેને પરમપદની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ થાય છે. હે રઘુનંદન! આમ મેં તમને સદાચારનો ક્રમ કહ્યો. હવે હું એવી જ રીતે ઉત્તમ જ્ઞાનના ક્રમનો ઉપદેશ કરીશ. બુદ્ધિમાન પુરુષે યશને વધારનારું, આયુષ્યમાં સુખ આપનારું ને પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળને આપનારું આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેનારા તત્ત્વવેત્તાના મુખથી સાંભળવું. જેમ મેલું પાણી કતકની* રજના સંબંધથી આપોઆપ જ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ તમે પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરીને પોતાની મેળે જ પરમપદને પ્રાપ્ત થશો. સાધનોની સંપત્તિ મેળવીને મનન કરનારા પુરુષનું મન આ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને જાણ્યા પછી, પરમપદને ઇચ્છતું ન હોય તોપણ પરવશ થઈને તે પરમપદને પામે છે; કેમ કે અજ્ઞાનનો તથા તેનાં કાર્યોનો નાશ કરીને જાગ્રત થયેલી એ અખંડિત ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનને આધીન હોવાથી મનને કદી પણ ત્યજતી નથી. ૧—૧૫

विदितवेद्यमिदं हि मनो मुनेर्विवशमेव हि याति परं पदम् । यदवबुद्धमखण्डितमुत्तमं तदवबोधवशान्न जहाति हि ॥१६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુપ્રકરણનો
'બુદ્ધિના પ્રકાર અને મહાપુરુષનાં લક્ષણ'
નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

मुमुक्षु-प्रकरण समाप्त

* નિર્મળીના ફળની

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनीप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

२–उत्पत्ति–प्रकरण

સર્ગ ૧ લો*

જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે, કર્મ કે યોગથી નહિ

वसिष्ठ उवाच

वाग्भाभिर्ब्रह्मविद्ब्रह्म भाति स्वप्न इवात्मनि । यदिदं तत्स्वशब्दोत्थैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બ્રહ્મરૂપ જ બ્રહ્મવેત્તા મહાવાક્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા બોધરૂપી પ્રકાશથી પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે; કારણ કે આ જે દૃશ્ય પદાર્થરૂપ જગત છે, તે સ્વપ્નની પેઠે આત્મામાં જ પ્રકટ થયેલું છે. જે કોઈ માણસ શ્રવણાદિક ઉપાયોથી બ્રહ્મને જાણે છે, તે બ્રહ્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે. આ ન્યાય પ્રમાણે આ સઘળી સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાત્રમાં જ છે. માટે આ જગત શું છે, કોનું છે અને તે શામાં રહ્યું છે, ઇત્યાદિ શંકાઓનો અવકાશ જ રહેતો નથી. હે રામ! આ જગત મેં જે રીતનું જાણ્યું છે, તે જે વસ્તુરૂપ છે અને તે જે ક્રમથી ગોઠવાયું છે, તે સઘળું હું શ્રોતાઓના મનમાં ઊતરે એવી રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. ચિદાકાશ જ પોતે જીવરૂપ થઈને પોતામાં જ સ્વપ્નની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને દેખે છે. દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય સાથેના આ જગતને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા સંસારનું દૃષ્ટાંત જ લાગુ પડે છે. મેં તમને 'મુમુક્ષુ—વ્યવહાર' નામનું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. હવે હું તમને ઉત્પત્તિ—પ્રકરણ કહું છું. દૃશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિથી બંધન દેખાય છે અને દૃશ્યોનો બાધ થઈ જાય તો બંધન રહેતું જ નથી. માટે હવે દૃશ્યોનો કેવી રીતે બાધ થઈ શકે છે, એ વિશે હું તમને અનુક્રમથી કહું છું, તે તમે સાંભળો. જગતમાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ વૃદ્ધિ પામે છે, તે જ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે અને તે જ મોક્ષનો અનુભવ કરે છે. આથી હું તમને તમારા સ્વરૂપનો બોધ થાય, એ માટે પ્રથમ ઉપદેશ આપું છું.

* આ પહેલા સર્ગમાં આત્માને જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે; પણ કર્મથી કે યોગથી થતો નથી તથા નહિ જાણેલો આત્મા જ જગતને સર્જે છે, એ વિષે કહેવામાં આવશે.

ઉત્પત્તિ આદિ સંબંધો સંસારની કોટિમાં છે, આત્માની કોટિમાં નથી. આત્મા તો જેવો પ્રથમથી છે તેવો જ રહે છે. હે રાઘવ! હું પ્રથમ તમને આ પ્રકરણનો સંક્ષેપથી અર્થ કહું છું, તે તમે સાંભળો. પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તે વિસ્તારથી કહીશ. જેમ સ્વપ્ન સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, તેમ આ જે સ્થાવર અને જંગમરૂપ સર્વ જગત જોવામાં આવે છે, તે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે. એ સમયે સ્થિર, ગંભીર, તેજથી ન્યારું, અંધકારથી ન્યારું, વ્યાપક અને નામરૂપ વગરનું કાંઈક સદ્વસ્તુ બાકી રહે છે. વિદ્વાનોએ ઉપદેશની સગવડ માટે એ સદ્વસ્તુનાં ઋત, આત્મા, પરબ્રહ્મ અને સત્ય ઈત્યાદિ નામો કલ્પેલાં છે. એ આત્મા કાંઈ પણ વિકાર પામતો નથી, છતાં જાણે પોતે બીજી રીતનો જ હોય તેમ પ્રકાશ પામીને, તે ભવિષ્યમાં ભ્રાંતિને લીધે 'જીવ' એવું ક્ષુદ્ર નામ ધારણ કરે છે. પછી પ્રાણને ધારણ કરવો એ જીવ શબ્દનો અર્થ છે. તે ધારણ કરવાથી એ ચંચળપણું પામે છે. હવે સંકલ્પ આદિનું મનન કરવાથી તે મંદ થઈ જાય છે અને રૂપ ધારણ કરે છે. એ મન લિંગ-શરીર કહેવાય છે. જેમ સ્થિર આકાશવાળા સમુદ્રમાંથી અસ્થિર આકારવાળો તરંગ થાય છે, તેમ વ્યાપક પરમાત્મામાંથી એ મન ઉત્પન્ન થાય છે. એ મન હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તે તુરત પોતાની મેળે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર સંકલ્પો કર્યા કરે છે. તે સત્ય-સંકલ્પથી આ વિસ્તારવાળી જગતરૂપ ઇન્દ્રજાળ ઉત્પન્ન થઈ છે. આથી જેમ કડાંનો અર્થ સુવર્ણથી જુદો નથી, તેમ જગત શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. આ અનંત પ્રકારોવાળું જગત સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, છતાં જેમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગત-રૂપપણું નથી. જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સાચી જેવી જણાતી ખોટી ચંચળ લહરીને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, તેમ મન સાચી જેવી જણાતી જગત સંબંધી ખોટી અને ચંચળ એવી ઈન્દ્રજાળની શોભાને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે. જે અવિદ્યાને લઈને આ જગતનું ખોટાપણું છે, તે અવિદ્યાનાં અવિદ્યા, સંસૃતિ, બંધ, માયા, મોહ, મહત્ અને તમ એવાં નામો વિદ્વાનોએ કલ્પ્યાં છે. હે ચંદ્રવદન રામ! પ્રથમ હું બંધનું સ્વરૂપ કહું છું, તમે સાંભળો. તે પછી તમે મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકશો. દ્રષ્ટા ઉપર દૃશ્યની જે સત્તા થાય છે, તે જ બંધ કહેવાય છે. દ્રષ્ટા દૃશ્યના બળથી જ બંધાયેલો છે અને જો દૃશ્યનો બાધ થઈ જાય અથવા તે મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થઈ જાય, તો દ્રષ્ટા મુક્તિ પામે છે. જગત, તું અને હું ઈત્યાદિ અનાત્મ પદાર્થો દૃશ્ય કહે-વાય છે. જ્યાં સુધી એ દૃશ્ય હોય છે ત્યાં સુધી મોક્ષ હોતો નથી. 'આ દૃશ્ય નથી, આ દૃશ્ય નથી' એવી રીતના વ્યર્થ બકવાદોથી દૃશ્ય શાંત થતું નથી; કારણ કે એથી 'આ દૃશ્ય નથી તો બીજું કાંઈક દૃશ્ય છે' એવા સંકલ્પો ઊઠે છે અને એ બકવાદોથી દૃશ્યરૂપી રોગ ઊલટો વધે છે. વળી અનેક તર્કો કરવાથી કે તીર્થ—નિયમ આદિથી પણ દૃશ્ય શાંત થતું નથી. દૃશ્યરૂપ જગતનો બાધ કરવાનો ઉપાય તો વિચાર જ છે. જો જગત-રૂપી દૃશ્ય બ્રહ્મથી જુદું જ સત્તાવાળું હોય, તો કોઈને શાંતિ થાય જ નહિ; કારણ કે અસત્ પદાર્થનો ભાવ (સત્તા) હોતો નથી અને સત્ પદાર્થનો અભાવ હોતો નથી. વિચાર વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી આત્મા જાણવામાં આવી શકતો જ નથી, તેની સત્તાથી દૃશ્ય પદાર્થની સત્તા જુદી નથી; માટે જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટા હોય, ત્યાં ત્યાં તેના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ ભ્રાંતિથી દૃશ્યનો ઉદય થાય છે. આથી 'આ દૃશ્ય જગત આત્મા-થી જીવાત્માવાળું છે. અને મેં તેને તપથી, ધ્યાનથી તથા જપથી છોડી દીધું છે' એમ સમ-જવું, એ તો કાંજીથી તૃપ્તિ થયા જેવું છે. હે રામ! જો દૃશ્ય પદાર્થ જુદી સત્તાવાળો હોય, તો સૂક્ષ્મ ઉદરવાળા આ ચૈતન્યરૂપી દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડયા વગર રહેશે નહિ. જેમ દર્પણ ગમે તે સ્થળમાં હશે, તોપણ તેમાં પર્વત, સમુદ્ર,

નદી, પૃથ્વી અને જળ આદિનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યરૂપી દર્પણ ગમે ત્યાં હશે, તોપણ તેમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. આમ, તે પ્રતિબિંબ પડશે એટલે ત્યાં પણ દુ:ખ, જરા, મરણ અને જન્મના તેમ જ જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં અનેક રીતે બદલાતા નાના—મોટા પદાર્થોના ત્યાગ અને સ્વીકાર મટશે જ નહિ. 'આ દૃશ્યને મેં ટાળી નાખ્યું છે અને હમણાં હું આ સ્થિતિમાં આવેલો છું' એમ જો સમાધિમાં પ્રતીત થાય, તો સમાધિમાં સંસારના સ્મરણનું એ જ અક્ષય બીજ રહ્યું છે, એમ સમજવું. જો દૃશ્ય ન હોય, તો નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તુરીયાવસ્થારૂપ બ્રહ્મપણાનો અનુભવ થાય છે; પણ જો દૃશ્ય હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? હે રામ! જેમ સુષુપ્તિના અંતમાં સર્વ જગત પાછું પ્રતીત થાય છે, તેમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થતાં આ અખંડિત દુ:ખરૂપ જગત જેવું ને તેવું પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. તેમ જ થયું તો પછી સમાધિથી વળ્યું પણ શું? આમ અનર્થ પાછો જ આવે, તો પછી જરા વાર રહેનારી સમાધિમાં સુખ શું છે? કદાચ જીવતાં સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી ઊઠવાનું જ ન આવે, તોપણ જ્ઞાન વિના મળેલું એ આત્મસુખ નિત્યની સુષુપ્તિના સુખ જેવું થયું, તેમાં શો સાર છે? માટે જો આ દૃશ્યની સત્તા રહેશે, તો અનેક યત્ન કરીને સમાધિ કર્યા છતાં પણ તે સમાધિમાં દૃશ્યની પ્રતીતિ નહિ જ થાય કે? અવશ્ય થશે જ; કારણ કે જ્યાં ચૈતન્ય રહે છે, ત્યાં તેને લગતો જગતરૂપી ભ્રમ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કદાચ દ્રષ્ટા સમાધિમાં બળાત્કારથી પોતાનામાં પાષાણપણાની ભાવના કરે, તોપણ સમાધિના અંતમાં દૃશ્યનો ઉદય થયા વિના રહેશે જ નહિ. એવી સમાધિઓને સ્થિર રાખવાની આશા રાખવી એ પણ ખોટી છે; કારણ કે પાષાણપણા જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ કોઈને પણ સર્વદા સ્થિર રહેતી નથી એવો સર્વનો અનુભવ છે. કદાચ એ પાષાણપણા જેવી સમાધિઓ જામી જાય, તોપણ તે શાંત, ચૈતન્યરૂપ, સ્વતઃસિદ્ધ અને અવિનાશી એવા મોક્ષપદને પામતી નથી. આથી જો આ દૃશ્ય પરબ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળું હોય, તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. તપથી, જપથી અને ધ્યાનથી દૃશ્યની શાંતિ થશે એ તો મૂરખાઓની કલ્પના છે. જેમ કમળકાકડીના ગર્ભમાં કમલિનીના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તંતુ રહે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં પણ દૃશ્ય પદાર્થ બીજરૂપે રહે છે. જેમ પદાર્થોમાં રસ છે, તલ આદિમાં તેલ છે અને પુષ્પોમાં સુગંધ છે, તેમ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યનો અનુભવ સર્વદા હોય છે જ. જેમ કપૂર આદિ પદાર્થોને ગમે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય તોપણ તેમની સુગંધનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માને સમાધિમાં રાખવામાં આવ્યો હોય તોપણ તેના ઉદરમાં જગતનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી. તમારા નાના હૃદયમાં પણ મોટાં મોટાં સ્વપ્નો, સંકલ્પો અને મનોરાજ્યો રહ્યાં છે, એ તમારા અનુભવથી સિદ્ધ છે; તે જ પ્રમાણે, ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ સઘળું દૃશ્ય રહેલું છે. જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાચ બાળકને દુ:ખી કર્યા વિના રહે જ નહિ, તેમ સર્વદા વળગેલી આ દૃશ્યરૂપી ચુડેલ, દ્રષ્ટાને દુ:ખી કર્યા વિના રહે જ નહિ. જેમ બીજની અંદર રહેલો અંકુર દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં રહેલું દૃશ્ય પણ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે. જેમ બીજ આદિ પદાર્થના સૂક્ષ્મ ગર્ભની અંદર અંકુર આદિ વિચિત્ર કાર્યો રચવાની અવિનાશી શક્તિ સર્વદા રહી છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માના ઉદરમાં પણ સ્વભાવરૂપ જગતની સ્થિતિ સર્વદા રહી છે.

द्रव्यस्य ह्यद्येव चमत्कृतिर्यथा सदोदिता-स्त्यस्तमितोज्झितोदरे। द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा स्वभावभूतास्त्युदरे जगत्स्थितिः ॥४८

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બંધહેતુવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

બ્રાહ્મણ કેવળ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો છે. જે આકાશથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તે નિર્મળ આકાશ જેવો જ હોય છે. આથી તને સહાય આપે એવાં એનાં કોઈ પણ કર્મો નથી. જેમ વાંઝણીના પુત્રને અથવા જેનો જન્મ ન થયો હોય તેને પૂર્વકર્મનો જરા પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ એ આકાશજને પણ પ્રાચીન કર્મનો જરા પણ સંબંધ નથી. અવિદ્યા આદિ કારણો નહિ હોવાને લીધે એ બ્રાહ્મણ આકાશરૂપ જ છે. જેમ આકાશમાં મોટું ઝાડ નથી, તેમ એ બ્રાહ્મણનું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ. આમ પૂર્વકર્મો નહિ હોવાને લીધે એનું ચિત્ત પરવશ નથી અને આજસુધી પોતાને ભોગવવું પડે એવું કોઈ કર્મ તેણે કર્યું નથી. આ પ્રમાણે આકાશના ઘરરૂપ એ બ્રાહ્મણ સ્વચ્છ આકાશરૂપી પોતાના કારણમાં જ રહેલો છે, માટે તે નિત્ય છે. એને ઉત્પન્ન કરનારાં કોઈ પણ કર્મો નથી. એનાં પૂર્વકર્મો નથી, તેમ હમણાં પણ એ કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આથી જગતમાં એ ચિદાકાશરૂપ જ છે. છતાં પણ એનું પ્રાણના ચલનરૂપી જે કર્મ આપણા જોવામાં આવે છે, તે માત્ર આપણા જેવા લોકોના જ જોવામાં આવે છે; પણ એ બ્રાહ્મણ એ કર્મને 'સાચું છે' એ જાણતો નથી. એ બ્રાહ્મણ ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં ચૈતન્યરૂપ પૂતળી જેવો છે. આથી તેનો આકાર ચૈતન્યથી વિલક્ષણ દેખાય છે, તે તો દેખાવમાત્ર જ છે; વાસ્તવિક રીતે તો તે ચૈતન્યથી વિલક્ષણ નથી. જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે અને વાયુમાં ચલનપણું રહ્યું છે, તેમ પરમપદમાં એ બ્રાહ્મણ રહ્યો છે. એનાં કોઈ હમણાંનાં કર્મો નથી, એમ પૂર્વકર્મો પણ નથી. તેથી એ બ્રાહ્મણ સંસારને વશ થયો નથી. જે જીવ સહાય આપનારાં બીજાં કોઈ પણ કારણોની સહાય વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના કારણથી જુદો હોતો નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે. એની ઉત્પત્તિમાં પણ સહાય આપનારાં બીજાં કોઈ કારણો નથી, તેથી એ સ્વયંભૂ કહેવાય છે. એણે પૂર્વે કાંઈ કર્મ કર્યું નથી અને હમણાં પણ એ પોતાની દૃષ્ટિથી કાંઈ કરતો નથી, તો તું કહે, તેને શી રીતે દબાવી શકાય? જે જીવને 'હું દેહરૂપ છું' એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે, તે દેહરૂપ જ થઈ જાય છે અને તેને તરત પકડી શકાય છે; માટે એ બ્રાહ્મણ જો 'હું દેહરૂપ છું' એવી મરણરૂપ કલ્પના કરશે, તો જ તારાથી તેને પકડી શકાશે. પણ હજી એ બ્રાહ્મણને દેહાભિમાન થયું નથી તેથી એ દેહરહિત છે. માટે જેમ મજબૂત દોરીથી પણ આકાશને બાંધી શકાતું નથી, તેમ તારાથી એને બાંધી શકાશે નહિ.

મૃત્યુ બોલ્યો: હે ભગવન્! શી રીતે આ બ્રાહ્મણ શૂન્ય આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયો, એ તમે કહો. વળી પૃથ્વી આદિ પંચભૂતમય દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થતો નથી તે પણ કહો.

યમ બોલ્યો: એ બ્રાહ્મણ કેવળ વિજ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ છે; માટે એ કદી જન્મ્યો નથી અને કદી પણ નથી હોતો એમ નથી. એ તો સદા નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહ્યો છે. જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે, ત્યારે બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી; માત્ર શાંત, અજર, અનંત, કેવળ, સૂક્ષ્મ, ઉપાધિરહિત, સર્વોત્તમ અને અનાત્મ પદાર્થોથી રહિત એ પરબ્રહ્મ જ રહે છે. પછી જ્યારે સૃષ્ટિના આરંભનો સમય થાય છે, ત્યારે એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ જ્ઞાનમાત્ર હોવાને લીધે તેમાં પર્વતના જેવું તથા 'હું દેહ છું' એમ કહેવાના પાત્રરૂપ એવું વિરાટસ્વરૂપ આપણી વાસનાઓરૂપી હેતુથી કાકતાલીયન્યાય વડે સ્ફુરી નીકળે છે. તે સમયે જ જીવોને ઉપર કહેલા હેતુથી સ્વપ્ન સંબંધી શરીર જેવો મિથ્યા આકાર અકસ્માત જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં એ પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં એ આકાશજ બ્રાહ્મણ રહ્યો છે અને તે નિર્વિકલ્પ તથા ચિદાકાશરૂપ ધારણ કરીને રહ્યો છે. એને દેહ, કર્મો, કર્તાપણું કે વાસના કાંઈ પણ નથી. એ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, જ્ઞાનઘન

છે અને વ્યાપક છે. જેમ તેજ કેવળ પ્રભારૂપ જ છે, તેમ એ બ્રાહ્મણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ છે. તેથી તેને પૂર્વજન્મની વાસનાઓની કાંઈ પણ જાળ નથી. જો એના ચિત્તની વૃત્તિ બહિર્મુખ ન હોય તો તે હમણાં જેવો જોવામાં આવે છે તેવો પણ તે જોવામાં આવે નહિ. આથી પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી વિષયનું મિથ્યાપણું જાણવામાં આવે, તો પછી વિષયો જાણનારી સર્વ લાગણીઓ પણ ચૈતન્યરૂપ થઈ જાય; એટલે પછી તેમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો સંભવ જ કયાંથી અને કેવો હોય? તો હે મૃત્યુ! તું એને દબાવવાનો પ્રયત્ન જ કરીશ નહિ. કારણ કે આકાશ કોઈ સમયે કોઈથી પણ પકડી શકાતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ સાંભળીને મૃત્યુ વિસ્મય પામ્યો અને પાછો પોતાને સ્થળે ગયો.

રામ બોલ્યા: આ તો આપે સ્વયંભૂ, અજન્મા, એકાત્મા અને વિજ્ઞાનરૂપ એવા મારા પ્રપિતામહ બ્રહ્માની આખ્યાયિકા કહી છે એમ હું ધારું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તમે ધારો છો તેમ જ છે. આ બ્રહ્માની જ વાત મેં તમારી આગળ કહી છે. એ બ્રહ્માને સારુ જ પૂર્વે મૃત્યુએ યમરાજની સાથે વાતચીત કરી હતી. બે મનુઓના સંધિના સમયમાં સર્વને ખાઈ જનારા મૃત્યુએ જ્યારે પ્રજાઓનો નાશ કરીને બળ મેળવ્યું હતું અને બ્રહ્માને પણ દબાવવાનો આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે યમરાજાએ તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમજણ આપી હતી. જે કામ નિત્ય કરવામાં આવતું હોય, તે કામમાં જ રુચિ વધતી જાય છે એ સ્વાભાવિક છે. આથી સર્વને મારતા મૃત્યુને બ્રહ્માને પણ મારવાનું મન થયું હતું. પણ બ્રહ્મા તો પરબ્રહ્મરૂપ છે. મૃત્યુ તેને શી રીતે દબાવી શકે? બ્રહ્માનું શરીર કેવળ મનોમાત્ર છે, સંકલ્પમાત્ર છે અને પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છે. એ બ્રહ્મા પરબ્રહ્મ ચિદાકાશના ચમત્કારરૂપ છે અને અનુભવરૂપી આકારવાળા છે. તેથી તે પરબ્રહ્મ જ છે અને તેને કારણપણું કે કાર્યપણું કાંઈ જ નથી. જેમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષને પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોનો સંબંધ હોતો નથી અને તે જેમ આકાશમાં સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મા પણ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુર્યા કરે છે. જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતીની માળા દેખાય છે અને સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોની સાથે સંબંધ થયા વિના નગર આદિ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છતાં પણ દેખાય છે. પરમાત્મામાં દૃશ્ય કે દ્રષ્ટા કાંઈ નથી, કેવળ ચૈતન્યપણું જ છે, તોપણ તેમાં બ્રહ્મા પ્રતીત થાય છે. મનનું રૂપ સંકલ્પમાત્ર જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી જોડાયેલું નથી અને જે મન છે તે જ બ્રહ્મા કહેવાય છે. માટે બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ પુરુષ છે. એમાં પૃથ્વી આદિ કાંઈ જ નથી. જેમ ચિત્રનો આરંભ કર્યા પહેલાં ચિતારાના મનમાં દેહ વિનાની પૂતળી ખડી થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં મન ખડું થાય છે અને તે જ બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે. જે પરમાત્મા ચિદાકાશરૂપ છે, કેવળ છે અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, તે જ પરમાત્મા અજ્ઞાનને લીધે જાણે આકારવાળા અને પુરુષ જેવા જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો વાંઝણીના પુત્રની પેઠે તે પરમાત્માને દેહ જ નથી. ૧—૫૬

चिद्व्योमकेवलमनन्तमनादिमध्यं ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात् स्वयम्भूः। आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु वन्ध्यातनूज इव तस्य तु नास्ति देहः॥५६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'આદ્યસૃષ્ટિકર્તૃવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

મનઃસંકલ્પથી થયેલું જગત મિથ્યા છે

राम उवाच

एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया ।
मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ्व्यादिवर्जितम् ॥१॥

રામ બોલ્યા: પૃથ્વી આદિથી રહિત અને શુદ્ધ જે મન છે તે જ બ્રહ્મા છે એમ તમે કહી ગયા તો એ વાત અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મા મનરૂપ હોવાથી તેમનું શરીર પૃથ્વી આદિથી બનેલું હોવું જ ન જોઈએ. પરંતુ મારાં, તમારાં તથા બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં જેમ પૂર્વજન્મની વાસનાઓ કારણરૂપ છે, તેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં પણ તેમના પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શા માટે કારણરૂપ ન હોય એ વિષે તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેને ભોગવવાનાં પૂર્વકર્મોવાળો પૂર્વદેહ હોય, તેને આ દેહની ઉત્પત્તિ થવામાં પૂર્વદેહની વાસનાઓ કારણરૂપ હોય છે. પણ બ્રહ્માને તો પૂર્વદેહ જ ન હતો અને તેને લીધે તેમને પૂર્વનું કાંઈ જ કર્મ ન હતું. એટલે પછી બ્રહ્માને પૂર્વદેહની વાસનાનો ઉદય તથા શરીરનો જન્મ ઘટે જ કેવી રીતે? આથી બ્રહ્માનું શરીર સહાય આપનારાં કારણો વિના જ પ્રકાશે છે, અથવા આપણી કલ્પનારૂપ કારણને લીધે જ પ્રકાશે છે. યથાર્થ જ્ઞાનવાળા એ બ્રહ્મા તો પોતાના કારણરૂપ ચિદાકાશથી ભિન્નરૂપ જ નથી. હે રામ! અજન્મા અને સ્વયંભૂ એવા એ બ્રહ્માનો જે દેહ છે, તે લિંગદેહ જ છે; એમનો ભૂતમય એવો સ્થૂળદેહ નથી.

રામ બોલ્યા: સર્વ પ્રાણીઓને લિંગદેહ અને સ્થૂળદેહ, એમ બે દેહ છે; ત્યારે બ્રહ્માને એક લિંગદેહ જ છે, તો તેનું કારણ શું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પંચમહાભૂતોવાળાં છે તેથી તેમને બબ્બે દેહ છે. બ્રહ્મા તો સહકારી કારણથી રહિત છે, તેથી તેમને એક લિંગદેહ જ છે. બ્રહ્મા સઘળાં પ્રાણીઓના મૂળકારણરૂપ છે, પણ બ્રહ્માનું કોઈ કારણ નથી, આથી બ્રહ્મા એક દેહવાળા જ છે. પ્રથમ પ્રજાપતિ એવા એ બ્રહ્માનો દેહ ભૂતમય નથી. ચિદાકાશરૂપ એ બ્રહ્મા કેવળ લિંગદેહવાળા જ છે. બ્રહ્મા ચિદાકાશરૂપ છે, માત્ર ચિત્તરૂપ શરીરવાળા છે અને પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી; માટે તે આદ્ય પ્રજાપતિથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. તે સઘળી પ્રજાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે અને બ્રહ્માના સંકલ્પ વિના બીજાં કોઈ પણ કારણોથી તે ઉત્પન્ન થતી નથી. બ્રહ્મા જેમ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ સઘળી પ્રજાઓ પણ બ્રહ્મરૂપ છે; કારણ કે જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે તે રૂપ જ હોય છે. એવો સઘળાઓનો અનુભવ છે. જીવ પણ એ રીતે ઉપાધિથી બ્રહ્માનો ચિત્તમાત્ર જ છે અને બ્રહ્માની પેઠે પરમ બોધરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરપણાને કદી પામતો નથી. ચિત્તરૂપી દેહવાળા અને અહંભાવના ઉદયસ્થાન એવા બ્રહ્મા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારાં સઘળાં પ્રાણીઓનું પૂર્વરૂપ છે. આમ જેમ વાયુથી ઉત્પન્ન થતી ચલનરૂપ સૃષ્ટિ વાયુથી જુદી નથી, તેમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્માથી જુદી નથી. તે બ્રહ્મારૂપ જ છે. પ્રાતિભાસિક શરીરવાળા બ્રહ્માની ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ પ્રાતિભાસિક શરીરવાળી જ છે અને તે આપણને સાચી હોય એમ લાગે છે. તમને સ્વપ્નમાં તે સ્વપ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીની સાથે થયેલું સુરત પ્રાતિભાસિક છતાં પણ ક્રિયા થવાથી જેમ સાચું લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ પ્રાતિભાસિક છે છતાં પણ ક્રિયા થવાથી તો સાચી લાગે છે. પૃથ્વી આદિથી રહિત ચિદાકાશમય આકૃતિવાળા, પ્રાણીઓના સ્વામી અને પુરુષ જેવી આકૃતિવાળા બ્રહ્મા સ્થૂલદેહથી રહિત હોવા છતાં પણ જાણે તે સ્થૂળદેહવાળા

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બ્રહ્મા મનરૂપ છે અને સઘળું જગત તેમના સંકલ્પથી જ થયું છે માટે જગત મનોરાજ્યની પેઠે મિથ્યા છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

હોય એવા જણાય છે. એ બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે, તેથી તે જગતની પેઠે કર્માધીન નથી આથી તે જન્મતા નથી તેમ મરતા પણ નથી. સંકલ્પથી થયેલા પુરુષરૂપ અને પૃથ્વી આદિથી રહિત શરીરવાળા એ બ્રહ્મા કેવળ ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે સઘળાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે. જે જે પ્રકારથી એ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તે તે પ્રકારથી આ જગત પ્રકટ થતું આવે છે. જેમ તમારા સંકલ્પથી કોઈ સમયે પર્વત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. આ જગત પ્રાતિભાસિક છે, તોપણ તેનું પ્રાતિભાસિક રૂપ દૃઢ રીતે ભૂલી જવાય છે; તે જેમ ખોટો પ્રાતિભાસિક પિશાચ ભૂલને લીધે સ્થૂળશરીરવાળો દેખાય છે, તેમ તે જગત પણ પૃથ્વી આદિથી બનેલા સ્થૂળ શરીરવાળું દેખાય છે. બ્રહ્મા તો માયાવિશિષ્ટ પરમાત્માના પ્રથમ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા છે. આપણે પ્રાતિભાસિક રૂપને ભૂલી ગયા છીએ, તેમ એ પોતાના પ્રાતિભાસિક રૂપને ભૂલી જતા નથી. આ સ્થૂલદેહની ભ્રાંતિરૂપ ચુડેલ ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે અસત્ય છે અને જડપણારૂપ ખોટા ભ્રમને આપનારી છે, એ કારણને લીધે તે બ્રહ્માને વળગતી નથી. બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિમય નથી પણ મનોમાત્ર જ છે, માટે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ મનોમાત્ર જ છે. જે જેનાથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે તેના રૂપ જ હોય છે. જેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં કર્મ આદિ કારણો નથી, તેમ બ્રહ્માથી થયેલા જગતની ઉત્પત્તિમાં પણ કર્મ આદિ કોઈ પણ કારણો નથી. આથી કાર્યની કારણથી જરા પણ વિલક્ષણતા નથી. કારણ જેવું શુદ્ધ છે, તેવું જ કાર્ય પણ શુદ્ધ છે. જગતમાં કાર્ય કારણપણું જરા પણ ઘટતું નથી. જેવું પરબ્રહ્મ છે તેવું જ બ્રહ્માંડ છે. જે પરબ્રહ્મ છે તે મનપણાને પામીને જગતને રચે છે; માટે જગત શુદ્ધ આત્માથી અભિન્ન જ છે. જેમ દ્રવપણું પાણીથી અભિન્ન છે, તેમ જગત પણ પરબ્રહ્મથી અભિન્ન છે. આપણે જેમ સંકલ્પના નગરને ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તેમ પરમાત્માનું મન પણ આ વિસ્તારવાળા ખોટા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પપણું નથી, તેમ જગતમાં ભૂતમયપણું નથી. આથી બ્રહ્મા આદિ જ્ઞાની પુરુષો જગતમાં કોઈ પણ રીતે મોહરહિત જ રહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રાતિભાસિક પ્રપંચ પણ નથી, ત્યારે સ્થૂળ પ્રપંચની તો વાત જ શી કરવી? પરમાત્માના મનરૂપી માણસે બ્રહ્માનો આકાર ધાર્યો છે, તેના મનોરાજ્યરૂપી આ જગત ભ્રાંતિથી સાચા જેવું જણાય છે. પરમાત્માનું જે મન છે તે જ બ્રહ્મા છે માટે બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે. એ બ્રહ્મા પોતાના મનથી સંકલ્પને વિસ્તારીને આ મન બ્રહ્માનું રૂપ છે માટે તેમણે બનાવેલા આ જગતને રચે છે. બ્રહ્મા મનનું રૂપ છે અને જગતમાં પૃથ્વી આદિ કાંઈ છે જ નહિ. જે પૃથ્વી આદિ દેખાય છે, તે કેવળ કલ્પિત જ છે. જેમ કમળકાકડીની અંદર જે કમળ રહે છે, તે કમળકાકડીરૂપ જ છે, તેમ મનની અંદર જે જગત રહે છે, તે મનરૂપ જ છે. મનને અને જગતને કદી કોઈ પણ જુદું પાડી શક્યું નથી. જેમ તમારા પોતાના અનુભવ પ્રમાણે તમારું સ્વપ્ન, તમારો સંકલ્પ અને તમારું મનોરાજ્ય એ સઘળું તમારા મનમાં જ છે, તેમ આ સઘળું દૃશ્ય જગત પણ મનમાં જ છે. જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાચ ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને બાળકને મારી નાખે છે, તેમ ચિત્તમાં જ રહેલી આ દૃશ્યરૂપી ચુડેલ ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને જોનારને મારી નાખે છે. બીજની અંદર રહેલો અંકુર જેમ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રફુલ્લિત કરે છે, તેમ મનની અંદર રહેલું જગત ભ્રાંતિરૂપ કારણ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રફુલ્લિત કરે છે. જો દૃશ્ય(જગત)રૂપી દુઃખ સાચું હોય, તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. જો તે શાંત ન થાય, તો દ્રષ્ટાને કેવળપણું પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ;

પણ જો દૃશ્ય શાંત થાય તો દ્રષ્ટામાં દ્રષ્ટાપણું કદાચ સાચું હોય તોપણ શાંત થાય. તો પછી તે ખોટું છે ને શાંત થાય એમાં તો કહેવું જ શું? દ્રષ્ટાનું દ્રષ્ટાપણું શાંત થાય એ જ એનો મોક્ષ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ૧—૪૦

सच्चेन्न शाम्यति कदाचन दृश्यदुःखं
दृश्ये त्वशाम्यति न बोद्धरि केवलत्वम् ।
दृश्ये त्वसंभवति बोद्धरि बोद्धृभावः
शाम्येत्स्थितोऽपि च तदस्य विमोक्षमाहुः ॥४०

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બંધહેતુવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

સત્સંગવર્ણન, સાયંકાળ તથા પ્રાત:કાળનું વર્ણન અને ઉપદેશનો આરંભ

श्रीवाल्मीकिरुवाच

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके ।
श्रोतुमेकरसे जाते जने मौनमुपस्थिते ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : ઉદ્દામ વચનોવાળા મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા અને તે સાંભળવા માટે તલ્લીન થયેલા લોકો ત્યાં મૌન ધરીને બેઠા હતા. ત્યાં લોકોએ એકાગ્રતા માટે શરીરોનું ચલન પણ બંધ કર્યું હતું; તેથી તેમનાં આભરણોની ઘૂઘરીઓના શબ્દો પણ બંધ પડી ગયા હતા. ત્યાં પાંજરાંઓમાં બેઠેલાં હારીત પક્ષીઓ તથા પોપટો પણ પોતાની રમત બંધ કરીને સાંભળતાં હતાં. લલનાઓ પણ પોતાના વિલાસોને બંધ કરીને બેસી રહી હતી અને સઘળી રાજસભા જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ સ્થિર થઈને બેઠી હતી ત્યારે દિવસ માત્ર બે ઘડી બાકી રહ્યો હતો, તડકો મંદ પડી ગયો હતો. સૂર્યનાં કિરણો અલ્પ થઈ ગયાં હતાં અને લોકોના વ્યવહારો પણ આછા બની ગયા હતા પ્રફુલ્લિત થયેલાં કમળોની સુગંધોથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં જાણે કથા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેમ તે મંદ મંદ વાવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સાંભળેલા વિષયનું જાણે મનન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમ સૂર્યનારાયણ પણ જગતમાં ફરવાની ખટપટ છોડી દઈને અસ્તાચળના નિર્જન સ્થળમાં ચાલ્યા ગયા હતા. જ્ઞાનની વાર્તાના શ્રવણથી જેવી અંદર શીતળતા થાય તેવું શીતળતાવાળું ઝાકળ ત્યારે વનની ભૂમિઓમાં પડવા લાગ્યું હતું, જેમ સાવધાનપણે સાંભળવા માટે શ્રોતાઓની હેરફેર ઓછી થઈ ગઈ હતી, તેમ સઘળી દિશાઓમાં સઘળા લોકોની હેરફેર પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. જેમ વસિષ્ઠ મુનિનું ભાષણ સાંભળવા સારુ સઘળા શ્રોતાઓના કંઠો ઉત્કંઠાથી લાંબા થયા હતા, તેમ સઘળા પદાર્થોની છાયાઓ પણ લાંબી થઈ હતી. તેવામાં દ્વારપાળ દશરથ રાજાની પાસે આવ્યો અને તેણે નમ્ર થઈને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, 'હે મહારાજ! નાહવાનો અને દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવાનો સમય બહુ વીતી ગયો છે.' એ સાંભળી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાના મધુર ભાષણને બંધ કરીને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! આજ તો આટલે સુધી જ સાંભળો, બીજું જે કહેવાનું છે તે કાલે પ્રાત:કાળે કહીશ.' એટલું બોલીને તે ચૂપ થઈ ગયા. વસિષ્ઠ મુનિનાં એ વચન સાંભળીને દશરથ રાજાએ કહ્યું: ભલે એમ હો, પછી રાજાએ કલ્યાણની વૃદ્ધિને સારુ દેવર્ષિઓની, મુનિઓની તથા બ્રાહ્મણોની પુષ્પોથી, પાદ્યોથી, અર્ઘ્યોથી, સન્માનોથી અને દક્ષિણાઓથી પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. પછી રાજમંડળ તથા મુનિમંડળ સાથે તે સઘળી સભા ત્યાંથી ઊઠી. તે વખતે એ સ્થાનકમાં વેરાયેલાં રત્નોના સમૂહની પ્રભાના કૂંડાળાથી સઘળાઓનાં મુખો છવાઈ ગયાં, ત્યાં એકબીજાને એકબીજાનાં અંગો અડકવાથી બાજુબંધોનો અને કંકણોનો ધ્વનિ જામી રહ્યો, શરીરો ઉપર પહેરેલાં તથા નીચે પહેરેલાં સોનેરી વસ્ત્રોની કાંતિ હારોના ભારથી દબાઈ

---

* આ ચોથા સર્ગમાં ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી સભાના ઊઠવા(સાયંકાળ)નું, રાત્રિનું અને પ્રાત:કાળે પાછા સમાગમનું વર્ણન કરી ઉપદેશનું પ્રકરણ ચલાવવામાં આવશે.

ગઈ. સર્વનાં માથાઓના મુકુટો પર વિશ્રાંતિ પામેલા અને તે સમયે જાગેલા ભમરાઓ ગુંજારવ કરવા લાગ્યા અને તે શ્યામ રંગના હોવાથી જાણે કેશ જ ગુંજારવ કરતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું. જેમનાં સુવર્ણનાં આભરણોના પ્રકાશથી દિશાઓનાં મુખો ઝળાંહળાં થઈ ગયાં હતાં અને જેમની ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ, વસિષ્ઠ મુનિની વાણીના અર્થો બુદ્ધિમાં ઠસી જવાને લીધે સારી રીતે શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા દેવતાઓ આકાશમાં ગયા અને મનુષ્યો પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાં ગયાં. તે સઘળાઓએ પોતપોતાને ઘેર જઈને દિવસ સંબંધી કાર્યો કર્યાં. એવામાં સૌ લોકોથી અળગી પડેલી યુવાન સ્ત્રી જેમ ઘરમાં જોવામાં આવે, તેમ લોકોના પ્રચારથી અળગી પડેલી કાળી રાત્રિ સર્વ સ્થળોમાં દેખાવા લાગી, સૂર્યનારાયણ જાણે અનુક્રમે સર્વને પ્રસન્ન કરવારૂપ સત્પુરુષોના નિયમને પાળવા ધારતા હોય, તેમ દેશાંતરમાં પ્રકાશ કરવાને ગયા. ચારે બાજુ તારાઓના સમૂહને ધારણ કરનારી સંધ્યા પ્રગટ થઈ અને તે જાણે પ્રફુલ્લિત થયેલાં ખાખરાનાં વનોવાળી વસંતની શોભા ઊગી હોય તેમ જણાવા લાગી. જેમ નિર્મળ વૃત્તિઓ નિદ્રાથી ઘેરાયેલા ચિત્તમાં લીન થવા લાગે, તેમ પક્ષીઓ આંબાઓના અગ્રોમાં, આસોપાલવના અગ્રોમાં, કદંબોના અગ્રોમાં, ગામનાં દેવવૃક્ષોમાં અને મોટાં મોટાં ઘરોમાં લીન થવા લાગ્યાં. કાંઈક કાંઈક કેસરના રંગ જેવી લાગતી સૂર્યની કાંતિથી શણગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસ્ત્રોવાળો જણાતો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને ઉત્તમ શોભાવાળો અસ્તાચળ જાણે પોતાના જેવી જ શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યો. સંધ્યાદેવી લોકોએ કરેલી પૂજાનો સ્વીકાર કરીને પાછી વળ્યા બાદ પિશાચ સરખા રૂપવાળા અંધકારો પ્રગટ થવા લાગ્યા. ઝાકળની કણિકાઓને ઝરનારો, વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓને જરા જરા કંપાવતો, કોમળતાવાળો અને કુમુદોની પ્રફુલ્લિત સ્થિતિની સૂચના આપતો શીતળ પવન વાવા લાગ્યો. જેમ લાંબા લાંબા કાળા કેશવાળી અને આંસુઓથી ઘેરાયેલી કીકીઓવાળી વિધવા સ્ત્રીઓ અત્યંત અંધપણું પામી જાય છે, તેમ લાંબા લાંબા શ્યામ અંધકારવાળી અને ઝાકળથી ઘેરાયેલા તારાઓવાળી દિશાઓ અત્યંત અંધપણું પામી હતી. પોતાના તેજરૂપી દૂધના પ્રવાહથી બ્રહ્માંડને ભરપૂર કરતો અને અમૃતમય આકારવાળો ચંદ્રરૂપી ક્ષીરસાગર આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યો. જેમ જ્ઞાનની કથાઓને સાંભળનારા રાજાના ચિત્તમાં અજ્ઞાન ક્યાંય પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ લોકમાંથી અંધકારના સમૂહો પણ ક્યાંય પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયા. ઋષિઓ, રાજાઓ, મુનિઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ચિત્તમાં જેમ વસિષ્ઠ મુનિના ઉપદેશોએ વિશ્રામ કર્યો, તેમ તેમણે પણ પોતપોતાનાં સ્થળોમાં વિશ્રામ કર્યો. પછી ગાઢ અંધકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે પ્રથમ યમના શરીર જેવી લાગેલી રાત્રિ ધીરે ધીરે જતી રહી અને ઘણા ઝાકળવાળો પ્રાતઃકાળ આવ્યો. આકાશમાં પુષ્પવૃષ્ટિની પેઠે પ્રકાશતા તારાઓ જાણે પ્રભાતના પવનથી ઊડી ગયા હોય તેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. મહાત્માઓના મનમાં જેમ પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી નવી એવી વિવેકની વૃત્તિ ઉદય પામે, તેમ આકાશમાં પોતાના પ્રકાશથી લોકોનાં ચક્ષુઓને ઉઘાડનારો પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય પ્રકટ જણાવા લાગ્યો. કાંઈક કાંઈક કેસરના રંગ જેવી લાગતી સૂર્યનારાયણની કાંતિએ શણગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસ્ત્રવાળો જણાતો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને ઉત્તમ શોભાવાળો ઉદયાચળ જાણે પોતાના જેવી જ શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યો. દેવલોકો અને મનુષ્યલોકો પ્રાતઃકાળની ક્રિયાઓને આટોપી લઈને આગલા દિવસની જેમ સભાઓમાં આવ્યા. પાછલે દિવસે જે ક્રમથી સભા બેઠી હતી, તે જ ક્રમથી તે દિવસે પણ સઘળી સભા બેઠી અને જેમ પવનથી મુક્ત

થયેલું સરોવર સ્થિર થઈ જાય, તેમ તે સ્થિર થઈ ગઈ. પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં રામચંદ્રજીએ સર્વ ભાષણકર્તાઓમાં ઉત્તમ એવા મહામુનિ વસિષ્ઠને નીચે પ્રમાણે મધુર વાણીથી પૂછ્યું.

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! મન આ સઘળી લોકરૂપી લતાને વિસ્તારનારું છે, તો તેનું રૂપ કેવું છે, એ મને સ્પષ્ટ રીતે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મન આકાશની પેઠે શૂન્ય છે અને જડ આકારવાળું છે. તેનું નામમાત્ર વિના બીજું કાંઈ પણ રૂપ જોવામાં આવતું નથી. હે રામ! એ મનનું રૂપ બહાર કે હૃદયમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવું નથી, તોપણ એ મન આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહ્યું છે. ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પો કરનારા એ મનમાંથી ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું અને બીજા ચંદ્રની ભ્રાંતિ જેવું આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવા જતાં વચમાં તે તે પદાર્થોનો જે આકાર સ્ફુરે છે, તે આકાર જ લોકોનું મન કહેવાય છે. મનનું બીજું કાંઈ સ્વરૂપ નથી. અથવા નિરાકાર ચૈતન્યનો પદાર્થો-રૂપે જે અધ્યાસ છે, તે જ મન કહેવાય છે; એ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું સ્વરૂપ નથી. જે સંકલ્પ થાય છે તે જ મન છે. જેમ દ્રવ જળથી જુદો પડતો નથી અને ચલન વાયુથી જુદું પડતું નથી, તેમ મન સંકલ્પથી જુદું પડતું નથી. જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ ઊઠે છે, ત્યાં ત્યાં નેવા આકારથી મન જ ગોઠવાય છે, એમ સમજવું, સંકલ્પને અને મનને આજ દિવસ સુધી કોઈએ પણ જુદાં પાડયાં નથી. પદાર્થોનો પ્રતિભાસ ખરો હો કે ખોટો હો, તોપણ તે પ્રતિભાસ મનનું સ્વરૂપ જ છે અને એ મન જ લિંગશરીર-વાળા બ્રહ્મા કહેવાય છે, એમ તમે સમજો. એ મનરૂપી બ્રહ્મા પોતાનામાં રહેલા સૂક્ષ્મ જગતને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે સ્થૂળ માની લે છે, એ જ તેનું સ્રષ્ટાપણું છે. એવી રીતે મનના સર્જેલા દૃશ્ય પદાર્થનાં પણ અવિદ્યા, સંસૃતિ, ચિત્ત, મન, બંધ, મળ અને તમ એ નામો કહે-વાઈ શકે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. દૃશ્ય પદાર્થ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું પ્રત્યક્ષ રૂપ નથી, પરંતુ એ દૃશ્ય પદાર્થ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી, એ વિષે હું પાછળથી કહીશ. જેમ કમળના સૂક્ષ્મ બીજમાં કમળનો આખો વેલો રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યની અંદર જ આ સઘળું દૃશ્ય જગત રહેલું છે. જેમ દેખાવ એ પ્રકાશનો સ્વભાવ છે, ચપળપણું એ વાયુનો સ્વભાવ છે અને દ્રવપણું એ જળનો સ્વભાવ છે, તેમ દૃશ્યપણું એ દ્રષ્ટા-નો સ્વભાવ છે. જેમ બાજુબંધની સત્તા સુવર્ણની સત્તાથી જુદી નથી, જેમ ઝાંઝવાનાં જળની સત્તા કિરણોની સત્તાથી જુદી નથી અને જેમ સ્વપ્નની ભીતિની સત્તા સ્વપ્નથી જુદી નથી, તેમ દૃશ્યની સત્તા દ્રષ્ટાથી જુદી નહી. આમ દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણું સ્વભાવરૂપે રહ્યું છે અને તે તમારા ચિત્તરૂપી દર્પણના મેલરૂપ છે; માટે તેને પણ હું હવે તુરત લૂછી નાખું છું. જ્યારે દૃશ્યની જુદી સત્તા માન-વામાં આવે જ નહિ, ત્યારે દૃશ્યના અભાવને લીધે દ્રષ્ટામાં દ્રષ્ટાપણું રહે નહિ. આ પ્રમાણે દૃશ્ય મિથ્યા થાય છે, એટલે સત્ય એવા આત્માને કેવળપણું પ્રાપ્ત થાય, એમ સમજવું. જેમ વાયુનું હાલવું ચાલવું બંધ પડે છે એટલે પાંદડાં આદિ પણ હાલતાં ચાલતાં બંધ પડે છે, તેમ કૈવલ્યના બોધથી ચિત્ત કેવળ આત્મારૂપ થાય છે, એટલે ચિત્તનું ચલન પણ બંધ પડે છે; તેથી રાગ અને દ્વેષ આદિ વાસનાઓ પણ બંધ પડી જાય છે. દિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ આદિ કોઈ પ્રકાશયોગ્ય પદાર્થ ન રહે, તો પ્રકાશનું રૂપ નિર્મળ થાય છે; તેમ જ હું, તું અને જગતરૂપ દૃશ્યોનો અભાવ થાય છે, તો નિર્મળ સ્વરૂપવાળા દ્રષ્ટાનો પણ તેવો જ શુદ્ધ કેવળીભાવ (કેવળપણું) થાય છે. પર્વત આદિ પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ નહિ પડવાથી દર્પણને તેનું સ્વરૂપાત્મક કેવળ-પણું રહે છે, તેમ જ હું, તું અને જગત આદિ દૃશ્યનો ભ્રમ શાંત થતાં દ્રષ્ટાપણાથી રહિત થયેલા આત્માનું પણ કેવળપણું થાય છે.

રામ બોલ્યા: જો દૃશ્ય ન જ હોય તો આત્મા

કેવળપણું પામે; પણ દૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તાવાળું જોવામાં આવે છે અને જે સત્ હોય તેનો અભાવ હોય નહિ. અનેક પીડાઓ આપનાર આ દૃશ્યનો અભાવ થવાની વાત અમારા અનુભવમાં આવતી નથી. માટે હે બ્રહ્મન્! મનથી સંસારની ભ્રાંતિ આપનારી અને દુઃખના સમૂહોને આપનાર આ દૃશ્યરૂપી વિષૂચિકા શી રીતે શાંત થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ દૃશ્યરૂપી પિશાચની શાંતિ માટે હું તમને આ મંત્રરૂપ ઉપદેશ કહું છું, તમે તે સાંભળો. એથી એ પિશાચ સારી પેઠે મરણતોલ થઈ નાશ પામે છે. જે હોય છે, તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી; માટે દૃશ્ય પદાર્થ જો હોય તો તેનો નાશ સંભવે નહિ. કદાચ તે પદાર્થ અંતર્ધાન થઈ જાય તોપણ તે હૃદયની અંદર બીજરૂપે રહે, એટલે તે બીજથી ચિદાકાશમાં દૃશ્યતા પાછી ઉત્પન્ન થાય અને લોકો, પર્વતો તથા આકાશ આદિ આકારવાળા પ્રપંચરૂપ પ્રબળ દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ દૃશ્ય જો બીજરૂપે પણ રહેતું હોય, તો કોઈને પણ મોક્ષ થવાનો સંભવ નથી એ દોષ આવી પડે; પણ આપણે તો જીવન્મુક્ત થયેલા દેવર્ષિઓને તથા મુનિઓને પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આમ દૃશ્ય બીજરૂપે પણ રહેતું નથી, એમ સમજો. જો આ જગત આદિ પદાર્થ બીજરૂપે પણ રહેતો હોય, તો કોઈનો પણ મોક્ષ થવો સંભવિત નથી; કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થ ગમે તો બહાર હોય કે ગમે તો અંદર હોય તોપણ તેની સ્થિતિ કેવળ નાશ કરે છે. આથી હે રામ! બીજા વાદીઓને અત્યંત ભયંકર લાગે એવી આ એક પ્રતિજ્ઞા હું કરું છું, તે તમે સાંભળો. એ પ્રતિજ્ઞા હવે ઉત્તરગ્રંથથી તમારા હૃદયમાં ઊતરશે. આ આકાશ આદિ ભૂતો, હું અને તું ઈત્યાદિરૂપ જે જગત શબ્દનો અર્થ છે, તે કાંઈ પણ નથી. આપણી આગળ જે કાંઈ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે, તે સઘળું અજર, અમર અને અવ્યય પરબ્રહ્મ જ છે. આ સઘળું દૃશ્ય પ્રપંચપૂર્ણ અને શાંત એવા પરબ્રહ્મ પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરે છે અને શાંતરૂપે જ રહે છે. જેમ આકાશમાં જ ઉદય પામેલું ઘટાકાશ આકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામેલા જીવ બ્રહ્મરૂપ જ છે. દૃશ્ય, દ્રષ્ટા કે દર્શન એ કોઈની સત્તા બ્રહ્મથી જુદી નથી. જે બ્રહ્મ છે તે શૂન્ય નથી, જડ નથી અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત પણ નથી, માટે તે વ્યાપક શાંત જ છે.

રામ બોલ્યા: હે પ્રભો! આ તો વાંઝણીનો પુત્ર પર્વતોનો ભૂકો કરી નાખે, સસલાનું શિંગડું નાદ કરવા લાગે, શિલા હાથ લાંબા કરીને નાચવા લાગે, રેતીમાંથી તેલ નીકળે, પથરાની પૂતળીઓ ભણવા લાગે અને ચિત્રમાં આલેખેલાં વાદળાં ગર્જના કરવા લાગે તેના જેવી વાત છે. જરા, મરણ તથા દુઃખો આદિથી ભરપૂર અને પર્વતો તથા આકાશ આદિવાળું આ જે જગત પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે કાંઈ છે જ નહિ એમ આપ મારી આગળ કેવી રીતે કહો છો? હે બ્રહ્મન્! આ જગત જે રીતે વ્યવસ્થિત નથી, જે રીતે ઉત્પન્ન થયું નથી અને જે રીતે છે જ નહિ, તે સઘળી રીતિઓ કહો, એટલે મને એ વિષયોનો નિશ્ચય થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાઘવ! મારું બોલવું કાંઈ અસંબદ્ધ નથી, યથાર્થ જ છે, જેમ વાંઝણીનો પુત્ર ચીસો પાડે છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા છતાં જોવામાં આવે છે. હું તેનું કારણ કહું છું તે તમે સાંભળો. આ જગત ખરી રીતે તો સૃષ્ટિના આરંભમાં થયું જ નથી, તેથી વર્તમાનકાળમાં પણ તેનો અભાવ જ છે. જેમ મનને લીધે સ્વપ્ન આદિમાં નગર જોવામાં આવે છે, તેમ મનને લીધે જ આ જગત જોવામાં આવે છે. મિથ્યાસ્વરૂપવાળું મન જ સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યારે જગત તો કેમ જ ઉત્પન્ન થયું હોય? આ વાત તમારા અનુભવમાં આવે એવી રીતે હું કહું છું, તો તમે સાંભળો. મન મિથ્યા છે, છતાં ખરા જેવું જણાય છે. જેમ સ્વપ્ન બીજા સ્વપ્નને ઉત્પન્ન કરે

છે, તેમ એ મન આ વિનાશી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. એ મન પોતાની ઈચ્છાથી પોતાની મેળે જ સ્થૂલદેહની કલ્પના કરે છે અને લાંબા કાળની ભાવનાથી વૃદ્ધિ પામેલા એ સંકલ્પથી જ આ ઈન્દ્રજાળ ઊભી થઈ છે. એકલું મન જ પોતે ચંચળ શકિતવાળું છે, તેથી તે ચાલે છે, ફરકયા કરે છે, કૂદકા માર્યા કરે છે, ચાલ્યા કરે છે, માગે છે, ભમે છે, ડૂબે છે, સંહારે છે, સંસારીપણું ભોગવે છે અને મોક્ષરૂપ ઉત્કર્ષ પામે છે. ૧—૮૦

स्फुरति वल्गति गच्छति याचते भ्रमति मज्जति संहरति स्वयम् । अपरतामुपयात्यपि केवलं चलति चंचलशक्तितया मनः ॥ ८० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'સત્સંગવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો+

જગત તથા મનનું મૂળતત્ત્વ

राम उवाच

भगवन्मुनिशार्दूल किमिवेह मनोभ्रमे ।
विद्यते कथमुत्पन्नं मनोमायामयं कुतः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ મનરૂપી ભ્રાંતિમાં મૂળ કારણ શું છે? અને તે મિથ્યાભૂત મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? તે શાથી ઉત્પન્ન થયું છે? હે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ! પ્રથમ મને સંક્ષેપથી મનની ઉત્પત્તિ કહો. જે બાકી રહે તે પાછળથી કહેજો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: મહાપ્રલયમાં સઘળું સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જવાથી ક્રિયા કરવામાં અશક્ત થઈ ગયું હતું અને સઘળાં દૃશ્યોની સૃષ્ટિનો આરંભ નહોતો થયો, ત્યારે વિક્ષેપરહિત, અસ્તરહિત, પ્રકાશમાન, અજન્મા, ઉપદ્રવરહિત, સર્વદા સઘળું કરવાની શકિતવાળા, સર્વરૂપ અને મહેશ્વર એવા એક શાંત પરમાત્મા જ અવશેષ રહ્યા હતા. તેમના સ્વરૂપને ઈન્દ્રિયો પહોંચી શકતી નથી અને ત્યાંથી પાછી વળે છે. મુકતલોકો તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તેમનાં આત્મા આદિ નામો સ્વાભાવિક નથી, પણ આરોપિત ધર્મોથી કલ્પી કાઢેલાં છે. સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ તેમને પુરુષ કહે છે, વેદાંતશાસ્ત્રીઓ તેમને અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ તેમને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે, શૂન્યવાદીઓ તેમને શૂન્ય કહે છે અને તે સૂર્યના તેજને પણ પ્રકાશ આપનારા છે. વળી તે સર્વના પ્રત્યાગાત્મારૂપે સર્વદા બોલનાર, વિચાર કરનાર, કર્મનાં ફળોને ભોગવનાર, જોનાર તથા કરનાર છે. એ પરમાત્મા જગતમાં વિદ્યમાન છતાં પણ પામર લોકોની દૃષ્ટિથી અવિદ્યમાન છે અને દેહમાં રહેલા છતાં પણ દૂર છે. જેમ સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ એમનાથી આ પ્રપંચ થાય છે. જેમ સૂર્યથી કિરણો થાય છે, તેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ એમનાથી થાય છે. જેમ સમુદ્રમાંથી પરપોટા થાય છે, તેમ એમનામાંથી અનંત બ્રહ્માંડો થાય છે. જેમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો એમનામાં લય પામે છે. દીવાની પેઠે એ પોતે જ પોતાને તથા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે. આકાશમાં, શરીરોમાં, પથરાઓમાં, જળમાં, લતાઓમાં, રજમાં, પર્વતોમાં, વાયુઓમાં અને પાતાળોમાં એ જ રહેલા છે. પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગેલી આઠ પુરીઓને (કર્મેન્દ્રિયોને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, શબ્દાદિકને, પ્રાણોને, અવિદ્યાને, કામને, કર્મોને અને અંતઃકરણને) એ જ પોતાના ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. એમણે જ મૂંગી કરેલી મૂઢ શિલાઓ જાણે ધ્યાન ધરીને બેઠી હોય તેમ જણાય છે. આકાશને એમણે જ શૂન્ય કર્યું છે. પર્વતોને એમણે જ સ્થૂલ બનાવ્યા છે અને જલને એમણે જ દ્રવરૂપ કર્યું છે. જગતના દીપકરૂપ સૂર્ય એમના જ સ્વાધીનમાં છે. જેમ અક્ષય જળથી ભરેલા મેઘમાંથી વિચિત્ર વૃષ્ટિઓ થાય છે, તેમ અક્ષય અમૃતથી ભરેલા એ પરમાત્મામાંથી સંસારરૂપી પાણીની વિચિત્ર વૃષ્ટિઓ થાય છે. જેમ અત્યંત

+ આ પાંચમા સર્ગમાં જગતના મૂળરૂપ મનનું મૂળ કહેવામાં આવશે અને એ જ તત્ત્વ જગતનું તથા મનનું મૂળ તત્ત્વ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવશે.

પથરાયેલા નપાણિયા દેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ જેમ ક્ષણમાં ઊગે છે અને આથમે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એ પરમાત્મામાં બ્રહ્માંડોરૂપી મોજાંઓ ક્ષણમાં ઊઠે છે અને લય પામે છે. એ પરમાત્મા પ્રપંચરૂપે નાશવાન છે. પણ વાસ્તવિકરૂપે અવિનાશી છે. તે સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અંદર ગુપ્ત છે. આમ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા છતાં પણ તે સર્વના નાશથી નાશ પામતા નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી, બ્રહ્માંડોરૂપી સુંદર ફળોવાળી, ચિત્તરૂપી મૂળવાળી અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંદડાંવાળી પ્રકૃતિરૂપી લતા એના જ રૂપાંતરરૂપ ઈશ્વરરૂપી વાયુથી નાચ્યા કરે છે. પ્રત્યેક દેહરૂપી ડાબલાઓમાં ચૈતન્યાત્મક મણિરૂપે એ જ પ્રકાશે છે. જેમ ચંદ્રમાં કિરણો સ્ફુરે છે, તેમ એ પરમાત્મરૂપમાં જ જગતના સમૂહો સ્ફુરે છે. એ પરમાત્મરૂપ શાંત મેઘ જ્યારે ચૈતન્યરૂપી જળને વરસાવતો પ્રકાશે છે, ત્યારે તેમાં જડ પદાર્થો ધારાઓનાં જળરૂપ છે અને ચેતન પદાર્થો પ્રસિદ્ધ રીતે વીજળીઓરૂપ છે. સઘળી વસ્તુઓ એમના પ્રકાશથી જ પરસ્પર મળીને વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે, છતાં પણ એમની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે. શાંત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેલા એ પરમાત્મા અસંગ છે. એ કશું ઇચ્છતા નથી તોપણ એમની સઘળી વસ્તુઓ એમના પ્રકાશથી જ પરસ્પર મળીને વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે, છતાં પણ એમની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે. શાંત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેલા એ પરમાત્મા અસંગ છે. એ કશું ઇચ્છતા નથી, તોપણ એમની સમીપમાં આ અત્યંત જડ શરીર ચાલ્યા કરે છે. વાસ્તવિક સત્તાવાળા એ પરમાત્માથી જ નિયમ, દેશ, કાળ, ચલન, સ્પંદન અને ક્રિયા એ સૌને સત્તા મળેલી છે. એ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ છે, તેથી આપણે તેમને આકાશરૂપ ધારીએ તો તે આકાશરૂપ થાય છે અને એમને બીજા પદાર્થોરૂપ ધારીએ તો એ બીજા પદાર્થોરૂપ થાય છે. એ પરમાત્મા મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડોના અનંત સમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે, તોપણ તે કોઈ ક્રિયાઓને કરતા નથી. તે તો અખંડ જ્ઞાનમય અને નિર્વિકાર છે, ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ આદિથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં જ તે એકલા જ રહેલા છે. ૧—૨૪

कुर्वन्नपीह जगतां महतामनंतवृंदं न किंचन करोति न काश्चनापि । स्वात्मन्यनस्तमयसंविदि निर्विकारे त्यक्तोदयस्थितिमति स्थित एक एव ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'મૂલકારણદેવ સ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

જ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः । ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સર્વોત્તમ અને ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ આપનારા એ પરમાત્માનો લાભ તેમના સ્વરૂપને જાણવાથી જ થાય છે. ક્રિયાઓ કરવાનાં અનેક દુઃખો વેઠવાથી તે પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ ભ્રાંતિને ટાળવામાં કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિષ્ઠાનને જાણવાનો જ ઉપયોગ છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રાંતિને ટાળવામાં પણ કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્માને જ જાણવાનો ઉપયોગ છે. સ્વરૂપાનંદના પ્રકાશરૂપ એ પરમાત્મા દૂર નથી તેમ પાસે પણ નથી. તે અલભ્ય સ્થળમાં નથી તેમ વિષમ સ્થળમાં પણ નથી. તેમની પ્રાપ્તિ આપણા

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં આત્માની પ્રાપ્તિ કર્મો કરવાથી થતી નથી, પણ જ્ઞાનથી થાય છે તે તથા જ્ઞાનના સાધનોનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

દેહમાંથી જ થાય છે. એમને જાણવામાં તપ, દાન કે વ્રત આદિ કોઈ પણ કામ આવે એમ નથી; કારણ કે સ્વરૂપમાત્રમાં વિશ્રાંતિ વિના એને જાણવાનું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. સ્વરૂપમાત્રમાં એ વિશ્રાંતિ સત્પુરુષોના સમાગમમાં રહેવાથી અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોમાં તત્પર રહેવાથી જ મળે છે. મોહજાળરૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં કોઈ ક્રિયા કામ આવતી નથી, માત્ર જ્ઞાન જ કામ આવે છે; માટે જ્ઞાનનું જ સંપાદન કરવું. 'એ પરમાત્મા આ છે' એમ સારી રીતે જાણવા માત્રથી જીવને દુઃખ રહેતું નથી અને જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

રામ બોલ્યા : એ પરમાત્માના સ્વરૂપને કેવળ જાણવામાં આવે તો જીવને મરણ આદિ દોષો કદી પણ બાધ કરતા નથી, એમ આપ કહી ગયા, પણ એ મહાન દેવાધિદેવ તો દૂર છે, તો તેમની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? કોઈ તીવ્ર તપ કરવાથી અથવા કોઈ કષ્ટ ભોગવવાથી તે પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી પ્રફુલ્લિત થયેલા વિવેક વડે જ એ દેવ જાણવામાં આવે છે. તપથી, તીર્થસ્થાનથી કે બીજાં કર્મોથી તે જાણવામાં આવતા નથી, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, મદ અને મત્સર છોડયા વિના જે તપ કે દાન કરવામાં આવે છે, તે એક જાતનો ક્લેશ જ છે. એમાંથી કાંઈ વળે એમ નથી. ચિત્ત રાગદ્વેષ આદિથી બગડેલું હોય અને કોઈને ઠગી લઈને મેળવવામાં આવેલા ધનનું દાન કરવામાં આવે તો તે ધન જેનું હોય તેને એ દાનનું ફળ મળે છે. ચિત્ત રાગ આદિથી હણાયેલું હોય ત્યારે જે વ્રત આદિ કરવામાં આવે છે તે એક જાતનો ઢોંગ જ છે, એમાંથી લેશમાત્ર પણ ફળ મળતું નથી. માટે પુરુષાર્થ કરીને ઉત્તમ શાસ્ત્રનો સંગ અને મહાત્માઓનો સંગ એ બે મુખ્ય ઔષધોનું જ સંપાદન કરવું. એ ઔષધોથી સંસારરૂપ રોગનો નાશ થાય છે. સઘળાં દુઃખોનો ક્ષય કરીને પરમપદની પ્રાપ્તિ મેળવવામાં એક પુરુષાર્થ સિવાય બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. હવે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવો પુરુષાર્થ ઉપયોગી થાય છે તે સાંભળો. એ પુરુષાર્થથી રાગદ્વેષરૂપી વિષૂચિકાનો રોગ અત્યંત શાંત થઈ જાય છે. લોકથી અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોય નહિ એવી શક્ય આજીવિકાથી મનમાં સંતોષ રાખવો અને ભોગના અભિનિવેશનો ત્યાગ કરવો. શક્તિ પ્રમાણે અને યોગ્ય રીતે આજીવિકા માટે ઉદ્યોગ કરવો. 'કેમ થશે' એવી કાંઈ પણ ચિંતા ન રાખવી અને પ્રથમ મહાત્માઓના તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રના સંગમાં તત્પર રહેવું. જે પુરુષ યોગ્ય વત્તિથી મળતાં ધનમાં સંતોષ રાખે છે, હલકી વૃત્તિની ઉપેક્ષા કરે છે અને સત્પુરુષોના સમાગમમાં તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં તત્પર રહે છે, તે પુરુષ તરત મુક્તિ પામે છે. જેણે વિચારથી આત્મતત્ત્વને જાણ્યું હોય છે, તે મહાબુદ્ધિવાળા પુરુષને આ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર અને શંકર પણ કંગાળ લાગે છે. દેશમાં પણ ખરા સુજન લોકો જેને 'સાધુ' કહેતા હોય તથા જેમાં વૈરાગ્ય આદિ ગુણોની સંપત્તિ હોય તેને 'સાધુ' સમજવો અને પ્રયત્ન કરીને એવા સાધુનો આશ્રય કરવો. બ્રહ્મવિદ્યા સઘળી વિદ્યાઓમાં મુખ્ય છે. જેમાં તેનું વર્ણન આવતું હોય તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. એવા શાસ્ત્રનો વિચાર કરવાથી મુક્તિ મળે છે. જેમ નિર્મળીની રજના સંબંધથી જળની મલિનતા મટે છે અને જેમ યોગના અભ્યાસથી યોગીઓની બુદ્ધિ બહાર ભટકતી અટકે છે, તેમ ઉત્તમ શાસ્ત્રના તથા સાધુઓના સંગથી વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિવેકના બળથી અવિદ્યા નાશ પામે છે. ૧—૨૨

सच्छास्त्रसत्संगमजैर्विवेकैस्तथा विनश्यंति बलादविद्याः । यथा जलानां कतकानुषंगाद्यथा जनानां मतयोऽपि योगात् ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'મુમુક્ષુપ્રયત્નોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

જગતના મૂળરૂપ પરમાત્માનું નિરુપાધિક તત્ત્વ

राम उवाच

य एष देवः कथितो यस्मिन् ज्ञाते विमुच्यते ।
वद क्वासौ स्थितो ब्रह्मन् कथमेनमहं लभे ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! તમે કહી ગયા કે, 'એ દેવના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે.' તો એ દેવ ક્યાં રહે છે અને મને તેમની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? આ તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મેં જે દેવ વિષે કહ્યું છે, તે દેવ દૂર રહેતા નથી પણ સર્વેના શરીરમાં જ રહે છે. તે 'ચૈતન્યમાત્ર છે' એમ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. સઘળું જગત એ દેવમય છે. પણ એ દેવ સઘળા જગતમય નથી. એ દેવ સર્વેમાં વ્યાપક છે અને એક જ છે. એમાં જગતનો લેશ પણ નથી. સદાશિવ ચૈતન્યમાત્ર છે, વિષ્ણુ ચૈતન્યમાત્ર છે, સૂર્ય ચૈતન્યમાત્ર છે અને બ્રહ્મા પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે.

રામ બોલ્યા : બાળકો પણ કહે છે કે આ જગત ચૈતન્યમાત્ર (જીવરૂપ) છે અને તમે પણ એમ જ કહો છો, ત્યારે આ વાતમાં અપૂર્વ ઉપદેશપણું શું આવ્યું છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! તમે જીવને ચૈતન્ય સમજીને જગતને તે રૂપ સમજ્યા છો. આથી હજી તમે સંસારનો નાશ થાય એવી સાચી વાત કંઈ જ સમજ્યા નથી. હે રામ! આ સંસારરૂપ જીવ પશુ કહેવાય છે તો તે ચૈતન્યમાત્ર દેવ હોય ખરો? એ જીવ તો દેહનું ગ્રહણ કરીને જરા તથા મરણ આદિ અનેક ભયને ભોગવે છે. એ જીવ નિરાકાર છે, તોપણ અજ્ઞાની છે અને દુઃખના જ પાત્રરૂપ છે, તેથી તેને ચૈતન્ય માત્ર દેવ કેમ કહેવાય? જીવ પોતે ચેતનશક્તિવાળો હોવાથી અનર્થરૂપ મનને જાગ્રત કરે છે અને પોતે મનરૂપ થઈને રહે છે, આથી તે દુઃખના પાત્રરૂપ જ છે. વિષયોથી રહિતપણું અથવા તો વિષયોથી દૂર રહેવાપણું એ એની સંપૂર્ણ સ્થિતિ છે. તેને જાણવાથી મનુષ્યને શોક કરવો પડતો નથી, પરંતુ તે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે સઘળાં કારણોના કારણરૂપ એવા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે જડના તથા ચૈતન્યના અધ્યાસરૂપ ગાંઠ છૂટી જાય છે, સઘળા સંશયો ભેદાઈ જાય છે અને સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે. જીવ જે વિષયો તરફ ખેંચાય છે, તે વિષયોનો અભાવ કર્યા વિના રોકી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા વિષયોનો અભાવ જ્ઞાન વિના થાય એમ નથી; તો પછી જ્ઞાન થયા વિના મોક્ષ પણ ક્યાંથી થાય? સમાધિ પણ દૃશ્ય એવા વિષયોનો બાધ કરવાથી થાય છે, ત્યારે મોક્ષમાં દૃશ્ય વિષયોનો બાધ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેમાં તો કહેવું જ શું?

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! નિરાકાર છતાં પણ પશુ જેવા અજ્ઞાની જે જીવને જાણવાથી સંસાર (જન્મમરણરૂપ પ્રવાહ) ટળતો નથી, તે જીવ ક્યાં રહે છે અને કેવો છે? વળી હે બ્રહ્મન્ ! સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર પરમાત્મા મહાત્માઓના તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રોના સંગથી જે જાણવામાં આવે છે, તે ક્યાં છે અને કેવા છે? આ તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચેતનરૂપવાળા અને જન્મ મરણ આદિ જંગલમાં ભટકતા આ જીવને જેઓ આત્મા માને છે તેઓ પંડિત છતાં મૂર્ખ છે. જીવ ચેતન છતાં પણ સંસારરૂપ છે અને દુઃખના સમૂહરૂપ જ છે; માટે એ જાણવાથી કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું હોય એમ સમજવું જ નહિ. પણ હે રામ! જો પરમાત્મા જાણવામાં આવે, તો જેમ ઝેરનો આવેશ શાંત થતાં વિષૂચિકા શાંત થઈ જાય છે, તેમ સઘળાં દુઃખોનો સમૂહ પણ શાંત થઈ જાય છે.

* આ સાતમા સર્ગમાં આગળ બ્રહ્મા આદિ જગતના મૂળરૂપ જે દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે દેવનું નિરુપાધિક તત્ત્વ કહેવામાં આવશે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! મને પરમાત્માનું ખરું સ્વરૂપ કહો કે જે જાણવાથી મારું મન સર્વ મોહને તરી જાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આપણું જ્ઞાન એક પ્રદેશમાંથી પલકવારમાં બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે. તે વખતે તે બંને પ્રદેશના સંબંધથી રહિત એવું જે તેનું નિર્વિષય સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. જે જ્ઞાનરૂપી મહાસાગરમાં સંસાર નાશ આદિ કોઈ વિકારોને પ્રાપ્ત થયા વિના પણ અત્યંત અભાવ પામે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ક્રમ જેમ ને તેમ રહ્યા છતાં જેને વિશે અસ્ત પામી જાય છે અને જે ભરપૂર છતાં પણ સઘળી કલ્પનાઓને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. જે અશૂન્ય છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે, જેમાં વાંઝણીના પુત્ર જેવું આ જગત રહ્યું છે અને જે પોતાનામાં અનંત બ્રહ્માંડો રહેતાં હોવા છતાં પણ તેમનાથી રહિત છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. જે મહાજ્ઞાનમય છતાં પણ આપણા વૃત્તિજ્ઞાનની પેઠે ચલિત નહિ થતાં મોટા પથરાની પેઠે અવિચળ રહ્યું છે અને જેમાં જડ તથા ચેતનરૂપ સઘળા જગતનો સમાવેશ થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. બહારના તથા અંદરના વિષયો સહિત આ સઘળું જગત જેની સત્તાથી સત્તા પામ્યું છે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. જેમ પ્રકાશથી દેખાવ જુદો પડતો નથી અને આકાશથી શૂન્યપણું જુદું પડતું નથી, તેમ જ આ જગત કલ્પિત હોવાને લીધે જેના સ્વરૂપથી જુદું પડતું નથી તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

રામ બોલ્યા : જે પરમાત્મા જોવામાં આવતા નથી તે જ એક સત્ય છે એમ કેમ જાણી શકાય ને આવડું બધું પ્રત્યક્ષ જણાતું આ જગત સઘળું મિથ્યા છે, એ શી રીતે મનમાં ઊતરે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જગતરૂપી ભ્રમ—જેમ આકાશમાં લીલા કાળા રંગ ભ્રમને લીધે જોવામાં આવે છે તેમ—ઉત્પન્ન થયો છે. જો તેના અત્યંત અભાવનું જ્ઞાન દૃઢ રીતે થાય તો તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે; બીજી કોઈ ક્રિયાથી તે જાણવામાં આવતું નથી. દૃશ્યના અત્યંત અભાવને દૃઢ કર્યા વિના બ્રહ્મને જાણવાનો બીજો કોઈ પણ સારો ઉપાય નથી. જેવી સ્થિતિમાં છે તેવી જ સ્થિતિમાં રહેલા આ જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય છે, તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા બાકી રહે છે. જે આ જ્ઞાનથી સમજે છે, તે પોતે પરમાત્મારૂપ થાય છે. જ્યાં સુધી બીજો કોઈ પણ પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી દર્પણમાં તે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડયા વિના રહેતું જ નથી; તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જગત પોતાની સત્તાવાળું દેખાય છે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડયા વિના રહેતું જ નથી. આથી જગતનો અત્યંત અભાવ કરવાથી બુદ્ધિમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને તેમ થયા પછી જ બુદ્ધિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ જગતનો અભાવ થયા વિના બુદ્ધિમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ. આ ' જગત ' નામનો દૃશ્ય પદાર્થ મિથ્યા જ છે, એમ નિશ્ચય કર્યા વિના કોઈ માણસ કદી પણ પરમ તત્ત્વ સમજી શકે નહિ.

રામ બોલ્યા : હે મુનિ! આટલું બધું બ્રહ્માંડરૂપ જે દૃશ્ય છે, તેમાં તેની પોતાની સત્તા નથી પણ બ્રહ્મની જ સત્તા છે એમ આપે કહ્યું, પણ તે શી રીતે મનમાં ઊતરે? જેમ સરસવના પેટમાં મેરુ પર્વતનો સમાવેશ અસંભવિત છે, તેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મમાં આવડા મોટા બ્રહ્માંડનો સમાવેશ થાય એ અસંભવિત છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! તમે જો મનમાં અકળાયા વિના મહાત્માઓના અને ઉત્તમ શાસ્ત્રના સંગમાં તત્પર રહીને થોડાક દિવસ સાંભળ્યા કરશો તો હું ક્ષણમાત્રમાં દૃશ્યને ઉડાડી દઈશ. જેમ ખરું જ્ઞાન થતાં ઝાંઝવાનું પાણી દેખાતું બંધ પડે છે, તેમ બોધ થયા પછી તમને દૃશ્ય પણ અબાધિત રહેશે નહિ. દૃશ્યનો અભાવ થાય છે એટલે દ્રષ્ટાપણું પણ શાંત થઈ જાય છે અને કેવળ બોધ એટલે જ્ઞાન અવશેષ રહે

છે. જો દૃશ્ય છે તો જ દ્રષ્ટા છે; અને જો દ્રષ્ટા છે તો જ દૃશ્ય છે. તેમ જ એક હોય તો જ બે છે; અને બે હોય તો જ એક છે. આમાંથી એકનો અભાવ થાય, તો બંને અસિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે બેપણું, એકપણું, દૃશ્યપણું અને દ્રષ્ટાપણું એ ચારનો અભાવ થશે, ત્યારે પરમાર્થ વસ્તુ જ અવશેષ રહેશે. તમારા મનરૂપી દર્પણમાં અહંપણા આદિ દૃશ્ય જગતરૂપ જે મેલ છે. તેનો અત્યંત અભાવ સમજાવીને હું તે મેલને માંજી નાખીશ. જે પદાર્થ પોતાની સત્તા વિનાનો હોય છે તેનો ભાવ હોતો નથી; અને જે પદાર્થ પોતાની સત્તાવાળો હોય છે તેનો અભાવ હોતો નથી. આથી જગત પોતાની સત્તા વિનાનું હોવાથી ભાવ વિનાનું જ છે. તેને ટાળી નાખવામાં તે શી મહેનત પડવાની હતી? જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી છતાં તે આ જે વિશાળતાવાળું દેખાય છે તે નિર્મળ પરમાત્મામાં જ દેખાય છે અને પરમાત્માની સત્તાથી જ તે સત્તાવાળું છે. જેમ કડાં આદિ આભૂષણ સુવર્ણથી જુદાં ઉત્પન્ન થયાં નથી, સુવર્ણથી જુદાં નથી અને સુવર્ણથી જુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી જુદું ઉત્પન્ન થયું નથી, બ્રહ્મથી જુદું નથી અને બ્રહ્મથી જુદું જોવામાં પણ આવતું નથી; એ જગતને ટાળવામાં શી મહેનત પડવાની હતી? (જેમ કડામાં સુવર્ણની બુદ્ધિ કરવાથી કડાપણું રહેતું નથી તેમ જગતમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાથી જગતપણું રહેતું નથી.) આ વિષય હું તમને ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી વિસ્તારપૂર્વક કહીશ એટલે અબાધિત એવું શુદ્ધ તત્ત્વ પોતાની મેળે જ તમારા અનુભવમાં આવશે. જેમ મરુ દેશમાં નદી જ નથી તો પછી તેનું જળ ક્યાંથી હોય? જેમ બીજો ચંદ્ર જ નથી તો તેનું ગ્રહણ થવું ક્યાંથી હોય? તેમ જ જગત મૂળમાં ઉત્પન્ન થયું નથી તો પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ ક્યાંથી હોય? જેમ વાંઝણીનો પુત્ર હોતો નથી, મરુદેશમાં જળ હોતું નથી અને આકાશમાં વૃક્ષ હોતું નથી તેમ આ ભ્રાંતિરૂપ જગત મૂળમાં છે જ નહિ. હે રામ! જે આ જોવામાં આવે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે. એ વિષય હું આગળ જતાં તમને કેવળ વચનથી જ નહિ પણ યુક્તિથી કહીશ. હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા! વિદ્વાન લોકો આ વિષયમાં યુક્તિઓથી જે કહે છે તેનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ યુક્તિઓથી ભરેલા વિષયનો અનાદર કરીને મહાદુઃખદાયી આગ્રહ લઈ બેસે છે તેને વિદ્વાન લોકો મૂર્ખ જ સમજે છે. ૧—૪૫

यन्नाम युक्तिभिरिह प्रवदंति तज्ज्ञास्तत्राव-हेलनमयुक्तमुदारबुद्धे । यो युक्तियुक्तमवमत्य विमूढबुद्धिः कष्टाग्रही भवति त विदुरज्ञमेव ॥४५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો
'જગદાદિ દૃશ્યસત્તાપ્રતિજ્ઞા' નામનો સર્ગ
૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે

राम उवाच

कथैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिद्ध्यति । न्यायानुभूत एतस्मिन्न ज्ञेयमवशिष्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા: જે કાંઈ આ દેખાય છે તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે એ વાત કઈ યુક્તિથી જાણવામાં આવે અને શી રીતે સિદ્ધ થાય? જો ન્યાયની રીતિથી એ વિષયનો અનુભવ થાય તો પછી બીજું કશું જાણવાનું બાકી રહે નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ઘણા કાળથી જામેલી અને અવિચારથી થયેલી 'જગત' નામની મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિષૂચિકા જ્ઞાન વિના શાંત થતી જ નથી. હે રામ! તમારા બોધની સિદ્ધિને સારુ હું આ જે આખ્યાયિકાઓ કહેવા ધારું છું તે તમે સાંભળો. હે સુજન! તેથી તમે સુબુદ્ધિ પામીને તરત જ મુક્તિ પામશો. તમે જો અકળાઈ જશો અને સાંભળવાનું મૂકી અધવચ ઊઠી

* આ આઠમા સર્ગમાં 'તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોથી જ થાય છે અને સારાં શાસ્ત્રોમાં પણ તરત ફળ આપનારો આ ગ્રંથ છે.' એ કહેવામાં આવશે.

જશો, તો તમે પશુ સમાન થશો અને તમારું કશું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ. મનુષ્ય જો થાકી જઈને પાછો ન ફરે તો તે જે વસ્તુ માગે છે, તથા જે વસ્તુ માટે યત્ન કરે છે તે વસ્તુ તે અવશ્ય મેળવે છે. હે રામ! જો તમે મહાત્માઓના સમાગમમાં અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોમાં તત્પર રહેશો, તો થોડા મહિનામાં નહિ પણ થોડા દિવસમાં જ તમે પરમ પદને પ્રાપ્ત થશો.

રામ બોલ્યા : હે ઉત્તમ શાસ્ત્રવેત્તા! આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારુ કયું શાસ્ત્ર મુખ્ય છે? તે કહો, એટલે તે જાણી લીધાથી શોક કરવો પડે નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન! મુખ્યત્વે કરી આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોમાં આ સુંદર મહારામાયણ (યોગવાસિષ્ઠ) જ સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર છે. આ ઉત્તમ ઈતિહાસ સાંભળવાથી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સઘળા ઈતિહાસોમાં આ ઈતિહાસ જ સારરૂપ છે. વાણીની રચનારૂપ આ ગ્રંથ સાંભળવાથી પોતાની મેળે જ અક્ષય જીવન્મુક્તતા ઉદય થાય છે, તેથી આ ગ્રંથ જ અત્યંત પવિત્ર છે. જેમ સ્વપ્ન હોવા છતાં 'આ તો સ્વપ્ન છે' એમ જાણવામાં આવે, તો સ્વપ્નના સત્યપણાની ભાવના ટળી જાય છે. તેમ આ દૃશ્ય જગત હોવા છતાં આ 'બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ જાણવામાં આવે તો જગતના સત્યપણાની ભાવના ટળી જાય છે. જે આ ગ્રંથમાં છે તે જ બીજા ગ્રંથોમાં છે અને જે આ ગ્રંથમાં નથી તે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી. વિદ્વાનો આ ગ્રંથને સઘળા જ્ઞાનગ્રંથોના કોશરૂપ સમજે છે. જે પુરુષ આ ગ્રંથને નિત્ય સાંભળે છે તે પુરુષની બુદ્ધિ બીજા ગ્રંથોથી થયેલા પ્રૌઢ ચમત્કારવાળા બોધ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા બોધને મેળવે છે એ વિશે સંદેહ જ નથી. જે પુરુષને કોઈ પાપના ઉદયને લીધે આ શાસ્ત્ર ઉપર રુચિ ન થાય તે પુરુષ ભલે જ્ઞાનના વિષયવાળા કોઈ બીજા ઉત્તમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરે. જેમ ઉત્તમ ઔષધ પીવામાં આવતાં પોતાની મેળે જ આરોગ્યનો અનુભવ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવતાં પોતાની મેળે જ જીવન્મુક્તપણાનો અનુભવ થાય છે. આ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શ્રોતાને પોતાની મેળે જ નિશ્ચય થશે કે અમે જે કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે અને અમે વરદાન કે શાપની વાતની પેઠે કશું જ ઠોકી બેસાડતા નથી. આ આત્મવિચારમય ગ્રંથની કથાથી જ તમારું સંસાર-સંબંધી દુઃખ ટળી જશે. જે દુઃખ ધનથી, દાનથી, તપથી, વેદ સાંભળવાથી. બીજાં શાસ્ત્રો સાંભળવાથી કે તે તે ગ્રંથોમાં કહેલા સેંકડો યત્નો કરવાથી ટળશે નહિ. ૧—૧૭

नश्यति संसृतिदुःखमिदं ते स्वात्मविचारणया कथयैव। नो धनदानतपःश्रुतवेदैस्तत्कथनोदितयत्नशतेन ॥१७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સચ્છાસ્ત્રનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

तच्चित्तास्तद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च तन्नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેઓ આત્મામાં જ ચિત્ત રાખીને તથા આત્માની પ્રાપ્તિને અર્થે જ જીવનનો વ્યાપાર રાખીને એકબીજાને સમજાવ્યા કરે છે. સર્વદા બોધની વાતો જ કર્યા કરે છે અને એમ કરવાથી જેઓ સંતોષ પામે છે તથા આનંદ ધરે છે તે જ્ઞાનમાં જ એકમાત્ર નિષ્ઠા રાખનારા તથા આત્મજ્ઞાનનો જ વિચાર કરવાવાળા મનુષ્યોને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વિદેહમુક્તિ સમાન છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! વિદેહમુક્તનાં અને જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો કહો; એટલે હું શાસ્ત્ર-

* આ નવમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો, તેનું સર્વાત્મકપણું અને પ્રલયમાં પણ અવશેષ રહેનાર આત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવશે.

સિદ્ધ વિચાર કરીને તે પ્રમાણે જ યત્ન કરું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ અને આ જગત જેવું છે તેવું રહ્યા છતાં પણ જેની દૃષ્ટિમાં જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય થઈ જાય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પોતે વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જ્ઞાનમાં જ એકનિષ્ઠા રહે છે અને જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે નિર્વિકારપણાથી રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, સર્વદા એકનિષ્ઠાથી જ રહેનારા જે પુરુષના મુખની કાંતિ સુખમાં ઉદય પામતી નથી અને દુઃખમાં અસ્ત પામતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પુરુષ સુષુપ્તિવાળાની પેઠે નિર્વિકારપણે રહે છે. જેને વિષયોના સ્પર્શરૂપ જાગ્રત અવસ્થા જ નથી અને જેને જાગ્રતની વાસનાથી થતું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પોતે રાગ, દ્વેષ અને ભય આદિને અનુકૂળ એવી ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ આકાશની પેઠે મનમાં નિર્લેપ રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ક્રિયાઓ કરતાં અથવા નહિ કરતાં પણ જેનું મન અહંકારયુક્ત થતું નથી અને જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. સ્વસ્વરૂપમાં એક સ્થિતિથી રહેનારો જે પુરુષ આત્માના પ્રકાશમાત્રથી જગતનો લય થાય છે અને આત્માને આવરણમાત્ર થવાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અનુભવપૂર્વક જાણે છે. તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી, જે લોકોથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અને જે પોતે હર્ષથી, ક્રોધથી તથા ભયથી રહિત હોય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પુરુષ સંસારમાં સત્યતાબુદ્ધિ ટળી જવાને લીધે ચિત્તવાળો હોવા છતાં પણ ચિત્ત વિનાનો હોય છે અને શરીરવાળો હોવા છતાં પણ શરીરથી રહિત હોય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જે પોતે સર્વ પદાર્થોથી વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ શીતળ રહે છે અને જે સર્વ પદાર્થોમાં પણ પૂર્ણસ્વરૂપે રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, જ્યારે શરીર કાળને અધીન થાય છે ત્યારે એ પુરુષ જીવન્મુક્તની પદવીને છોડે છે; અને જેમ પવન નિશ્ચળપણાને પામે છે તેમ તે વિદેહમુક્તિની પદવીને પામે છે. વિદેહમુક્ત પુરુષ ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી મંદ પડતો નથી, પ્રત્યક્ષ રહેતો નથી, અપ્રત્યક્ષ, રહેતો નથી, દૂર રહેતો નથી, અહંરૂપ રહેતો નથી અને અહંરૂપથી અલગ પણ રહેતો નથી. વિદેહમુક્ત પુરુષ સૂર્ય થઈને પ્રકાશે છે, વિષ્ણુ થઈને ત્રિલોકનું રક્ષણ કરે છે, રુદ્ર થઈને સર્વનો સંહાર કરે છે અને બ્રહ્મા થઈને સૃષ્ટિઓ કરે છે. તે આકાશ થઈને પવનોને, ઋષિઓને, સુરોને તથા અસુરોને ધારણ કરે છે અને મેરુ પર્વત થઈને લોકપાલોનાં પુરોનાં સ્થાનકરૂપ થાય છે. તે પૃથ્વી થઈને લોકોની અખંડ મર્યાદાને સાચવે છે અને ખડ, ગુચ્છ તથા લતાઓ થઈને તે ફળોના સમૂહો આપે છે. અગ્નિ થઈને તે પ્રજ્વલિત થાય છે, જળ થઈને તે દ્રવીભૂત થાય છે, ચંદ્ર થઈને તે અમૃતને ઝરે છે અને હળાહળ થઈને તે મરણ પામે છે. તે તેજ થઈને દિશાઓને પ્રકટ કરે છે, તે અંધકાર થઈને સર્વને અંધ કરે છે, તે આકાશ થઈને અવકાશ આપે છે અને તે પર્વત થઈને રોકી રાખે છે. ચેતનવાળો થઈને તે જંગમ થાય છે. જડ થઈને તે સ્થાવર થાય છે, સમુદ્ર થઈને તે પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને કંકણની પેઠે વીંટી લે છે અને આવરણરહિત પરમાત્મા થઈને તે પોતાના પ્રકાશથી વ્યાપેલાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પરમાણુઓને ફેલાવતાં છતાં પણ નિર્વિકારરૂપે જ રહે છે. ત્રણે કાળના સંબંધવાળું જે કાંઈ આ દૃશ્ય પ્રકાશે છે, પ્રકાશી ગયું છે અને પ્રકાશશે, તે સઘળું એ વિદેહમુક્તરૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! એવું તે શી રીતે થવાય? મને તો એ સ્થિતિ વિષમ, ઘણા કષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય એવી અને પામ્યા પછી સ્થિર રાખવી કઠિન લાગે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! મેં આ જે વિદેહ-

મુક્તની સ્થિતિ કહી છે, તે મુક્તિ જ કહી છે; અને જે મુક્તિ છે તે જ બ્રહ્મ છે, તે જ નિર્વાણ છે. હવે એ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિષે હું કહું છું તમે તે સાંભળો. હું અને તું આદિ વ્યવહારોવાળું જે કાંઈ આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે તે વિદ્યમાન છતાં પણ તે 'ઉત્પન્ન થયું જ નથી' એમ સમજવામાં આવે, તો એ નિર્વાણ સ્થિતિ મળે છે.

રામ બોલ્યા: હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ! જો વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો તમારા કહેવા પ્રમાણે ત્રૈલોકયરૂપ થતા હોય તો તેઓ સંસારરૂપ જ થાય એમ હું માનું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જો ત્રૈલોકય હોય તો તેઓ ભલે ત્રૈલોકયના સ્વરૂપને ધારણ કરે; પણ જ્યાં 'ત્રૈલોકય' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી, ત્યાં 'વિદેહમુક્ત ત્રૈલોકય સ્વરૂપ થાય છે' એમ કહેવું બને જ કેમ? માટે આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી. જે કાંઈ જગત છે તે સઘળું પરમાર્થરૂપે અદ્વૈત, શાંત, પ્રકાશની અને આકાશની પેઠે નિર્મળ પરબ્રહ્મ જ છે. મેં ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો, તોપણ સોનાનાં કડાંમાં મેં નિર્મળ સોના વિના બીજું કાંઈ પણ કડાંપણું દીઠું નહિ. જળના તરંગમાં હું જળ વિના બીજું કાંઈ જોતો નથી. જળમાં જે જે તરંગપણું જોવામાં આવે છે, તે તે મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ. જે ચલન છે, તે કોઈ સ્થળમાં કદી પણ પવનથી જુદું હોતું નથી: કારણ કે જે ચલન છે તે વાયુ જ છે. આ પ્રમાણે જગત બ્રહ્મથી જુદું પડતું નથી. જેમ જગતમાં અવકાશ છે તે આકાશ જ છે અને નિર્જળ ભૂમિમાં જે જળ દેખાય છે તે તેજ જ છે, તેમ આ ત્રૈલોકય પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! જે યુક્તિથી જગતનું મિથ્યાપણું જાણીને મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ યુક્તિ મને કહો. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એકરૂપ થઈને પરસ્પર મળી ગયાં છે અને તે બંને નથી એવી જ્યારે મનની દૃઢ સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે નિર્વાણસ્વરૂપ અવશેષ રહે છે. માટે દ્રષ્ટા ને દૃશ્ય જગતનો જે રીતે અત્યંત બાધ થઈ જાય અને સ્વરૂપે રહેલું એક બ્રહ્મ છે એમ સમજાય એવી યુક્તિ તમે મને કહો. હે મુનિ આ બાબત કઈ યુક્તિથી જાણી શકાય તથા શી રીતે સિદ્ધ થાય? એવો બોધ જો સિદ્ધ થાય, તો પછી કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ઘણા કાળથી ઘર ઘાલી રહેલી આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિષૂચિકા વિચારરૂપ મંત્રથી જ નિર્મૂળ થઈ શાંત થઈ જાય છે. આ રોગ ઘણા કાળથી જામેલો છે માટે તેને તરત ઉખેડી શકાય એમ નથી; કારણ કે લીસા પર્વત ઉપર ચડવામાં જેટલો પરિશ્રમ થાય છે તેટલો જ પરિશ્રમ ઊતરવામાં પણ થાય છે; આથી અભ્યાસના યોગથી, યુક્તિથી અને ન્યાયની ઘટનાઓથી જે રીતથી જગતરૂપી ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે તે રીત હું તમને કહું છું તમે તે સાંભળો. હે રામ! જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે હું તમને આ જે કથા કહીશ તે તમે સાંભળશો તો તમે બોધ પામીને અવશ્ય મુક્ત થશો. હવે હે રામ! હું તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહું છું. તેમાં તમે આત્મા પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જગતથી મુક્ત થઈને રહે છે. એ વિષય સમજશો. આ શૂન્યરૂપ—ભ્રાંતિરૂપ જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી છતાં દેખાય છે. એ વિષય હું હવે આ પ્રકરણમાં તમને કહું છું. સઘળા પ્રકારોવાળું અને સુર-અસુર તથા કિન્નરો સાથેનું આ જે સ્થાવરજંગમ જગત જોવામાં આવે છે તે સઘળું જ્યારે ઈન્દ્રાદિક ને પણ અંતર્ધાન કરી દેનારો મહાપ્રલય આવે છે, ત્યારે કયાંય પણ જતું રહે છે, નાશ પામી જાય છે, અસત્ થઈ જાય છે અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે એ પ્રમાણે જગતનો પ્રલય થાય છે, ત્યારે વ્યાપક કહી શકાય નહિ એવું, નામ—રૂપથી રહિત, નિશ્ચય અને ગંભીર એવું કાંઈક સત બાકી રહે છે. તે સત તેજરૂપ નથી, તમોરૂપ

નથી, શૂન્ય નથી, આકારવાળું નથી, દૃશ્ય નથી, દર્શનરૂપ નથી અને ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના સમૂહરૂપ નથી. તે અનંતપણાથી રહે છે, તેના સ્વરૂપનું કોઈ રીતે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. પૂર્ણ કરતાં પણ પૂર્ણ છે, સત કહેવાઈ શકાતું નથી, અસત કહેવાઈ શકાતું નથી, ઉત્પત્તિવાળું નથી, તેમ ઉત્પત્તિરૂપ પણ નથી, તે ચૈતન્યમાત્ર છે, બુદ્ધિતત્ત્વથી ભિન્ન છે, અનંત છે, જરારહિત છે અને તે સુખરૂપ છે. તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે, કારણરહિત છે અને પીડારહિત છે. ચિત્રમાં આલેખેલા મોતીના હંસની પેઠે જેમાં આ જગત પ્રકાશ પામે છે, જગતરૂપ છે, તેમ જે જગતરૂપ નથી, તે જગતની વ્યક્તાવસ્થા તથા અવ્યક્તાવસ્થામાં રહેનારા પરમાત્મા છે. પોતાને કાન, જીભ, નાક, ચામડી કે નેત્ર નહિ છતાં પણ તે સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં સાંભળે છે, સ્વાદ લે છે, સૂંઘે છે, સ્પર્શ કરે છે તથા જોયા કરે છે. એમના પ્રકાશથી જ સઘળું જગત પ્રકાશે છે. એમનું સ્વરૂપ જ અજ્ઞાનના સમયમાં સૃષ્ટિરૂપે વિચિત્ર લાગે છે અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સમયમાં તે આદિથી તથા અંતથી રહિત લાગે છે. જેમ નેત્રો અર્ધાં ઉઘાડીને ભમરની સામે જોતાં બંને ભમરના મધ્યમાં ખોટી કાળી ટપકી જોવામાં આવે છે, તેમ એ દેવના સ્વરૂપમાં પણ મિથ્યા જગત જોવામાં આવે છે. એ દેવ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સત્તાથી પોતામાં સતરૂપ લાગતા જગતને જોયા કરે છે. એ સત્‌રૂપ પરમાત્માનું બીજું કોઈ પણ કારણ હોવાની કલ્પના કરવી એ સસલાના શિંગડાની કલ્પના કર્યા જેવું છે. જેમ તરંગોનો સમૂહ જળના કાર્યરૂપ છે, તેમ આ જગત પણ એ દેવોના કાર્યરૂપ છે. નિરંતર પ્રકાશતા અને ચિત્તરૂપી સ્થાનકોમાં રહેનારા એ ચૈતન્યમાત્ર દેવરૂપી દીવાના પ્રકાશથી સઘળું બ્રહ્માંડ પ્રકાશ્યા કરે છે. એ દેવ ન હોય, તો સૂર્ય આદિ આ સઘળા પ્રકાશો અંધકાર સમાન થઈ પડે છે. એ દેવરૂપી તેજમાં બ્રહ્માંડોરૂપી ઝાંઝવાનાં જળો ઝળક્યા કરે છે. જેમ ઊંબાડિયું ઘૂમવા માંડે છે ત્યારે તેમાં ચક્કર જેવો આકાર દેખાય છે અને જ્યારે તે ઘૂમતું થંભે છે ત્યારે તેમાં એ આકાર દેખાતો નથી, તેમ જ એ દેવ જ્યારે મનનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાય છે અને જ્યારે તે મનરૂપપણાને છોડી દે છે ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાતું નથી. વ્યાપક અને વિભાગ વિનાના એ દેવના સ્વરૂપમાં જગતનાં જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે, તે કેવળ અવિદ્યાના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને લીધે થાય છે. એ દેવનું વાસ્તવિક રૂપ તો નિર્મળ છે અને અક્ષય છે. જેમ પવનનાં ચલન અને અચલન કહેવા પૂરતાં જ પવનથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ કહેવા પૂરતાં જ એ દેવથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી; કારણ કે એ દેવની સત્તા એવી અખંડિત છે કે તેમાં બીજા કોઈની સત્તા સમાય એમ નથી. એ દેવ સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં જ્ઞાની પુરુષોને પ્રકાશમાન છે, અજ્ઞાનીઓને અપ્રકાશિત છે અને મુક્ત પુરુષોને અપ્રકાશિત નથી તેમ પ્રકાશિત પણ નથી. એ દેવ ચલનરહિત છે, કલ્યાણસ્વરૂપ છે અને શાંતસ્વરૂપ છે. એમાં જ કલ્પાયેલી અવિદ્યાના ચલનથી ત્રણ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ એક જ દેવ અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા છે. જેમ પુષ્પોનો વિનાશ થતાં પણ તેમના પાર્થિવ ભાગનો વિનાશ થતો નથી, તેમ બ્રહ્માંડોનો વિનાશ થતાં પણ એ દેવની સત્તાનો વિનાશ થતો નથી. જેમ ધોળા વસ્ત્રમાં રહેલું ધોળાપણું પ્રત્યક્ષ છે છતાં પણ તેને ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, તેમ એ દેવ પ્રત્યક્ષ છતાં પણ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. એ દેવ વાણીથી રહિત છે છતાં પણ બોલે છે, મનથી રહિત છે છતાં પણ મનન કરે છે, સર્વદા તૃપ્ત છે છતાં પણ ભોગવે છે અને તે ક્રિયાનાં સાધનોથી રહિત છે છતાં પણ ક્રિયા કરે છે. એ દેવ અંગરહિત છે છતાં સર્વ અંગોવાળા છે. તેમને હજાર હાથ અને

હજાર આંખ, હસ્ત તથા નેત્રો છે. એ દેવ કોઈમાં રહેલા નથી છતાં સઘળા જગતમાં વ્યાપેલા છે. એ દેવ ઇન્દ્રિયોના બળથી રહિત છે, છતાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ એનાથી જ થાય છે. એ દેવ મનથી રહિત છે, છતાં જગતની અંદર આ સઘળી રચનાઓ એમના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ દેવને નહિ જોવાથી સંસારરૂપી મિથ્યા સર્પથી ડરવું પડે છે, પણ એ દેવનાં દર્શનથી સંસારની સઘળી કામનાઓ અને ભીતિઓ ક્યાંય ભાગી જાય છે. જેમ દીવાનો પ્રકાશ હોવાને લીધે નાટક સંબંધી સઘળી ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે, તેમ અવિચળ અને મહાપ્રકાશરૂપ એ સાક્ષી હોવાને લીધે ચિત્તની ચલનરૂપ સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રવર્તે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી નાના—મોટા તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠે છે, તેમ એ દેવમાંથી ઘટપટ આદિ સેંકડો પદાર્થોની પંક્તિઓ ઊઠ્યા કરે છે. જેમ સોનું કડાં, બાજુબંધ, કેયૂર અને ઝાંઝર આદિ અનેકરૂપે ઉદય પામે છે, તેમ એ જ દેવ અનેક વ્યાવહારિક અને મિથ્યા પદાર્થોરૂપે ઉદય પામે છે. જો એ દેવનો સાક્ષાત્કાર થાય તો તમે, હું અને આ સઘળા લોકો એકરૂપ જ છીએ અને જો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો તમે, હું અને સઘળા લોકો ભિન્ન ભિન્ન છીએ. જળમાં તરંગોની પંક્તિ જળથી અન્ય નથી છતાં તે અન્ય જેવી લાગે છે, તે અભિન્ન છે છતાં ભિન્ન જેવી લાગે છે અને તે અનાદિ છે છતાં ઉત્પન્ન થયા જેવી લાગે છે, માટે તે મિથ્યા છે તે જ પ્રમાણે,એ દેવમાં દૃશ્ય પદાર્થોની પંક્તિ અન્ય નહિ છતાં અન્ય જેવી લાગે છે, અભિન્ન છતાં ભિન્ન જેવી લાગે છે અને અનાદિ છતાં ઉત્પન્ન થયા જેવી લાગે છે, આથી તે મિથ્યા છે. કાળ સંબંધી છ વિકારો, દૃશ્ય પદાર્થોનો દેખાવ અને અનેક જાતના માનસિક મનોરથો એ દેવને લીધે જ સ્ફુરે છે. એ દેવના પ્રકાશથી જ જગતનો પ્રકાશ થાય છે. ક્રિયા, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને અંતઃકરણનું ચૈતન્ય આદિ જે કાંઈ તમારા જાણવામાં આવે છે, તે એ જ દેવ છે અને જેથી એ સઘળું જાણવામાં આવે છે, તે પણ તે જ દેવ છે. હે સુજન! પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એમાં અખંડિતરૂપે જે સંવિત્ (જ્ઞાન) રહેલું છે તે તમારું સ્વરૂપ છે એમ તમે એકાગ્ર મનથી સમજો એ બ્રહ્મ જન્મરહિત છે, જરારહિત છે, અનાદિ છે, અવિચળ છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે, નિર્મળ છે, જાણ્યા પછી દૂર થાય એમ નથી, અત્યંત વંદનીય છે, શુદ્ધ છે, સઘળી રચનાઓથી રહિત છે, કારણોના કારણરૂપ છે, અનુભવરૂપ છે, બીજાથી જણાય એમ નથી, જ્ઞાનરૂપ છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ છતાં પણ ગુપ્ત રહેલું છે. ૧—૭૬

अजमजरमनाद्यं शाश्वतं ब्रह्म नित्यं शिवममलममोघं वंद्यमुच्चैरनिंद्यम् । सकलकलनशून्यं कारणं कारणानामनुभवनमवेद्यं वेदनं विश्वमतः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'ઉત્પત્તિપ્રકરણાર્થકલ્પન' નામનો સર્ગ
૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

બ્રહ્મના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન

राम उवाच

महाप्रलयसंपत्तौ यदेतदवशिष्यते ।
भवत्येतदनाकारं नाम नास्त्यत्र संशयः ॥१॥

રામ બોલ્યા : મહાપ્રલય થતાં જે તત્ત્વ બાકી રહે છે, તે નિરાકાર જ રહેવું જોઈએ એમાં કશો સંશય નથી. પરંતુ એ તત્ત્વ શૂન્ય શા માટે નહિ અને પ્રકાશ શા માટે નહિ, તમ શા માટે નહિ, પ્રકાશવાળું શા માટે નહિ? તે જ્ઞાતાથી રહિત શી રીતે છે, જીવરૂપ શી રીતે નથી, બુદ્ધિરૂપ શા માટે નથી અને મનરૂપ કેમ નથી? એ તત્ત્વ કોઈ રૂપ નથી એ શી રીતે? અને સર્વરૂપ પણ છે એ શી રીતે? આ તમારી વચનોની વિચિત્ર ઢબથી તો મારા મનમાં ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે; માટે તે તમે દૂર કરો.

* આ દસમા સર્ગમાં બ્રહ્મના લક્ષણમાં જે શંકા થઈ છે તેનું સમાધાન કરી તેનું તાત્પર્ય કહેવાશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: તમે આ જે પૂછો છો, તે મારા અભિપ્રાયને ઓળંગીને પૂછો છો. એ ઘણો વિષમ છે, છતાં જેમ સૂર્ય કશા પણ યત્ન વિના રાત્રિના અંધારાને ભેદી નાખે છે, તેમ હું પણ કશા પણ યત્ન વિના તમારા સંશયને ભેદી નાખીશ. હે રામ! મહાપ્રલયના સમયમાં જે સત્ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, તે શૂન્ય નથી. આ વિષે હું જે કહું છું તે તમે સાંભળો. જેમ કોતર્યા વિનાની પૂતળી થાંભલામાં રહેલી છે તેમ આ જગત પણ તે સમયે બ્રહ્મમાં રહ્યું હોય છે. માટે જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તે બ્રહ્મ શૂન્ય નથી. આ આવી રીતનો જગતરૂપ જે મોટો આડંબર જોવામાં આવે છે તે સાચો હોય કે ખોટો હોય તોપણ તે જેમાં રહેતો હોય તે પદાર્થ શૂન્ય હોય જ નહિ. જેમ થાંભલો પોતાનામાં પૂતળી કોતરાયા વિના હોય છતાં પણ પૂતળી વિનાનો નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ પ્રલયકાળમાં જગતના પ્રકાશથી રહિત છે છતાં પણ જગત વિનાનું નથી, માટે તે શૂન્ય નથી. હે રામ! જેમ જળમાં તરંગ નથી અને છે પણ ખરા, તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત નથી અને છે પણ ખરું. જો દેશ, કાળ, કોતરનાર અને કોતરવાનાં સાધનો હોય તો થાંભલામાં પૂતળીની રચના થઈ શકે છે પણ બ્રહ્મમાં તો દેશ, કાળ આદિ સામગ્રીનો સંભવ નથી તેથી તેમાં જગતની રચના થવી સંભવતી નથી આમ માનીને વાદીઓ મિથ્યા મૂંઝાયા કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં જગતની સ્થિતિ વિષે થાંભલાની પૂતળીનું જે દૃષ્ટાંત આવે છે, તે એક દેશથી સરખું લેવાનું છે, પણ સઘળી રીતે સરખું લેવાનું નથી. જગતની ઉત્પત્તિની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી અને તેના પ્રલયની સત્તા પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી; તો એવા કેવળ સત્ અને સ્વરૂપસ્થિત બ્રહ્મની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ થવામાં બીજી કોઈ સામગ્રીની જરૂર નથી. અશૂન્ય પદાર્થને લઈને શૂન્ય શબ્દનો અર્થ કલ્પી શકાય છે અને શૂન્ય પદાર્થને લઈને અશૂન્ય શબ્દનો અર્થ કલ્પી શકાય છે, પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજો કોઈ પદાર્થ જ નથી; માટે બ્રહ્મને શૂન્ય કે અશૂન્ય કહેવાય જ કેમ? જે પ્રકાશ છે તે સૂર્યનો, અગ્નિનો, ચંદ્રનો કે તારા આદિનો ધર્મ છે; માટે બ્રહ્મને પ્રકાશ કહી શકાય નહિ, તેમ જ એ સૂર્ય આદિ કોઈ પણ યથાર્થ બ્રહ્મમાં નથી, માટે બ્રહ્મ પોતે પ્રકાશવાળું પણ નથી. સૂર્ય આદિ મહાભૂતોના પ્રકાશોનો જે અભાવ છે તે તમ કહેવાય છે. બ્રહ્મ એ કાંઈ તેવા પ્રકાશના અભાવરૂપ નથી, માટે તે તમરૂપ નથી. આકાશની પેઠે સ્વચ્છ એવા એ બ્રહ્મનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે, તે એના પોતાના અનુભવરૂપ જ છે. તે પ્રકાશનો એ પોતે જ અનુભવ કરે છે, પણ બીજા કોઈને તેનો અનુભવ થતો નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાતાથી રહિત છે. જે બ્રહ્મ તમથી તથા પ્રકાશથી પણ રહિત છે અને અવિનાશી પદ છે, તે આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેમાં સઘળું જગત ભ્રાંતિથી જ કલ્પાયું છે; માટે તે બ્રહ્મને જીવરૂપ, બુદ્ધિરૂપ કે મનરૂપ કહી શકાતું નથી. બીલામાં અને બીલાના મધ્યમાં જેમ કશો ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં કશો ભેદ નથી; માટે બ્રહ્મ કોઈ અન્યરૂપ નથી તેમ સર્વરૂપ છે એમ પણ કહેવાય છે. જેમ જળની અંદર તરંગ છે અને માટીની અંદર ઘડો છે, તેમ જેની અંદર જગત છે તે બ્રહ્મ શૂન્ય કેમ જ હોય? 'જેમ પૃથ્વીની અંદર રહેલું જળ પૃથ્વીરૂપ નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર રહેલું જગત બ્રહ્મરૂપ ન હોવું જોઈએ' એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે પૃથ્વી આદિ સાકાર પદાર્થોની ઉપમા નિરાકાર બ્રહ્મમાં યથાર્થ રીતે લાગુ પડે નહિ. બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશની પેઠે નિર્મળ જ છે. જેમ બ્રહ્મ આકાશથી પણ અધિક નિર્મળ છે, તેમ તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશથી અતિ નિર્મળ છે; એટલે જેવું બ્રહ્મ છે તેવું જ જગત છે. મરીની અંદર રહેલી તીખાશ જેમ તેના ખાનાર વિના અન્યને જાણવામાં આવતી નથી, તેમ બ્રહ્મનું ચિન્માત્રપણું પ્રલયકાળમાં

જીવ નહિ હોવાથી જાણવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જે ચિદ્રૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં જીવના અભાવને લીધે ચિદ્રૂપે ભાસતું નથી. એ સમયમાં જેમ જીવનું જીવપણું નિવૃત્ત થાય છે, તેમ જગતનું જગતપણું નિવૃત્ત થાય છે. જીવ અને જગત બંને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે, ત્યારે સઘળા બહારના દેખાવો અને મનની અંદરના દેખાવો પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને બીજું કશું રહેતું નથી. પ્રલયમાં તથા સમાધિના કાળમાં સંપૂર્ણ જગત સુષુપ્તરૂપ થઈ જાય છે અને જ્ઞાનકાળમાં તુર્યરૂપ થઈ જાય છે. સમાધિના કાળમાં જગત સુષુપ્ત થઈ જાય છે, તેથી સઘળા સંસ્કારોના ડાબલારૂપ યોગી સંસારરહિત થઈને બ્રહ્મરૂપે રહે છે; જ્ઞાનકાળમાં સઘળા સંસ્કારોના ડાબલારૂપ જ્ઞાની વ્યવહારવાળો છતાં પણ સંસ્કારરહિત બ્રહ્મરૂપે રહે છે. જેમ આકારવાળા નિશ્ચળ જળનાં મોટાં મોજાં જળરૂપે રહેલાં છે, તેમ આકાર વગરના પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે જગત રહેલું છે. સંપૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જે જગત તથા જીવ પ્રસરેલ છે, તે બ્રહ્મરૂપે જ પ્રસરેલ છે, માટે જગત તથા જીવ પૂર્ણ જ છે અને નિરાકાર જ છે. બ્રહ્મમાંથી જગતનું સ્ફુરણ માનવામાં આવ્યું, એટલે તેના દ્રષ્ટારૂપે જીવનું સ્ફુરણ પણ માનવામાં આવ્યું છે. જગત પૂર્ણમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરેલું છે અને પૂર્ણરૂપે જ રહેલું છે; માટે જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી; અને જો ઉત્પન્ન થયું હોય તોપણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. પ્રલયમાં જીવને દ્રષ્ટાપણું નહિ રહેવાથી જગતમાં દૃશ્યપણું પણ રહેતું નથી. એટલે પછી જગતમાં જગતપણું શું રહ્યું? મરીનો સ્વાદ લેનારો ન રહે ત્યારે 'મરીમાં તીખાશ રહે છે' એમ કેમ જ કહેવાય? બ્રહ્મમાં ચિત્ત અને દૃશ્યપણું વગેરે છે જ નહિ છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિ છે જ નહિ, તો પછી તે ઉપાધિમાં બ્રહ્મનું જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થવું પણ કેમ કહેવાય? બ્રહ્મ પરમાણુના પણ કારણરૂપ છે, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, શુદ્ધ છે, પર છે અને આકાશના ગર્ભ કરતાં પણ અત્યંત શાંત છે. તે દેશ-કાળ આદિના વિભાગથી રહિત છે, તેથી તે અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. તે આદિ તથા અંતથી રહિત છે, પ્રકાશમાત્ર છે અને પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી રહિત છે. બ્રહ્મમાં દૃશ્ય જ થયું નથી, ત્યારે ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો કહેવાતો અને નિરંતર વાસનામય કહેવાતો દ્રષ્ટા (જીવ) તો ક્યાંથી જ થયો હોય? દૃશ્યનો ઉદય નહિ થવાથી બ્રહ્મમાં જીવપણું નથી, બુદ્ધિપણું નથી, ચિત્તપણું નથી, ઇન્દ્રિયપણું નથી, કે વાસનાપણું નથી. આમ, પરબ્રહ્મ બીજાઓને જગતરૂપી મોટા આડંબરથી ભરેલો લાગે છે, પણ અમને તો તે શાંત અને આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય લાગે છે.

રામ બોલ્યા : એ અપાર ચૈતન્યમય પરબ્રહ્મનું રૂપ કેવું છે? તમે એ ફરી વાર સારી પેઠે મને કહો, એટલે મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મહાપ્રલય થતાં સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ જે પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, તેનું રૂપ હું કહું છું; તે તમે સાંભળો. સમાધિમાં વૃત્તિઓનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનના રૂપનો પણ નાશ કરીને, જે કોઈ રીતે નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું સદ્રૂપ રહે છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે. સમાધિમાં દૃશ્યરૂપ જગત રહેતું નથી, તેથી દ્રષ્ટાનો અભાવ થવાથી જે એકરસ જેવું સાક્ષીરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે. જેને વિષે ભવિષ્યકાળમાં જીવનું સ્વરૂપ થયું માનવામાં આવે છે, તેમ ચૈતન્યનું દૃશ્યોમાં ઉન્મુખ નહિ થયેલું ચિન્માત્ર, નિર્મળ અને શાંત એવું જે રૂપ છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે. શરીરને વાયુ આદિ લાગતાં છતાં પણ જેમ તેનો સ્પર્શ આદિ અનુભવ નહિ થતાં, જે રૂપ સમાધિમાં જીવતા યોગીનું રહે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. હે નિષ્પાપ! સ્વપ્ન વિનાની, માંકડ આદિની પીડાથી નહિ તૂટતી અને અંદર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિની જે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, તે ઘણી વાર સુધી રહે છે ત્યારે તેનું જે ચૈતન્યરૂપ છે, તે

પ્રલયકાળમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ત્રિપુટીથી રહિત એ ચિદ્રૂપ પરમાત્માનું જે રૂપ છે, તે આકાશના અવકાશ જેવું છે, શિલાના એકરસપણા જેવું છે અને પવનના પૂર્ણપણા જેવું છે. જીવતાં છતાં દૃશ્યનો અને મનનો ત્યાગ કરી દેતાં સ્વરૂપની જે પર અને શાંત સ્થિતિ રહે છે; તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. આનંદમય કોશની અંદર, સૂર્યની અંદર, આકાશની અંદર અને વૃત્તિઓની અંદર જે એક પ્રકાશ સ્ફુરે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. બુદ્ધિની વૃત્તિના, પદાર્થોના સ્ફુરણના, પદાર્થોના તથા અજ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ અને આદિ—અંત વગરનું જે જ્ઞાન છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. આ જગત કદી ઉત્પન્ન થયું જ નથી છતાં પણ તે જેનાથી ઉત્પન્ન થયા જેવું જણાય છે અને જેનાથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ તે ભિન્ન જેવું જણાય છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યા છતાં પણ તે જે પાષાણના જેવી અવિચળ સ્થિતિમાં રહે છે તથા જે અખંડિત છતાં જગતને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પ્રમાતા,* પ્રમાણ+ અને પ્રમેય÷ એ ત્રણે જેમાં ઉદય પામે છે અને જેમાં અસ્ત પામે છે, તે પરમ દુર્લભ તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. બુદ્ધિ આદિથી રહિત એવા જે મોટા અરીસામાં પ્રમેયપણું, પ્રમાણપણું અને પ્રમાતાપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. જાગ્રતથી, સ્વપ્નથી તથા સુષુપ્તિથી રહિત એવું જે મહાચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને સ્થાવરમાં તથા જંગમમાં જે સત્ રૂપે પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને તે જ પ્રલયમાં અવશેષ રહે છે. સ્થાવરોનું રૂપ કે જે મનથી તથા બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે, તે જો જ્ઞાનમય હોય, તો તેને પરમાત્માના રૂપની ઉપમા આપી શકાય. બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને સદાશિવ આદિનો નાશ થતાં સુખરૂપ સઘળી ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી ભેદરહિત, ચૈતન્યમાત્ર અને જેમાં જગતનો સંગ રહેતો નથી એવું એક પરમ સ્વરૂપ પ્રલયકાળમાં રહે છે. ૧—૫૪

* ચિદાભાસ + ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ

÷ વિષયો

ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादिशान्तौ शिवं परममेतदिहैकमास्ते । सर्वोप धव्ययवशादविकल्परूपं चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसंगम् ॥५४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'મહાકલ્પાંતાવસિષ્ઠપરમભાવવર્ણન'
નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧ મો*

જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી નથી

राम उवाच

**इदं रूपमिदं दृश्यं जगन्नास्तीति भासुरम् ।
महाप्रलयसंप्राप्तौ भो ब्रह्मन् क्वेव तिष्ठति ॥१॥**

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આવા રૂપથી પ્રકાશતું આ દૃશ્યરૂપ જગત મહાપ્રલયના સમયમાં બ્રહ્મની અંદર રહેતું નથી, ત્યારે ક્યાં રહે છે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વાંઝણીનો દીકરો ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે તથા આકાશનું વન ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે તે કહો.

રામ બોલ્યા : વાંઝણીનો દીકરો તથા આકાશનું વન છે જ નહિ અને થવાનાં પણ નથી, આમ તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી; અને પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાને લીધે તેમનો પ્રલય થવાનું પણ કહી શકાય એમ નથી; માટે તમે જગતને તેમની ઉપમા આપો છો, એ કેમ સંભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ વાંઝણીનો દીકરો અને આકાશનું વન એ કદી પણ નથી, તેમ જગત આદિ દૃશ્ય પણ કદી નથી. એની પેઠે જ જગત ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ નાશને પણ પામનારું નથી. જે વસ્તુ પ્રથમ છે જ નહિ, તેની

* આ અગિયારમા સર્ગમાં પ્રલયમાં પણ જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી છે અને સૃષ્ટિમાં પણ અધિષ્ઠાનથી જુદી તેની સત્તા નથી. એ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ઉત્પત્તિ વળી કેવી હોય? પછી ઉત્પત્તિ ન હોય ત્યારે નાશની તો વાત જ શી હોય?

રામ બોલ્યા : જેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ છે એવા જગતને વાંઝણીના પુત્ર આદિ અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપવી ઘટતી નથી. માટે વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશના વનની ઉપમા નહિ આપતાં, જેમનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રત્યક્ષ છે, તેમની ઉપમાઓ આપો. તો અયોગ્ય કહેવાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેને ઉપમા આપવાની હોય તેને તેનાથી ભિન્ન પદાર્થની ઉપમા આપવી જોઈએ. વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશના વનની કલ્પના તો જગતથી ભિન્ન નથી, પણ જગતની અંદર જ આવી જાય છે. માટે જગતને તેની ઉપમા આપવી અયોગ્ય જ છે. આથી મેં અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપી છે. જગત પણ અત્યંત અસત્ પદાર્થ જ છે. બીજા કોઈ પદાર્થની ઉપમા નહિ લાગુ પડતાં તેના તે પદાર્થની ઉપમા આપવામાં આવે તો 'આકાશ આકાશ જેવું છે' એ વાકયની પેઠે અનન્વયાલંકારનું ઉદાહરણ થઈ જાય. આ જગત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે અત્યંત અસત્ કેમ સંભવે? એવી શંકા રાખશો નહિ; કારણ કે કેટલાએક પદાર્થો અત્યંત અસત્ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ સુવર્ણના કડામાં કડાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે અત્યંત અસત્ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે અત્યંત અસત છે. જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે આકાશથી જુદું નથી; કાજળમાં કાળાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે કાજળથી જુદું નથી; હિમમાં શીતપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે હિમથી જુદું નથી અને ચંદ્રમાં શીતળપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે ચંદ્રથી જુદું નથી; તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે બ્રહ્મથી જુદું નથી. જેમ મરુદેશમાં નદીમાં જળ અને બીજા ચંદ્રમાં ચંદ્રપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતા છતાં પણ નથી જ, તેમ બ્રહ્મમાં જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતા છતાં પણ નથી જ. આ પ્રમાણે જે પ્રથમ થયું જ નથી તે વર્તમાનકાળમાં પણ હોતું નથી, ત્યારે તેનો નાશ થવાની વાત જ કેમ બને? જો કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહેવાય છે, તોપણ જેમ તડકો છાયાનું કારણ હોય એ સંભવિત છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ જડરૂપ પૃથ્વી આદિનું કારણ હોય છે એ અસંભવિત છે. માટે જગત મુદ્દલ થયું જ નથી એમ સમજવું. આથી જગતરૂપ કાર્ય કાંઈ ઉત્પન્ન થયું જ નથી. પણ જે બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે ભાસે છે એમ માનવું યોગ્ય છે. પણ 'અજ્ઞાન જ જગતરૂપે પરિણામ પામ્યું છે' એમ કહેવામાં આવે, તોપણ અજ્ઞાનનું પરિણામ એ સંવિત્*નું વિવર્ત× જ છે, સ્વપ્નમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિતનું વિવર્ત જ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સ્વપ્નમાં જે ભ્રમરૂપ જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિત્ નો જ દેખાવ છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મનો જ દેખાવ છે. આ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનો કોઈ પણ સમયે અને કાંઈ પણ પ્રલય થયો નથી અને ઉદય પણ થયો નથી. જેમ દ્રવપણું જળરૂપ જ છે, ચલન વાયુરૂપ જ છે અને દેખાવ પ્રકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેવી રીતે સ્વપ્નનો જોનારા પુરુષનું જે જ્ઞાન છે તે જ સ્વપ્નના નગર જેવું દેખાય છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતની પેઠે પ્રતીત થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આ દૃશ્યરૂપી ઝેર સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે અસત્ હોય તો તે અત્યંત દૃઢ રીતે કેમ પ્રતીત થાય છે? સ્વપ્નનો પદાર્થ તો અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થતો નથી. જ્યાં સુધી દૃશ્યની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દ્રષ્ટાનું વારણ થવાનું નથી અને જ્યાં સુધી દ્રષ્ટાની સ્થિતિ હશે

* જ્ઞાન.

× મૂળ વસ્તુ ન ફરતાં તેમાં બીજું ભાન થાય તે.

ત્યાં સુધી દૃશ્યનું વારણ થવાનું નથી. તેમ જ એમાંનું એક હશે ત્યાં સુધી બંને બંધ રહેશે અને એમાંના એકનો ક્ષય હશે ત્યારે બંનેનો મોક્ષ થશે. પણ જ્યાં સુધી દૃશ્યનો અત્યંત બાધરૂપ ક્ષય સમજાયો નથી, ત્યાં સુધી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો સંબંધ ટળવાનો નથી. પછી જ્યાં સુધી એ સંબંધ ટળ્યો નથી ત્યાં સુધી મોક્ષની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. જો પ્રથમ દૃશ્ય પદાર્થ હોય અને પછીથી તેનો ક્ષય થતો હોય, તો સંસ્કારરૂપે રહેલા દૃશ્યનો ઉત્પત્તિરૂપ અનર્થાત્મક બંધ શાંત થતો નથી; કારણ કે ચૈતન્યરૂપી અરીસાઓ જ્યાં જ્યાં હોય, ત્યાં ત્યાં તેમાં સઘળાં દૃશ્યનું સ્મરણરૂપ મોટું પ્રતિબિંબ પડયા વિના રહેતું નથી. જો દૃશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું ન હોય અને અસ્તિત્વ વિનાનું જ હોય, તો દ્રષ્ટા દૃશ્યથી મુકત થઈ શકે છે. હે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની! એટલા માટે મારા મનમાં મુકિતના અસંભવની જે શંકા છે, તેને તમે યુકિતઓથી દૂર કરો. હું જ્યાં સુધી દૃશ્યના અત્યંત અસંભવને બરાબર સમજું નહિ, ત્યાં સુધી તમે મને વિસ્તારથી કહ્યા કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જગત દૃઢ રીતે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. એ વિષય હું લાંબી આખ્યાયિકાઓથી કહું છું તે તમે સાંભળો. જેમ પાણીના ધરામાં ધૂળ નીચે બેસી જાય છે, તેમ જ્યાં સુધી તમારા હૃદયમાં દૃશ્યનો અત્યંત અસંભવ બેસી જશે નહિ, ત્યાં સુધી હું પૂર્વના મહાત્માઓની કથાઓનાં વાકયથી તમને તે સમજાવ્યા કરીશ. તમે જ્યારે ભ્રાંતિરૂપ જગતની સૃષ્ટિના અત્યંત અભાવને બરાબર રીતે સમજશો, ત્યારે તમે તત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ પામીને વ્યવહાર કર્યા કરશો. જેમ બાણો મોટા પર્વતને વીંધી શકતાં નથી, તેમ તમે જ્યારે જગતના અત્યંત અભાવને સમજશો, ત્યારે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ વિષયોના પ્રયોજનની, અપ્રયોજનની, લેવાની અને મૂકવાની ચપળ વૃત્તિઓ તમને વીંધી શકશે નહિ. એ આત્મા એક અને અદ્વિતીય જ છે, તેમાં બીજી કોઈ કલ્પના છે જ નહિ; તે છતાં એ આત્મામાં જે રીતે જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે રીતે હું તમને કહી સંભળાવીશ. હે રામ! આ સઘળાં બ્રહ્માંડો એ આત્માથી જ પ્રકટ થયાં છે. એ આત્મા જ સમષ્ટિ—વ્યષ્ટિરૂપ થઈને બહારના પદાર્થોરૂપ તથા માનસિક પદાર્થોરૂપ થાય છે. તે પોતે જ જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતે જ પ્રલયરૂપે લય પામે છે. ૧—૩૩

तस्मादिमानि सकलानि विजृंभितानि सोऽपीदमंग सकलासकलं महात्मा । रूपावलोकनमनोमननप्रकारकारास्पदं स्वयमुदेति विलीयते च ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો ‘પરમાર્થ—વર્ણન’ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો *

અધ્યારોપ અને અપવાદ

वसिष्ठ उवाच

एतस्मात्परमाच्छांतात् पदात् परमपावनात् । यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ શાંત અને અત્યંત પવિત્ર પરમ પદમાંથી આ જગત જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રકારે તમે ઉત્તમ બુદ્ધિથી સાંભળો. જેમ પ્રત્યેક પુરુષ પોતાનું શાંત સ્વરૂપ જ સ્વપ્નની પેઠે વિવર્ત પામે છે, તેમ સઘળા જીવોને એકહું શાંત સ્વરૂપ જ સૃષ્ટિની પેઠે વિવર્ત પામે છે. એ સર્વસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જગતરૂપે વિવર્ત થવામાં જે ક્રમ છે તે તમે સાંભળો. આ સઘળું જગત સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે અનંત પ્રકાશરૂપ એ ચૈતન્યમણિની સત્તારૂપ જ છે. તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ કાંઈક દૃશ્યપણાને પામે છે. અહંકારના અધ્યાસ વગરનું અને આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળું એ શુદ્ધ તત્ત્વ ભવિષ્યમાં થનારાં નામરૂપોનાં અનુસંધાનોથી પ્રથમ કાંઈક કલ્પનાવાળું થાય છે. શાસ્ત્રો એ કલ્પનાને

* આ બારમા સર્ગમાં અપવાદથી જગતનો અત્યંત અસંભવ કહેવા માટે પ્રથમ તેને ઘટતો સૃષ્ટિનો અધ્યારોપ કહેવામાં આવશે.

'ઈક્ષણ' કહે છે. તે ઈક્ષણવાળી એ પરમ સત્તા ઈક્ષણરૂપ વૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યને લીધે વાણીના વ્યવહારની કાંઈક યોગ્યતા મેળવે છે અને તેથી તે 'ઈશ્વર' એવું યોગ્ય નામ ધારણ કરે છે. પછી ઘણા કાળની ભાવનાથી ઈક્ષણ-વૃત્તિ દૃઢ થાય છે, એટલે એ જ સત્તા સૂક્ષ્મ પ્રપંચ-પણાને પકડે છે અને પોતાના પરબ્રહ્મપણાને વિસ્મરણથી છોડી દે છે, ત્યારે તે સત્તા ભવિષ્યમાં જીવ અને હિરણ્યગર્ભ આદિ નામોવાળી થાય છે. આમ જે બ્રહ્મસત્તા છે, તેમ જ એવી રીતની ભાવનાઓને લીધે સંસારની સ્થિતિમાં તત્પર થાય છે, એ સત્તાનો સ્વભાવ જ આવો છે. આથી જેમ રજ્જુમાં સર્પભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે સત્તામાં જીવ તથા હિરણ્યગર્ભ આદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સત્તામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પછી તરત જ શૂન્ય-રૂપ આકાશપણું ઉદય પામે છે. એ આકાશ શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓના બીજરૂપ છે અને ભવિષ્યનાં નામોને પ્રકાશ આપનાર છે. તે પછી કાળની સત્તાની સાથે અહંકારનો ઉદય થાય છે અને તે ભવિષ્યમાં થવાની જગતની સ્થિતિના મુખ્ય બીજરૂપ છે. આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મથી જ જરા પણ વિકાર પામ્યા વિના આ મિથ્યા જગતરૂપી જાળ ઉદય પામે છે અને સ્ફુરવાને લીધે તે જાણે જુદી સત્તાવાળી હોય એમ દેખાય છે. અહંતાના ઉદયને અનુસરીને ભાસનારું એ બ્રહ્મતત્ત્વ આ સંકલ્પભાવ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આ અહંકારનો ઉદય થાય છે, તે પછી અહંકારના એકદેશ જેવો અને ચલન શક્તિવાળો વાયુ ઉદય પામે છે. અહંકારવાળી એ જ બ્રહ્મસત્તા આકાશની તન્માત્રા રૂપ શબ્દની ભાવનાને લીધે આકાશ કરતાં કાંઈક ઘાટી થાય છે અને શબ્દરૂપે પ્રતીત થાય છે. એ શબ્દ સઘળા ભવિષ્ય પદાર્થોનો વાચક થાય છે, શબ્દના સમૂહરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે, વેદરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પદો, વાક્યો તથા પ્રમાણો એ નામોથી ઓળખાય છે. એ પ્રમાણે વેદરૂપપણાને પામેલા બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી સઘળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જે જે શબ્દોનો ઉદય થાય, તે તે શબ્દોના વાચ્ય પદાર્થોરૂપે પણ એ જ તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે. એક જાતના વાયુરૂપ પ્રાણને ધારણ કરવાથી એ બ્રહ્મસત્તા જીવ કહેવાય છે. અનેક રૂપોવાળા જુદા જુદા દેહોની ભવિષ્યની પ્રાપ્તિથી તે જીવના વ્યષ્ટિભાવ અનેક નામે થાય છે. ભવિષ્યનાં ચૌદ બ્રહ્માંડોમાં રહેવાથી ચૌદ પ્રકાર-વાળા અને પ્રાણવાયુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા એ જીવો ચૈતન્યમાંથી બ્રહ્માંડોમાંથી ખાડા-ઓમાં પ્રસરે છે. જેમાં પ્રથમ નામ કે ગતિ કાંઈ પણ હોતું નથી, તે જ ચૈતન્ય તુરત સ્ફુરણ પામીને ક્ષણમાત્રમાં ભાવનાને લીધે સ્પર્શરૂપ થાય છે. સ્પર્શોના ઓઘરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ એ જ ચૈતન્ય આવહ અને પ્રવહ આદિ પવનો-રૂપ થાય છે અને તે પવનોરૂપ થયેલા ચૈતન્યમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ ગતિ ફેલાય છે. એ જ ચૈતન્યમાં પ્રકાશની ભાવનાને લીધે પ્રકાશ-(તેજ)નો અનુભવ થાય છે અને તે તેજમાં અનેક ભવિષ્ય રૂપોના સમષ્ટિભૂત રૂપનો અનુભવ થાય છે. રૂપમાંથી સૂર્ય અને અગ્નિ આદિ વ્યષ્ટિરૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. તે રૂપ જ અનેક રૂપોના ઓઘરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; એટલે તેમાંથી જુદાં જુદાં વ્યષ્ટિરૂપોના ભેદથી સંસાર ફેલાય છે. એ જ ચૈતન્ય 'હું જળના રસના સમુદાયરૂપ છું,' એવી ભાવનાને લીધે રસરૂપ થઈ જાય છે. સાકાર પદાર્થોનો જીભથી સ્વાદ લેતાં જે પ્રતીતિ થાય છે, તે રસતન્માત્રા કહેવાય છે. જળોના ભવિષ્યના વિલાસોરૂપ એ રસ વ્યષ્ટિરસોરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે, એટલે તેમાંથી પરસ્પર સ્વાદોની વૃદ્ધિ થતાં સંસાર વિસ્તાર પામે છે. એ જ ચૈતન્ય હું પૃથ્વી છું' એવા સંકલ્પરૂપ થાય છે, ત્યારે તે પૃથ્વીના ભવિષ્યના ભેદોને યોગ્ય થાય છે અને સંકલ્પોને લીધે જ પોતામાં ગંધપણાને દેખે છે. ભાવી ભૂગોળપણાને લીધે એ જ મનુષ્ય આદિ આકૃતિઓનું બીજ છે. સર્વના આધારરૂપ એ પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યમાંથી

સંસાર ફેલાય છે. તે તે ભૂતોના અહંભાવને પામેલું ચૈતન્ય જ ભાવના કરે છે, તેથી એ શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓ પરસ્પર એકઠી થાય છે અને જેમ જળમાં પરપોટા થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં અનેક બ્રહ્માંડોરૂપે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી સર્વનો નાશ થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી તે જુદા જુદા પદાર્થો ચોખ્ખા પડીને દેખાય જ નહિ એવી રીતે એ એકઠા થઈ ગયેલા છે. એ પદાર્થો બ્રહ્મમાં બ્રહ્મની સત્તાથી જ રહ્યા છે. એક કણ સરખા બીજની અંદર જેમ અનેક વડનાં વૃક્ષો રહ્યાં છે, તે વડનાં વૃક્ષો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ બીજમાં અનેક બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે, તે બ્રહ્માંડો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે. પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ બ્રહ્મમાં માયાને લીધે એ બ્રહ્માંડો પ્રતીત થાય છે અને ક્ષણ માત્રમાં એ વધી જાય છે. આ સઘળાં બ્રહ્માંડો ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે અને વિવર્તરૂપ હોવાથી નિર્વિકાર જ છે. નિર્વિકાર ચૈતન્યમાં જ વિવર્તરૂપ હોવાને લીધે એ સઘળાંઓને વધતાં વાર લાગતી નથી અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે વધી જાય છે. આ જે તન્માત્રાઓનો સમૂહ છે તે સંકલ્પરૂપપણાને પામેલું ચૈતન્ય જ છે. એ ચૈતન્ય પોતે નિરાકાર છે, છતાં તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાનામાં જગતને ત્રસરેણુ સમાન દેખે છે. જગતનું બીજ પાંચ તન્માત્રાઓ છે, તે તન્માત્રાઓનું બીજ પરમાત્માની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવનારી માયાશક્તિ છે અને એ માયાશક્તિનું બીજ પરમાત્મા જ છે, એમ સર્વદા વિદ્વાનોનો અનુભવ છે. માટે જે જગત છે તે અજ અને આદિરૂપ બ્રહ્મ જ છે. જગત બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ જ છે. ૧—૩૨

बीजं जगन्तु ननु पञ्चकमात्रमेव बीजं परा-व्यवहितस्थितिशक्तिराद्या । बीजं तदेव भवतीति सदानुभूतं चिन्मात्रमेवमजमाद्यमतो जगच्छ्रीः ॥

સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો*

બ્રહ્મને જીવભાવની પ્રાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

परमे ब्रह्मणि स्फारे समे राम समस्थिते ।
अनुत्पन्ननभस्तेजस्तमःसत्ता चिदात्मनि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમાં આકાશ, તેજ કે તમ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં એવાં ચિદ્રૂપ, વિસ્તીર્ણ અને સ્વરૂપે સ્થિર રહેલા નિર્વિકાર પરબ્રહ્મમાં દૃશ્ય પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે પ્રથમ વિષયોની કલ્પના ઊઠી; તે પછી ચિત્તરૂપે પ્રતીત થવાને લીધે ચિત્તની કલ્પના ઊઠી; તે પછી દૃશ્યોની સાથે સંયુક્ત થઈને જીવરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે જીવપણાની કલ્પના ઊઠી; તે પછી દૃશ્યોની સાથે એકરૂપપણું પ્રતીત થવાથી અહંભાવની કલ્પના ઊઠી અને તે પછી અહંભાવની વૃદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિપણાની કલ્પના ઊઠી. એવી રીતે જ શબ્દ આદિ વિષયોનું મનન કરનાર મનની અને બીજા પણ કેટલાએક ભાવોની કલ્પના ઊઠી. પછી શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનું પંચીકરણ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલ અને તેથી સ્થૂલદેહપણાને પામેલા તે મનમાંથી આવા પ્રકારનો આ બ્રહ્માંડ આદિરૂપ મોટો ગોટો ઉત્પન્ન થયેલો જોવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં બાંધ્યા વિનાનું નગર તરત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ક્રમ પ્રમાણે તરત જ એ ગોટો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્માંડરૂપી મોટું જાળું ચિદાકાશરૂપી મોટા વનમાં ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછું નાશ પામે છે. મન જગતરૂપી કરંજોની કુંજોનું વાવ્યા વિનાનું બીજ છે. તેને પૃથ્વીની, જળની કે ગરમી આદિની કશી અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નગરને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલું એ મન પાછળથી પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન કરે છે. એ મન ગમે ત્યાં રહ્યું હોય, તોપણ જગત આદિ અંકુરને

* આ તેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મને જીવભાવ થયાનું અને દેહાદિકની પ્રાપ્તિ થયાનું વર્ણન કરાશે.

ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે. જગતનું બીજ મનરૂપી પાંચ તન્માત્રાઓ છે અને તન્માત્રાઓનું બીજ પરબ્રહ્મ છે, માટે જગત બ્રહ્મમય જ છે; કારણ કે જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુર આદિરૂપે થાય છે. આવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં બ્રહ્મના તે તે પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે અધિષ્ઠાનથી અભિન્ન એવો શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોનો સમૂહ કલ્પનાથી જ ઊઠયો છે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે ઉત્પન્ન થયો જ નથી. શબ્દ આદિના સમૂહો વૃદ્ધિ પામીને જે કાંઈ આ જગત બનાવે છે, તે પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસ પામીને જ બનાવવામાં આવે છે, તે કલ્પિત જ છે, સત્ય નથી, માટે જગતની સ્થિતિ પોતાની સત્તાથી નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ છે. જે કલ્પિત પદાર્થોથી થયું હોય, તે કદી પણ વાસ્તવિક હોતું નથી. જેનું સ્વરૂપ જ કલ્પનામય હોય, તેને સત્યપણાની પ્રાપ્તિ કેમ જ સંભવે? શબ્દ આદિ પાંચ વિષયો બ્રહ્મરૂપ જ છે. માટે તેમનાં કાર્યો પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે; એટલે સઘળું બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્માંડરૂપ જ છે. જેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોની ઉત્પત્તિ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે, તેમ ઉત્તર કાળમાં તેમનાથી થતી બીજાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ પણ મિથ્યા જ છે. એ પ્રમાણે જગત કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને અધિષ્ઠાનથી જુદુ જોવામાં આવતું નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું નગર અસત્ છતાં સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ પરમ પ્રકાશમય બ્રહ્માકાશમાં જીવપણું અસત્ છતાં પણ સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યમાંથી પૃથ્વી આદિનો અસંભવ છે, તેથી ચૈતન્ય અત્યંત નિર્મળ છે. જેમ મહાકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) ઘટાકાશનો ઉદય થાય છે તેમ બ્રહ્માકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) જીવનો ઉદય થાય છે, આમ મેં જીવના સ્વરૂપનો નિર્ણય તમારી પાસે કહ્યો. એ જીવ આ સ્થૂલ દેહને કેવી રીતે પામે છે,' તે સાંભળો. પરમેશ્વરમાં કલ્પાયેલો સમષ્ટિ જીવાકાશ 'હું તણખા જેવો અત્યંત નાનો તેજનો કણ છું' એમ ચિંતવન કરે છે અને પોતાનો તેવો જ અનુભવ કરે છે. એ અનુભવરૂપ ભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે અણુરૂપ પોતે અસત્ છતાં સત્ જેવું પ્રતીત થાય છે. જેમ સંકલ્પનો ચંદ્ર સાચો હોતો નથી, તેમ ભાવનાથી મનાયેલું અણુરૂપ પણ સાચું નથી. જીવ એ અણુરૂપની ભાવના કરતાં કરતાં પોતે એક છતાં બેપણાને પામે છે, એટલે દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે. અસંભવિત છતાં જેમ સ્વપ્નમાં પોતે પોતાના મરણનો દ્રષ્ટા થાય છે, તેમ અસંભવિત હોવા છતાં પણ જીવ પોતાના દૃશ્યપણાનો દ્રષ્ટા થાય છે. આમ દ્રષ્ટાપણાની તથા દૃશ્યપણાની ભાવના દૃઢ થાય છે. ત્યારે તે લિંગશરીરરૂપ થઈને કાંઈક પહેલાંના કરતાં વિશેષ સ્થૂલપણું પામે છે. પછી જેમ પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાના વટેમાર્ગુપણાનો અનુભવ કરે છે, તેમ 'હું લિંગશરીરરૂપ છું.' એવી ભાવનાને લીધે એ આત્મા લિંગદેહપણાનો અને સ્થૂલદેહપણાનો પણ અનુભવ કરે છે. ચિત્ત જેમ વિષયરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જીવ દેહરૂપ થઈ જાય છે. એટલે જેમ બહારનો પર્વત અરીસાની અંદર પ્રતીત થાય છે, બહારનો દેહ કૂવામાં રહેલો પ્રતીત થાય છે અને બહારનો હોકારો દેવળ આદિના ગુંબજમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ પોતે સઘળી ઉપાધિઓથી બહાર રહેનારા છતાં પણ ઉપાધિની અંદર કલ્પી કાઢેલા આકાશમાં પ્રતીત થાય છે. જેમ જીવ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના સંવિત્ દેહની અંદર જ સ્વપ્નને તથા સંકલ્પને દેખે છે, તેમ અણુરૂપમાંથી લિંગદેહના અભિમાનને પામેલો જીવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ વાસનામય વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે. વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જોતાં વાસનામય દેહાદિક, બુદ્ધિના અને ચિત્ત આદિના પરિણામરૂપ છે અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં એ દેહાદિક, જ્ઞાનરૂપ, સત્તારૂપ અને આનંદરૂપ જ છે. લિંગદેહમાં

રહેલો જીવ લિંગદેહના આકાશમાં રહેલા વ્યવહારને 'હું જોઉં છું' એવી ભાવનાથી આકાશમાં જોવા માટે ગતિ કરવા જેવું કરે છે. જે બે છિદ્રોથી તે ભવિષ્યમાં બાહ્ય નામવાળા પદાર્થોને દેખે છે, તે બે છિદ્રો 'નેત્રો' એવા નામથી ઓળખાય છે. જેનાથી તે પદાર્થોનો તે સ્પર્શ કરે છે, 'તે ત્વચા' એવા નામથી ઓળખાય છે; અને જેનાથી તે સાંભળે છે, તે 'શ્રવણ' એવા નામથી ઓળખાય છે. જેનાથી તે સૂંઘે છે, તેને પોતાનામાં ઘ્રાણરૂપે તે દેખે છે; અને જેનાથી તે સ્વાદ લે છે, તેને પાછળથી રસનારૂપ થયેલું દેખે છે. જેનાથી તે ચલન કરે છે, તેને પ્રાણરૂપ થયેલું દેખે છે; અને જેનાથી તે ચેષ્ટા કરે છે, તેને કર્મેન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ થયેલું દેખે છે. 'આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને આ દેખાવ મનમાં થાય છે' ઇત્યાદિ ભાવના કરતો એ લિંગદેહનો એ અભિમાની જીવ જેમ મહાકાશમાં ઘટાકાશ રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં રહે છે. એ પ્રમાણે પોતાના અણુરૂપમાં ખોટી પણ સાચી જેવી લાગતી વૃદ્ધિની ભાવના કરવાથી બ્રહ્મ જ 'જીવ' એ શબ્દને યોગ્ય થઈ જાય છે. એ રીતે કલ્પનાઓથી આકુળપણાને પામેલો, લિંગદેહના અભિમાનવાળો અને જેનો લિંગદેહ જ સ્થૂલ દેહરૂપ થાય છે એવો જીવ પોતાની કલ્પનાની અંદર જ આ સાકાર બ્રહ્માંડને દેખે છે. એ બ્રહ્માંડમાં કોઈ જીવ પોતાને જળમાં રહેલો દેખે છે, કોઈ જીવ પોતાને ચક્રવર્તીરૂપ દેખે છે અને કોઈ જીવ ભાવી—બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરે છે તથા તેમનો અનુભવ પણ કરે છે. તે પોતાના ચિત્તના સંકલ્પો પ્રમાણે દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યોરૂપ પોતાને રહેવાનાં મિથ્યા ઘરોની કલ્પના કરે છે અને તેમનાં જુદાં જુદાં નામો કલ્પીને ભાવનાને લીધે તે તેમનાથી પોતાને જ બાંધે છે. જેમ મિથ્યા સ્વપ્નમાં મિથ્યા આકાશમાં ઊડવું પ્રતીત થાય છે, તેમ મિથ્યા જગતરૂપ ભ્રાંતિમાં મિથ્યા સંકલ્પમય જીવ પ્રતીત થાય છે. આમ સમર્થ અને આદિ પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પોતે કેવળ સંકલ્પમય હોવાથી સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી. છતાં પણ તે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહેવાય છે. આ જે બ્રહ્માંડરૂપી ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં કાંઈ પણ મિશ્રિત થયું નથી, કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી. એ તો કેવળ અનંત પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ જ છે અને તેમાં બીજું કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું જ નથી. આ જગત સંકલ્પના નગરની પેઠે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે સત્ય નથી, કોઈએ રચ્યું નથી અને તે રંગ વિના થયેલા ચિત્ર જેવું છે. જગત ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં પણ તે અનુભવમાં આવે છે. તે મિથ્યા છે, છતાં પણ સત્યની પેઠે પ્રતીત થાય છે. મહાકલ્પમાં બ્રહ્માદિક મુક્ત થઈ ગયેલા હોય છે, તેથી આ કલ્પના બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં કે તેણે કરેલી ક્રિયામાં તેના પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર કે બીજું પણ કાંઈ કારણ નથી. આથી જેવા બ્રહ્મા સંકલ્પજન્ય છે, તેવું જ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત પણ સંકલ્પજન્ય છે. આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિમાં સાક્ષીનો જે અનાદિકાળનો અનુભવ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, તેની સ્થિતિ જાગ્યા પછી થયેલી સ્વપ્નના પદાર્થોની સ્થિતિ જેવી છે. જેમ બ્રહ્મા શૂન્ય છે, તેમ જગત પણ સર્વદા શૂન્ય જ છે. જેવી રીતે ગમે તે દેશકાલમાં પણ દ્રવપણું જળથી જુદું પડતું નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ કદી પરમાત્માથી જુદી પડતી નથી. પરમાત્મા સર્વદા સમાન અને અખંડ છે અને પ્રતીત થતી આ ભારે આડંબરવાળી સૃષ્ટિ એ પ્રમાણે મિથ્યારૂપ છે. આ પ્રમાણે જે બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે તે અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. આ રીતે માત્ર કલ્પનાથી ઊઠેલું આ જગત શાંત થાય છે, એટલે આધારથી, આધેયથી તથા દ્વૈતથી રહિત તથા દ્વૈતનો અભાવ હોવાને લીધે જેને એક પણ કહી શકાય નહિ એવું પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે. જગતરૂપા ભ્રાંતિ થયેલી હોવા છતાં તેમાં બીજું કાંઈ પણ

થયેલું નથી. સર્વથી રહિત અને સ્વચ્છ કેવળ ચિદાકાશ જ છે. એ ચિદાકાશમાં સંસારપણું કાંઈ જ થયું નથી. જે સ્વરૂપ છે તે જ છે. ચિદાકાશમાં આધેય નથી, આધાર નથી, દૃશ્ય નથી, દ્રષ્ટા નથી, બ્રહ્માંડ નથી, બ્રહ્મા નથી, કોઈ જાતની ખટપટ નથી, જગત નથી અને પૃથ્વી પણ નથી. જે છે તે સઘળું શાંતરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, જે કાંઈ પ્રતીત થાય છે તે સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ પોતે પોતાનાથી પોતામાં જ પ્રકાશે છે. જેમ દ્રવપણાને લીધે જળ પોતાનામાં ચકરીરૂપે દેખાય છે, તેમ ચૈતન્યપણાને લીધે બ્રહ્મ પોતાનામાં જગતરૂપે દેખાય છે. આ જગત મિથ્યા જ દેખાય છે, છતાં તે સાચા જેવું જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું પોતાનું મરણ જાગ્રતમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ અજ્ઞાનકાળમાં દેખાતું આ મિથ્યા જગત જ્ઞાનકાળમાં નષ્ટ થઈ જાય છે; અથવા આ જગત અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે, બાધરહિત છે, અખંડિત છે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, જ્ઞાનમાત્ર છે અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ છે. પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મા શૂન્યરૂપ જ છે. જે પરમાત્મા છે, તે જ સર્વદા, શૂન્ય એવા બ્રહ્મા આદિરૂપે પ્રકાશે છે. બ્રહ્મા મનોમય શરીરવાળા છે. તે પંચભૂતમય શરીરવાળા નથી. પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મના સંકલ્પથી થયેલા છે. માટે તે સત્ય નથી પણ સસલાનાં શિંગડાં આદિ અજાત પદાર્થો જેવા છે. ૧—૫૪

आकाश एव परमे प्रथमः प्रजेशो नित्यं स्वयं कचति शून्यतया समो यः। स ह्यातिवाहिकवपुर्न तु भूतरूपी पृथ्व्यादि तेन न सदस्ति यथा न जातम् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
'સ્વયંભૂત્પત્તિવર્ણન' નામનો
સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો*

બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

**इत्थं जगदहंतादि दृश्यं जातं न किंचन।
अजातत्वाच्च नास्त्येव यच्चास्ति परमेव तत् ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ રીતે જગત અને અહંકાર આદિ કાંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાને લીધે તે મુદ્દલ છે જ નહિ. જે કાંઈ છે ને બ્રહ્મ જ છે. જેમ નિઃસ્પંદન સમુદ્રના ગર્ભમાં રહેલું જળ તરંગપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતે જ પ્રથમ જીવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જીવપણું ધારણ કરવાથી તેનું બ્રહ્મપણું મટી જતું નથી. સંકલ્પરૂપ ચૈતન્યની વૃત્તિ જેમ સ્વપ્નના પર્વત આદિને પ્રિય માને છે, તેમ તે ભ્રાંતિથી આ વિરાટને પણ પ્રિય ધારે છે. આ જે મોટો વિરાટ દેહ છે, તે પૃથ્વી આદિથી રહિત છે. મનોમય જ છે અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બ્રહ્મ મય જ છે. આ વિરાટ દેહ ઠેકાણા વિનાનો છે અને સ્વપ્નના પર્વત જેવો છે. સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર જો સ્થિર રહે, તો તો આ વિરાટ સ્થિર રહે એમ છે. ચિતારાના મનમાં રહેલું ચીતરવાનું સૈન્ય જો સ્થિર રહે, તો આ વિરાટ તેની ઉપમાને લાયક છે. તે મહાન સ્તંભોમાં વણકોતરેલી પૂતળીઓના સમૂહ જેવો છે. તે બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સ્તંભમાં વણકોતરેલી પૂતળીરૂપ છે. પહેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્મા કહેવાય છે, તે પણ પૂર્વકાળનાં કર્મ આદિ કોઈ કારણો નહિ હોવાને લીધે કારણો વિનાના જ છે. પૂર્વકાળના સઘળા બ્રહ્માઓ મહાકલ્પોના અંતોમાં મુકત જ થઈ જાય છે, તે આ કલ્પના બ્રહ્માનાં પૂર્વ કર્મો કયાંથી જ હોય? જેમ ભીંત વિનાના દર્પણમાં ભીંતનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે છતાં તે મિથ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા

* આ ચૌદમા સર્ગમાં પૂર્વે વર્ણન કરેલા જીવપણામાં પરિચ્છેદ આદિ સંશયોને યુક્તિથી ટાળીને અવશેષ રહેલી બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

બ્રહ્મા પણ દેખાતા છતાં મિથ્યા છે. દૃશ્ય નથી, દ્રષ્ટા નથી, સ્રષ્ટા નથી તેમ સૃજ્ય પણ નથી. જેમાં સઘળાં નામરૂપોની કલ્પના થાય છે, એવું એક બ્રહ્મ જ છે. જેમ એક દીવામાંથી અનેક દીવાઓ ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી અનેક જીવો ઉદય પામે છે. જેમ સ્વપ્નમાંથી બીજાં સ્વપ્નોનો ઉદય થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભમાંથી વિરાટનો ઉદય થયો છે; અને એ સંકલ્પમાત્ર વિરાટમાંથી સંકલ્પમાત્ર વ્યષ્ટિદેહનો ઉદય થાય છે. આથી વિરાટ અને વ્યષ્ટિદેહ પૃથ્વી આદિથી રહિત જ છે. પ્રથમ સંકલ્પરૂપ એ એક વિરાટ-માંથી જે બીજા સંકલ્પોરૂપ જીવો ઉદય પામે છે, તેમની ઉત્પત્તિમાં બીજાં કોઈ સહાયકારી કારણો હોતાં નથી. તેથી તે જીવો વિરાટરૂપ જ છે. સહાયકારક કારણો ન હોય, તો કાર્ય અને કારણ એક જ હોય છે. આથી બ્રહ્મમાંથી આ જે ભ્રાંતિરૂપ સૃષ્ટિ ઉદય પામી છે, તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સૃષ્ટિ વિરાટથી અભિન્ન છે અને વિરાટ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, માટે જીવ બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ બીજું કાંઈ છે જ નહિ.

રામ બોલ્યા : જીવ એક છે કે અનંત છે? અથવા જીવનો કોઈ પર્વત જેવો સમષ્ટિ પિંડ છે કે તેમાંથી મેઘની ધારાઓની પેઠે, સમુદ્રમાંથી જળકણોની પેઠે અને તપેલા લોઢામાંથી અગ્નિના તણખાઓની પેઠે જીવો નીકળ્યા કરે છે. હે ભગવન્! આ રીતે મને જીવના સમૂહોનો નિર્ણય કહો. જો કે તમારો અભિપ્રાય ઘણો ખરો તો મારા સમજવામાં આવી જ ગયો છે, તોપણ નિશ્ચયને માટે તમે એ વિષયનું સ્પષ્ટપણે વિવેચન કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જીવ એક પણ નથી, તો પછી તે અનંત હોવાનો તો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? આ તો સસલાનું શિંગડું ઊડીને ચાલ્યું એવી તમે વાત કરો છો. હે રાઘવ! જીવ એક નથી. જીવોના સમૂહો પણ નથી અને જીવનો પર્વત જેવો કોઈ સમષ્ટિ પિંડ પણ નથી. સઘળા પ્રતિજ્ઞાઓવાળા જે કોઈ જીવો દેખાય છે, તેઓ કોઈ છે જ નહિ; એવો આ વિષયમાં તમે પાકો નિશ્ચય રાખો. શુદ્ધ, ચૈતન્યમાત્ર, નિર્મળ અને વ્યાપક એક બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ બ્રહ્મ સઘળી શકિતવાળું હોવાથી અને દૃશ્યોરૂપે ભાસે છે. જેમ લતા પોતાને પ્રથમ કળીઓવાળી દેખે છે અને પછી પ્રફુલ્લિત દેખે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રથમ પોતાના આભાસોના અનુપ્રવેશના ક્રમથી પોતારૂપ દૃશ્યોને તરત જ સૂક્ષ્મ દેખે છે અને પછી સ્થૂલ દેખે છે. પરબ્રહ્મ જીવ, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ચલન, મન, દ્વિત્વ અને એકત્વ ઇત્યાદિરૂપે પ્રફુલ્લિત થતી પોતાની સત્તાનું જ અનુસંધાન કરે છે. એવી રીતે સત્તાનું જે પ્રફુલ્લિતપણું થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ થાય છે. જો જ્ઞાન થાય છે, તો સઘળી સત્તા બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે. આત્મબોધથી એ અજ્ઞાન ટળી જાય છે, પણ તે આત્મબોધ બહુ દુર્લભ છે. જેમ દીવો થતાં અંધકારનો ક્યાંય પત્તો મળતો નથી, તેમ બોધ થતાં અજ્ઞાન પણ ક્યાંય લોપ પામે છે. આ પ્રમાણે જે જીવ છે, તે જ વિભાગરહિત, અખંડિત, સઘળી શકિત-વાળું અને આદિથી તથા અંતથી રહિત એવું બ્રહ્મ જ છે. બાધ નહિ પામનારું ચૈતન્ય જ જીવનું વાસ્તવિક રૂપ છે. એ બ્રહ્મ કોઈથી પણ પરિચ્છેદ પામતું નથી, તેથી એમાં કદી પણ ભેદ થયો નથી. જે કાંઈ જીવ અને જડ આદિ ભેદ દેખાય છે તે વાસ્તવિક જોતાં બ્રહ્મ જ છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! જેમ તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો સઘળા જીવો સમષ્ટિરૂપે એક જ છે, તો પછી એક જીવની ઇચ્છાથી સઘળા જીવોને કેમ સુખદુ:ખાદિક થતાં નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વ્યષ્ટિરૂપ વિભાગો થયા પહેલાં જ સઘળી શકિતઓવાળાએ સમષ્ટિ–વિરાટની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, 'સઘળાઓમાં હું એક જ સાચા સંકલ્પવાળો રહું. મારા વિના બીજા કોઈના સંકલ્પ સાચા થાય નહિ.' આથી

એ સમષ્ટિવિરાટ નિરંતર જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે જ પ્રમાણે તરત થાય છે અને વ્યષ્ટિ જીવોની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું નથી. સમષ્ટિવિરાટે એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા જ સત્ય થાય એવો સંકલ્પ કર્યો; અને પાછળથી ઉદય પામનારા પોતાના અંશરૂપ વ્યષ્ટિ જીવોની ક્રિયાના ક્રમને માટે આવો નિયમ કર્યો: 'તેઓની ક્રિયાઓ અમુક રીતિથી અને અમુક સાધનોથી જ થાય છે, પણ સંકલ્પમાત્રથી થાય નહિ.' હવે કોઈ સમયે રીતિ અને સાધનો વિના પણ કોઈ મહર્ષિ આદિ વ્યષ્ટિ જીવોની ક્રિયાઓ સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તો ત્યાં તેમનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાની સમષ્ટિવિરાટની જ ઇચ્છા છે, એમ માનવું. કોઈ પણ જીવની ક્રિયા તેમની શકિત પ્રમાણે જ ફલિત થાય છે અને તે સમષ્ટિવિરાટે સ્થાપેલા નિયમો વિના થતી નથી. સમષ્ટિવિરાટનો નિયમ જો ફળની સિદ્ધિમાં અનુકૂળ હોય, તો તેની શકિતને અધીન રહેનારા વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સફળ થાય છે; પણ તે જો પ્રતિકૂળ હોય તો તે કદી સફળ થતી નથી. આ પ્રમાણે જે બ્રહ્મ છે, તે જ આદિ તથા અંતરહિત સમષ્ટિવિરાટ છે. બ્રહ્મ જ સમષ્ટિજીવરૂપ તથા વ્યષ્ટિજીવરૂપે થયા છે અને તેમ છતાં તે કોઈરૂપે થયેલ નથી. દૃશ્યના અનુસંધાનને લીધે તે જીવ થાય છે અને જન્મમરણને પામે છે. જો એ અનુસંધાન છૂટી જાય છે, તો તે જીવ પાછો પોતાના અખંડ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. વ્યષ્ટિજીવો જો ઉપાસનાના માર્ગે ચાલે છે, તો જેમ તાંબું રસોથી તથા ઔષધોથી પાકીને અનુક્રમે સુવર્ણ થાય છે, તેમ તે સમષ્ટિવિરાટને પામીને અનુક્રમે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. જો તે જ્ઞાનના માર્ગે ચાલે છે, તો જેમ તાંબું પારસમણિનો સંયોગ થતાં તરત જ સુવર્ણ થાય છે, તેમ તરત જ એટલે અનુક્રમ વિના જ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મમાં સમષ્ટિઓ કે વ્યષ્ટિઓ કાંઈ પણ નથી, તોપણ તેના ચમત્કારને લીધે તે જાણે હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમની એ પ્રતીતિ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ થાય છે. બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ જે ચમત્કાર ઊઠે છે, તે અહંભાવ કહેવાય છે અને તેનાં ભવિષ્યકાળમાં નામો તથા રૂપો કલ્પી લેવામાં આવે છે. બ્રહ્મને પોતાથી અભિન્ન અહંકારનું જે અનુસંધાન થાય છે, તે જ આ મહાવિસ્તીર્ણ સંસારરૂપે બ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે અને તે બ્રહ્મમય હોવાને લીધે અનંત છે. બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મરૂપ દૃશ્યને જોકે બ્રહ્મથી જુદું પાડવું અશક્ય છે, તોપણ પોતાની શકિતને લીધે જ તે પરિણામ અને વિકાર આદિ શબ્દોના વ્યવહારમાં આવીને તે જુદા જેવું જણાય છે. ચૈતન્ય અને ચૈતન્યને અધીન પ્રકાશવાળો દૃશ્યવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જુદો કરી શકાય નહિ એવા સ્વભાવને પામે છે, ત્યારે તેનો જે અનુભવ થાય છે, તે જ ભ્રાંતિથી જગત કહેવાય છે. આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળી અને અત્યંત વિસ્તારવાળી ચૈતન્યની જે શકિત છે, તે પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જ અહંકારનું અનુસંધાન કરે છે. જ્યારે પોતાનામાં પોતાની મેળે પોતારૂપ જ એવા એ અહંકારનું ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે તે ચૈતન્ય વધી વધીને બ્રહ્માંડરૂપે પરિણામ પામેલા સૂક્ષ્મ અહંકારને દેખે છે. ચમત્કાર કરનારું એ ચૈતન્ય પોતે જ પોતામાં જે અપૂર્વ ચમત્કાર કરે છે, તેને જ 'જગત' એ નામ આપવામાં આવે છે. હે રાઘવ! અહંકારની કલ્પના ચૈતન્યને અધીન છે અને જગતની કલ્પના અહંકારની કલ્પનાને અધીન છે; માટે અહંકાર અને જગત ચૈતન્યરૂપ છે. એવા અખંડ ચૈતન્યમાં દ્વૈત અને અદ્વૈત ક્યાં રહ્યાં? વાસના અને કર્મ આદિને જીવભાવનાં કારણરૂપ માનવામાં આવે છે. તેમનો ત્યાગ કરીને તમે 'તું' અને 'હું'એ ભાવનો પણ ત્યાગ કરો, એટલે પછી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યના મધ્યમાંથી કેવળ સત્તા જ અવશેષ રહેશે. પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવી અધિષ્ઠાનની સત્તા જુદી જણાતી દૃશ્યની સત્તાને ગળી જાય છે, એટલે

વાદળાં ટળી જતાં ઊગતી આકાશની સત્તાની પેઠે એક જ સત્તા ઉદય પામે છે. એ સત્તામાં જગતની સત્તા કે અસત્તા કશું જાણવામાં આવતું નથી. મનની ચેષ્ટારૂપ સૂક્ષ્મ જગત પણ શૂન્ય છે અને ઇન્દ્રિય આદિના વિષયરૂપ આ સાકાર સ્થૂલ જગત પણ શૂન્ય છે. એ બંને ચૈતન્યના ચમત્કારરૂપ છે, માટે ચૈતન્યથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહિ. અવયવવાળા પદાર્થોમાં પણ જે જેના વિલાસરૂપ હોય છે, તે તેથી કદી પણ જુદો પડતો નથી, ત્યારે નિરવયવ ચૈતન્યના વિલાસોમાં તો ચૈતન્યથી ભિન્નપણાની વાત જ શી કરવી? ચૈતન્ય સર્વદા દૃશ્યોથી રહિત છે, નામથી રહિત છે અને તેનું જે વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપવાળું રૂપ છે, તે જ સ્ફુરણ પામેલા જગતનું રૂપ છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓ ઇત્યાદિ જે જે રચનાઓ છે, તે સઘળી ચૈતન્યની જ રચનાઓ છે; કારણ કે જગતની સ્થિતિ ચૈતન્યરૂપ છે. જગતને ચૈતન્યના ધર્મરૂપ સમજો. જગત વિના ચૈતન્યપણું છે જ નહિ; જો જગત ન હોય તો ચૈતન્ય પોતાના ચમત્કાર વિનાનું જ થઈ જાય; માટે જગતમાં અને ચૈતન્યમાં કહેવામાત્રથી ભેદ છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. એટલે પછી જગતની જુદી સત્તા જ કયાં રહી? સ્ફુરણના બીજરૂપી ચૈતન્યમાં તેનો પોતાનો જે ચમત્કાર છે, તે જીવ અને તન્માત્રાઓરૂપ જગત છે. જે અહંકાર છે, તે ચૈતન્યની શકિતનો જ વિલાસ છે. એ વિલાસમાં ચૈતન્યના જ વિલાસરૂપ ચલનક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે તેનું ભવિષ્યકાળમાં 'જીવ' એવું નામ કહેવાય છે. જોકે ચૈતન્ય અને ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરનાર અહંકાર આદિ પોતાના વિકારોથી પરિચ્છિન્ન (વિભકત) થઈ જીવ આદિ નામ ધારણ કરે છે, તોપણ એ વિકારો મિથ્યા હોવાને લીધે તે પરિચ્છિન્નરૂપ છે જ નહિ, એટલે જીવમાં અને બ્રહ્મમાં કશો ભેદ જ નથી. ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મને અને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ જીવને કશો ભેદ નથી. ચૈતન્યની શકિતરૂપ હોવાને લીધે ચૈતન્યે કરેલા જેવો જણાતો ચૈતન્યનો જે વિલાસ છે, તે જ જીવ કહેવાય છે. જીવ અને જીવોનું મન એ બંને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ છે; અને જે મન છે તે જ ઇન્દ્રિયોરૂપે થયેલું છે; માટે એક જ બ્રહ્મ અનેકરૂપે સત્તા પામેલુ છે. ચૈતન્યના પ્રકાશની છટારૂપ આ જગત સઘળા ભેદોથી રહિત એવું ચૈતન્યરૂપ જ છે. કાર્યો અને કારણો આદિ કંઈ પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આ ઉપરથી હમેશાં એવો નિશ્ચય રાખવો કે, 'હું છેદન પામવાને અશકય છું. બળાવાને અશકય છું, પલાળાવાને અશકય છું અને શોષાવાને અશકય છું; નિત્ય છું, વ્યાપક છું, અવિનાશી છું અને અચળ છું. પોતપોતાના ભ્રમોથી બીજાઓને ભમાવતા અને વાંધાઓ લેતા વાદીઓ આ વિષયમાં વિવાદ કરે છે, પણ અમને તો ભ્રાંતિ ટળીને આ વિષયનો પાકો નિશ્ચય થયો છે. અજ્ઞાનીઓએ દૃઢ કરી માનેલા આ સાકાર જગતમાં વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાય છે; પણ જ્ઞાનીઓએ જગતનો નિષેધ કરીને નિરાકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ જ બ્રહ્મનું દૃઢ રીતે અનુસંધાન કર્યું છે, તેમાં વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાતા નથી. જ્યારે ચૈતન્યરૂપ વૃક્ષમાં દૃશ્યના અનુસંધાનરૂપ જળ સિંચાય છે, ત્યારે ચૈતન્યરૂપ વસંતની સ્વાભાવિક શોભારૂપ માયા આકાશમાં પ્રફુલ્લિત થનારી કાળ આદિ નામવાળી પોતાની મંજરીને વિસ્તારે છે. એ ચૈતન્ય પોતે છિદ્ર વગરનું છે, છતાં છિદ્રવાળા આકાશરૂપે સ્ફુરે છે અને તે ચલન વગરનું છે, છતાં ચલનવાળા વાયુરૂપે સ્ફુરે છે. તે આકાર વગરનું છે, છતાં પૃથ્વીના વિચિત્ર રસોને ઉલ્લાસ આપનાર સૂર્ય આદિરૂપે તથા પ્રૌઢ પ્રકાશરૂપે સ્ફુરે છે; તે દ્રવરૂપ છતાં પૃથ્વીની સૃષ્ટિ નહિ બન્યાથી ખાડામાં નહિ જનારા જળરૂપે સ્ફુરે છે. તે પોતે કઠિનપણા આદિ વગરનું છતાં વિચિત્ર ધાતુઓવાળી તથા દેવ આદિનાં શરીરોના ઉપાદાનરૂપ પૃથ્વીરૂપે સ્ફુરે છે. પોતાના જ્ઞાનથી દૃશ્ય પદાર્થોનો અસ્ત થતાં પણ એ ચૈતન્ય પ્રકાશિતરૂપે રહે છે અને અજ્ઞાન

કાળમાં સ્થાવરાદિક જડ પદાર્થોમાં જડતાને લીધે એ અપ્રકાશિતરૂપે રહે છે. અવિચારકાળમાં પ્રાણાદિક ભાવોની કલ્પનાને લીધે એ ચૈતન્ય સંસારી થાય છે અને વિચારકાળમાં એ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે. ચૈતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશતું આ જગત ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી. આ જગત ચિદાકાશની શૂન્યતારૂપ જ છે તે ચિદાકાશની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યના પ્રકાશના મહારૂપ-મય આ જગત ચૈતન્યના પ્રકાશની સત્તાથી છે, પણ પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યરૂપી વાયુના ચલનરૂપ આ જગત ચૈતન્યરૂપ વાયુની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાના કાળાપણારૂપ આ જગત ચૈતન્ય-રૂપી ઘાટા અંધારાની સત્તાથી સ્ફુરે છે અને પોતાની સત્તાથી સ્ફુરતું નથી. ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય-ના તેજના દિવસરૂપ આ જગત ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજની સત્તાથી સ્ફુરે છે અને પોતાની સત્તાથી સ્ફુરતું નથી. જગતની રચના તેલના પરમાણુરૂપ છે અને ચૈતન્ય કાજળરૂપ છે; એટલે તેલ બળી જતાં જેમ કાજળ અવશેષ રહે છે, તેમ જગતનો બાધ થતાં ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે. જગત ચૈતન્યરૂપ અગ્નિની ઉષ્ણતા છે, ચૈતન્યરૂપ શંખની ધવલતા છે, ચૈતન્યરૂપ પર્વતની કઠિનતા છે અને ચૈતન્યરૂપ જળની દ્રવતા છે. તે ચૈતન્યરૂપ શેરડીનું માધુર્ય છે, ચૈતન્યરૂપી દૂધની સ્નિગ્ધતા છે, ચૈતન્યરૂપી હિમની શીતતા છે અને ચૈતન્યરૂપી જ્વાળાનું જ્વલન છે. તે ચૈતન્યરૂપી સરસવના તેલરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી જળના તરંગરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી મધની મધુરતારૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણના બાજુબંધરૂપ છે. તે ચૈતન્યરૂપ પુષ્પના સુગંધરૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપી લતાના ફળરૂપ છે. જે ચૈત-ન્યની સત્તા છે, તે જ જગતની સત્તા છે; અને જે જગતની સત્તા છે, તે જ ચૈતન્યનું શરીર છે. જેમ આકાશમાં નીલતા પ્રતીત થવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ પ્રતીત થતું હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે નથી. આ પ્રમાણે જગત પોતાની સત્તાથી અસત્ છે, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ છે; કલ્પિત પદાર્થની સત્તા અને અસત્તા અધિષ્ઠાનથી જુદી હોય જ નહિ, માટે જગતની સત્તા અને અસત્તા બ્રહ્મથી જુદી નથી. વિદ્વાનોના અનુભવનું ખંડન કરવા માટે જે લોકો 'અવયવવાળા જગતની અને અવયવરહિત પરમાત્માની એકતા કેમ ઘટે' એવી કલ્પનાઓ કરે છે, તેમને ધિક્કાર છે. જે ચૈતન્યમાં અખંડિતપણાને લીધે પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી, નદીઓ અને દેવતાઓ સહિત આ સઘળું જગત જ નથી, તેમાં સસલાના શીંગડા જેવા અવયવ અને અવયવની કલ્પનાઓને અવકાશ જ ક્યાંથી મળે? જેમ સ્ફટિકમણિ પોતાની અંદર બીજા કોઈનો સમાવેશ ન થાય એવો ઘાટો હોવા છતાં પણ પોતામાં આખા નગરના પ્રતિબિંબને ધારણ કરે છે, તેમ નિર્મળ બ્રહ્મ અત્યંત અખંડ હોવા છતાં પણ પોતામાં આ સઘળા અસત બ્રહ્માંડને ધરે છે. જ્યારે કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ આકાશને પણ વાયુ આદિનો સંગ નથી, ત્યારે સર્વ પદાર્થો-ના અધિષ્ઠાનરૂપ ચિદાકાશને જગતની સત્તા, અસત્તા, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિનો સંબંધ કેમ જ હોય? પોતાની અંદરની નસોનો સમૂહ પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, છતાં પાંદડું તેને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહે છે; તે જ પ્રમાણે જગત પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, છતાં બ્રહ્મ તેને પોતાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ ધારણ કરી રહેલ છે. જેમ જગતનું ઉપાદાનકારણ નિર્વિકાર હોવાથી જગતરૂપ વિકાર મિથ્યા છે, તેમ ચિત્તોની સમષ્ટિ-રૂપ હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે જગતરૂપ વિકાર પણ મિથ્યા છે. અને ખોટી હજારો કલ્પનાઓરૂપ ચિત્તો મિથ્યા છે, તેથી તેમની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ પણ મિથ્યા છે. આમ હિરણ્યગર્ભ મિથ્યા છે, તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત પણ મિથ્યા છે. 'જગત

મિથ્યા હોય, તો ચૈતન્ય પણ મિથ્યા હોવું જોઈએ.' એવી વાત કરવાથી ચૈતન્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે ચૈતન્ય તો અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. જે વિષય અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય, તેમાં વચનની પ્રમાણુતા મનાય જ નહિ. જેમ જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુરરૂપે ઉદય પામતું જોવામાં આવે છે, તેમ જે બ્રહ્મ છે, તે જગતરૂપે ઉદય પામે છે, એવો નિશ્ચય રાખવો. હે રામ! આકાશ જેવા આ મહાચૈતન્યની અંદર આ જે સઘળું દૃશ્યરૂપ બ્રહ્માંડ છે, તે મહાચૈતન્યથી ભિન્ન નથી પણ મહાચૈતન્યમય જ છે, એવો તમે અનુભવપૂર્વક નિશ્ચય રાખો. આ પ્રમાણે વાલ્મીકિમુનિએ ભારદ્વાજને કથા કહી, તેટલામાં તે દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિમુનિને નમસ્કાર કરીને સાયંકાળનો વિધિ કરવા સારુ નાહવા ગઈ. પછી રાત્રિ પૂરી થઈ રહેતાં સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં, એટલે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧—૮૬

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमितो जगाम। स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरश्च सहाजगाम ॥ ८६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બ્રહ્મપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ત્રીજો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો*

મંડપાખ્યાનનો આરંભ-પદ્મરાજા અને તેની સ્ત્રી લીલાનું વર્ણન

વસિષ્ઠ उवाच

जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकम्। विमले भाति स्वात्मैव जगच्चिद्गगनं यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જગત ચૈતન્યરૂપ જ છે; કારણ કે જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતી પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપમાં તે પ્રતીત થાય છે. જગત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી અભિન્ન છે તે વિષે દૃષ્ટાંતો કહું છું તે સાંભળો. જેમ સ્તંભમાં વગર કોતરેલી પૂતળી પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયા વિનાનું જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં પ્રતીત થતી આ બ્રહ્માંડરૂપ પૂતળી કોતરાયેલી જ નથી, કારણ કે તેનો કોઈ કોતરનાર જ નથી. જેમ સમુદ્રની અંદર રહેલાં જળો જળરૂપ સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જ તરંગોરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ બ્રહ્મના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થયા વિના જ દૃશ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ પરમાણુની પાસે પર્વતો સ્થૂલ છે, તેમ જગતની પાસે જાળિયામાં આવેલા સૂર્યનાં કિરણોની અંદર દેખાતાં ત્રસરેણુઓ પણ સ્થૂલ છે. મૂઢ લોકોને જગત અત્યંત સ્થૂલ લાગે છે, પણ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં તો એ જગત અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. ત્રસરેણુઓની સત્તા કિરણોની સત્તાથી હજી જુદી જણાય છે, પણ જગતની સત્તા તો બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી અનુભવમાં આવતી જ નથી. બ્રહ્મમાં આ પૃથ્વી આદિ જગત પ્રતીત થાય છે, તોપણ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના જગતની પેઠે તે સાચાપણાવાળું છે જ નહિ. જેમ નિર્જળ દેશની નદીમાં જળનો સંભવ નથી, તેમ ચિદાકાશરૂપ આ જગતમાં ભિન્ન આકારનો કદી પણ સંભવ નથી. આ જગત ભિન્ન આકારથી રહિત છે અને સંકલ્પના નગર જેવું છે. જેમ નિર્જળ દેશમાં નદી ભ્રાંતિરૂપે દેખાય છે તેમ તેમાં પણ દૃશ્યતા ભ્રાંતિરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મરૂપ ત્રાજવાના એક પલ્લામાં સ્વપ્નને અને બીજા પલ્લામાં જગતને મૂકવામાં આવે અને કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ દાંડીના મધ્યનો ઝીણો સૂયો બરાબર મધ્યબિંદુમાં રહે એવી રીતે જોખી જુએ, તો જગત સ્વપ્નની પેઠે જ ભિન્ન આકારથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. અવિચાર જ જગતને ભિન્ન દેખાડનાર છે. તેને છોડી દેવામાં આવે તો જગત શબ્દના અર્થમાં અને બ્રહ્મ

* આ પંદરમા સર્ગમાં ઘણાં ઘણાં દૃષ્ટાંતોથી અને યુક્તિઓથી, ઉપર કહેલી વાતનો અનુભવ કરાવતા મંડપના વિસ્તીર્ણ આખ્યાનનો આરંભ કરવામાં આવશે.

શબ્દના અર્થમાં ભિન્નતા છે જ નહિ. જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને ચૈતન્યમાત્ર જ ચિદાકાશમાં સાક્ષીરૂપ સૂર્યથી જગતનો પ્રકાશ થયા કરે છે. જેમ વાદળાંની પાસે સંકલ્પનું વાદળું સૂક્ષ્મ છે તેમ ચૈતન્યની પાસે જગત સૂક્ષ્મ છે. જેમ સ્વપ્નનું અને સંકલ્પનું જગત જાગ્રતના જગતનું ઉપમાનરૂપ છે, તેમ જાગ્રતનું જગત પણ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતનું ઉપમાનરૂપ થઈ શકે એમ છે. એટલે જાગ્રતના જગતમાં અને સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતમાં કાંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું નથી. આથી જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને બ્રહ્મરૂપ છે. જગત કેવળ આકાશ જ છે. (અર્થાત્ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય છે.) જેમ આકાશ એટલે 'શૂન્ય' એમ આપણે સમજીએ છીએ, તેમ જગત એટલે પણ 'શૂન્ય' એમ સમજવું. જગત અને આકાશ એ શબ્દો પણ કલ્પિત હોવાને લીધે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે છે એટલા માટે ચૈતન્યમાં જગત આદિ કાંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી. તે નામથી રહિત છે, રૂપથી રહિત છે અને જેવું છે તેવું જ છે. આ રીતે ચિદાકાશમાં રહેલું જગત આવરણરૂપ ભીંત તૂટી જતાં ચિદાકાશરૂપ જ થઈ જાય છે. જગત પોતાની સત્તાથી ચૈતન્યના અણુમાત્ર પ્રદેશની પણ સમાન થઈ શકે એમ નથી. જગત ભિન્ન આકારથી રહિત હોવાને લીધે સ્વચ્છ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપ ચિત્ર છે અને સંકલ્પના નગરની પેઠે તે રહેલું છે. આ વિષયમાં શ્રવણના ભૂષણરૂપ એવું આ મંડપનું આખ્યાન હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સાંભળવાથી આ વિષય નિઃસંદેહ રીતે તમારા મનમાં ઠસી જશે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! સદ્બોધની વૃદ્ધિને માટે કેટલીએક સંબંધવાળી છતાં અનુપયોગી એવી વાતોનો સંક્ષેપ કરીને, તમે તુરત મને મંડપનું આખ્યાન સંપૂર્ણ કહો; એટલે મારા બોધની વૃદ્ધિ થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પૃથ્વીની પીઠમાં કુળની કીર્તિ વધારનારો, પ્રૌઢ સામર્થ્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો, ઘણા પુત્રોવાળો અને વિવેકવાળો 'પદ્મ' નામનો એક રાજા હતો. એ રાજા મર્યાદાનું પાલન કરવામાં સમુદ્રરૂપ હતો, શત્રુઓરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યરૂપ હતો, સ્ત્રીરૂપી કુમુદિનીને વિકસાવવામાં ચંદ્રરૂપ હતો અને દોષોરૂપી ખડને બાળવામાં અગ્નિરૂપ હતો. તે વિબુધો(દેવતાઓ અને પંડિતો)ને મેરુ પર્વતરૂપ હતો, સંસારરૂપી સમુદ્રને યશરૂપી ચંદ્ર હતો, સદ્ગુણરૂપી હંસોને સરોવરરૂપ હતો અને સંપત્તિઓરૂપ કમળોને નિર્મળ સૂર્યરૂપ હતો. તે સંગ્રામમાં શત્રુઓરૂપી લતાઓને પવનરૂપ હતો. શત્રુના મનરૂપી માતંગોને સિંહરૂપ હતો, સમસ્ત વિદ્યાઓનો વલ્લભરૂપ હતો અને સર્વ આશ્ચર્યકારી ગુણોની ખાણરૂપ હતો. વળી દૈત્યોરૂપી સમુદ્રનો ક્ષોભ કરવામાં તે પ્રબળ મંદરાચળરૂપ હતો, વિલાસોરૂપી પુષ્પોના ઓઘને તે વસંતરૂપ હતો અને રૂપથી તે કામદેવ તુલ્ય હતો. લીલાઓરૂપી લતાઓને નૃત્ય કરાવવામાં તે પવનરૂપ હતો, અશક્ય કામો કરવાના ઉત્સાહમાં તે વિષ્ણુ તુલ્ય હતો, સૌજન્યરૂપી રાત્રિવિકાસી કમળને ને ચંદ્રરૂપ હતો અને દુષ્ટ ચેષ્ટાઓરૂપ લતાઓને અગ્નિરૂપ હતો. એ પદ્મરાજાને રૂપવતી અને વિલાસપ્રિય લીલા નામની ભાર્યા હતી. એ લીલા સઘળાં સૌભાગ્યોથી યુક્ત હતી અને પૃથ્વીમાં જાણે બીજી લક્ષ્મીજી અવતરેલી હતી. તે લીલા પતિની તથા સંબંધીઓની સેવા કરવામાં વિચક્ષણ હતી, વિલાસને લીધે મધુર બોલવાની ટેવવાળી હતી, આનંદપૂર્વક મંદ મંદ ચાલનારી હતી અને એનું મંદ હાસ્ય બીજના ચંદ્રના ઉદય જેવું શોભાનું હતું. એનું ઉજ્જ્વલ મુખકમળ કેશરૂપી ભ્રમરોથી મનોહર લાગતું હતું. તે નિર્મળ અંગોવાળી હતી અને કર્ણિકા(કાનનું આભરણ અને ડોડી)થી સુશોભિત હતી. આથી તે જાણે જંગમ કમલિની હોય એમ શોભતી હતી. પોતે પ્રૌઢ વિલાસોના સમૂહોને પ્રફુલ્લિત કરનારી (રસથી ભરેલી કૂંપળિયાં જેવા હાથવાળી

અને પુષ્પોની શોભાવાળી હોવાને લીધે જાણે ડોલરનાં ફૂલોના સમૂહોને પ્રફુલ્લિત કરનારી), મકરંદથી ભરેલી કૂપળિયાંવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી દેહધારિણી વસંતની લક્ષ્મી હોય એવી લાગતી હતી. સ્વચ્છ શરીરવાળી, પવિત્ર, સ્પર્શમાત્રથી પણ આનંદ આપનારી અને હંસની ગતિવાળી હોવાને લીધે તે જાણે દેહ ધરીને પૃથ્વીમાં આવેલાં ગંગાજી હોય એમ લાગતી હતી. સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર પૃથ્વીના કામદેવ સરખા એ પદ્મરાજાની લાંબા દિવસો સુધી સેવા કરવાને સારુ જાણે બીજી રતિ જન્મી હોય એવી તે જણાતી હતી. એ લીલા જ્યારે પદ્મરાજા ઉદ્વેગ પામતો ત્યારે ઉદ્વેગ પામતી, આનંદ પામતો ત્યારે આનંદ પામતી અને આકુળ થતો ત્યારે આકુળ થતી; આથી તે પદ્મરાજાના પ્રતિબિંબ સમી હતી. પણ પદ્મરાજા ક્રોધ કરતો ત્યારે તે પોતે ક્રોધ નહિ કરતાં કેવળ ભય જ પામતી હતી. ૧—૩૧

उद्विग्ने प्रोद्विग्ना मुदिते मुदिता समाकुलाकुलिते । प्रतिबिंबसमा कान्ता संक्रुद्धे केवलं भीता ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાજવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો*

લીલારાણીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું

वसिष्ठ उवाच

भूतलाप्सरसा सार्धमनन्यदयितापतिः । अकृत्रिमप्रेमरसं स रेमे कान्तया तया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પદ્મરાજાને લીલા વિના બીજી કોઈ પણ રાણી ન હતી. એ પદ્મરાજાએ ભૂતલ પરની અપ્સરા સમાન પોતાની સ્ત્રી લીલા સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી રમણ કર્યું. તેની સાથે તેણે બગીચાઓની નિકુંજોમાં, તમાલવનોમાં અને પુષ્પોના મંડપોથી તથા રમણીય લતાઓથી ઘેરાયેલાં ઘરોમાં રમણ કર્યું. વળી તે પુષ્પમય અંતઃપુરની શય્યાઓમાં, પુષ્પોભરી ગલીઓમાં, વસંતકુંજોના હિંડોળાઓમાં અને ક્રીડા કરવાનાં નાનાં તળાવોમાં રમ્યો. ચંદનનાં વૃક્ષોવાળા પર્વતોમાં, 'સંતાનક' નામનાં કલ્પવૃક્ષોનાં તળોમાં, કદંબોમાં, તથા આસોપાલવોનાં ઘરોમાં અને લીમડાઓની નિકુંજોમાં તેણે રમણ કર્યું. તે પ્રફુલ્લિત થતાં ડોલર તથા મંદાર નામનાં પુષ્પોના મકરંદથી સુગંધિત થયેલાં અને કોયલ પક્ષીઓના ટહુકારથી ગાજી રહેલાં વસંતવનોના સમૂહોમાં રમ્યો. તે અનેક અરણ્યોનાં સુકોમળ કાંતિવાળાં ખડનાં સ્થળોમાં રમ્યો અને ઊંચાં ઊછળતાં બિંદુઓની અત્યંત વૃષ્ટિ કરનારાં ઝરણાંઓમાં રમ્યો. તે પર્વતોની અંદર મણિઓની તથા માણિક્યોની શિલાઓના ઉપરના ભાગોમાં રમ્યો. વળી તેણે પૂર્વદેવતાઓના, ઋષિઓના તથા મુનિઓના નિવાસરૂપ એવા દૂરદૂરના પવિત્ર આશ્રમોમાં રમણ કર્યું. પ્રફુલ્લિત કુમુદિનીઓનાં સ્થળોમાં, પ્રફુલ્લિત કમલિનીઓનાં સ્થળોમાં અને પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલાં વનોના શ્યામ પ્રદેશોમાં તે પોતાની કાંતા સાથે રમ્યો. એ અત્યંત સુંદર પદ્મરાજાએ લીલાની સાથે સુંદર વિષયોવાળાં અને દેવના જેવી યુવાનીને યોગ્ય એવાં સુરતો કર્યાં. તેણે અન્યોન્યના ઘાટા પ્રેમરસથી અત્યંત ભરપૂર સુકોમળ વિલાસો કર્યા. તેણે જગત સંબંધી હાંસીની વાતો કરી પુરાણોનાં આખ્યાનો સાંભળ્યાં, અક્ષરમુષ્ટિ અને ગઢચતુર્થક આદિ ઘણા પ્રકારની દ્યૂતની ક્રીડાઓ કરી. વળી તેણે નાટકો જોયાં, કાવ્યોરૂપે રચાયેલી આખ્યાયિકાઓ સાંભળી, ગૂઢ અભિપ્રાયવાળા શ્લોકોની ચર્ચાઓ કરી અને દેશ—કાળને અનુસરીને ગ્રામ્ય અને નાગરિક ચેષ્ટાઓ કરી. તેણે વિવિધ પ્રકારોથી પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથી, અનેક પ્રકારનાં આભરણો જોડવાની કળાઓ કરી, વિનોદને લીધે શરીરના અવયવો વાળવાની ક્રિયાઓ કરી અને વિચિત્ર

---

* આ સોળમા સર્ગમાં 'કામભોગોથી અતૃપ્તિ અને તેમાં પરિણામે થતું અપાર દુઃખ દેવતાઓથી પણ ટાળી શકાય એમ નથી.' એ કહેવામાં આવશે.

રસવાળાં ભોજનો કર્યાં. કોમળ કેસર તથા કપૂર-વાળી તેણે પાનબીડીઓ ચાવી અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પોથી, લતાઓથી કે ચણોઠીઓથી શરીરને ઢાંકવાની જરૂર પડે એવા પરસ્પરને નખોના વ્રણો કર્યાં. પછવાડેથી દોડીને સ્પર્શ કરવારૂપ વિલાસો કર્યા, માળાઓથી પ્રહાર દેવાની રમતો કરી અને ઘરમાં પુષ્પોના હિંડોળામાં બેસાડીને એકબીજાને ફુલાવવાની ક્રીડાઓ કરી. તેણે વહાણમાં બેસીને ફરવાના વિનોદ કર્યા, સારી રીતે કેળવેલા બબ્બે ઘોડા, હાથી તથા ઊંટ ઉપર બેસીને જવાઆવવાના વિનોદો કર્યા અને જળક્રીડાના વિલાસમાં પરસ્પરને જળથી ભિંજાવવાની રમતો કરી. તેણે નાચો તથા ગાયનો કર્યાં, જુદી જુદી કળાઓથી તાલપૂર્વક તાંડવો કર્યા, પરસ્પરને શણગાર ધરાવ્યા, ગાયનની કળાઓ સંબંધી ચર્ચાઓ કરી, ગાયનોના આલાપ કર્યા અને વીણાઓ તથા મૃદંગો વગાડયાં, તેણે બગીચાઓમાં, નદીઓના કિનારાઓ ઉપરનાં વૃક્ષોમાં, ઉત્તમ ઉત્તમ કેડીઓમાં, અંતઃપુરોમાં અને હવેલીઓમાં પ્રફુલ્લિત એવા હિંડોળાખાટથી હીંચકવાની ક્રીડાઓ કરી. એ પ્રમાણે સુખમાં ઊછરેલી, પરમ પ્રેમવાળી, મનોરથોથી ભરેલી સુંદર ભમરવાળી પદ્મરાજની તે પ્રિયા લીલા એક સમયે વિચાર કરવા લાગી કે, 'યૌવનના ઉલ્લાસથી ભરેલા અને ભરીભરી લક્ષ્મીવાળા આ મારા પ્રાણાધિક પ્રિયતમ પદ્મરાજ શી રીતે અજર અને અમર થાય? કેવી રીતે ઉન્નત સ્તનવાળી હું કાંતા મારા એ ભર્તા સાથે કુસુમભવનોમાં સો સો યુગના ચિરકાળ સુધી યથેચ્છ રીતે રમણ કરી શકું? હવે મારે તપથી, જપથી, યમોથી અને નિયમોથી એવો યત્ન કરવો કે, જેથી આ રજનીનાથ સમા મુખવાળા રાજા અજરામર થાય. મારે પ્રથમ તો જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા બ્રાહ્મણોને પૂછવું જોઈએ કે શું કરવામાં આવે તો માણસોનું મરણ ન થાય?' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમનું પૂજન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને લીલાએ વારંવાર તેમને પૂછવા માંડયું કે, 'હે બ્રાહ્મણો! શી રીતે અમરપણું પ્રાપ્ત થાય?'

બ્રાહ્મણો બોલ્યા: તપ કરવાથી, જપ કરવાથી અને નિયમો પાળવાથી સિદ્ધિઓ મળે, પણ અમરપણું તો કદી મળે જ નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળીને પતિના વિયોગથી બીતી એ લીલાએ ફરી વાર તુરત પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કર્યો કે, 'જો દૈવયોગે પતિના પહેલાં જ મારું મરણ થશે, તો હું ચિત્તમાં સર્વ દુઃખોથી રહિત થઈને પરલોકમાં સુખથી રહીશ. પણ જો કદાચ હજાર વર્ષે પણ પતિ મારાથી આગળ જશે, તો હું દુઃખી થઈશ. માટે મારે પતિનો જીવ ઘરમાંથી જતો રહે જ નહિ, એમ કરવું. એમ કરવાથી પતિનો જીવ મારા આ અંતઃપુરના મંડપમાં ફર્યા કરશે અને હું સર્વદા પતિની દૃષ્ટિ તળે સુખથી રહીશ. એટલે આજથી હું જપ, ઉપવાસો અને નિયમો આદરીશ અને ચૈતન્યરૂપ સરસ્વતીદેવી પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી હું એ વડે તેમનું પૂજન કરીશ.' સુંદરાંગી લીલાએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને પતિને તેની જાણ કર્યા વિના જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિયમો રાખીને તે ઉગ્ર તપ કરવા લાગી. ત્રણ ત્રણ અહોરાત્ર પૂરા થઈ રહે, ત્યારે તે પારણું કરવા લાગી; અને દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુની, પંડિતોની તથા વિદ્વાનોની પૂજા કરવામાં તત્પર રહેવા લાગી. તે સ્નાનમાં, દાનમાં, તપમાં તથા ધ્યાનમાં નિત્ય ઉદ્યોગી રહેતી. સંપૂર્ણ આસ્તિકપણાને લીધે સદાચાર પાળતી અને બીજાઓનાં દુઃખોને ટાળતી. આમ એ લીલા પોતાની સ્થિતિની પતિને ખબર પડવા નહિ દેતાં કાળ, ઉદ્યોગ, શાસ્ત્ર અને ક્રમને અનુસરીને પતિને પણ રાજી રાખવા લાગી. એ પ્રમાણે નિયમો પાળતી એ લીલાએ કષ્ટો વેઠી વેઠીને પણ ત્રણસો અહોરાત્ર સુધી અવિચ્છિન્ન તપ કર્યું. આમ ત્રણસો અહોરાત્ર પૂરાં થયાં અને બાહ્ય ઉપચારોથી તથા માનસિક

ઉપચારોથી પૂજા પામેલાં નિર્મળ સરસ્વતીદેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! પતિભક્તિને લીધે અત્યંત શોભા પામેલા તારા આ અવિચ્છિન્ન તપથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. માટે તારે જે વરદાન જોઈતું હોય તે તું માગી લે.

લીલા બોલી: હે જન્મ તથા જરારૂપી જ્વાળાથી થતા દાહરૂપી દોષને મટાડવામાં ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળાં! હે હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના ઓઘનું નિવારણ કરવામાં સૂર્ય સમાન કાંતિવાળાં! હે અંબે! હે મા! હે જગદંબ! હું રંક છું, મારું રક્ષણ કરો. હે શુભા! હું માગું તે પ્રમાણે બે વરદાન આપો. પહેલું એ કે, 'મારો પતિ મરી જાય ત્યારે પણ તેનો જીવ આ મારા પોતાના અંતઃપુરના મંડપમાંથી જતો રહે નહિ.' બીજું હે મહાદેવી! હું એ માગું છું કે 'વરદાન લેવા સારુ દર્શનને વાસ્તે હું જ્યારે જ્યારે તમારી પ્રાર્થના કરું ત્યારે ત્યારે તમારે મને દર્શન આપવાં.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે લીલાનાં વચનો સાંભળીને જગદંબા સરસ્વતીએ 'તને એ પ્રમાણે થશે' એમ વર આપ્યો અને જેમ સમુદ્રમાં તરંગ ઊઠીને પોતાની મેળે જ અંતર્ધાન થઈ જાય તેમ તે અંતર્ધાન થઈ ગયાં. આમ જેને ઇષ્ટ દેવતાનો પ્રસાદ થયો હતો, તે રાજરાણી લીલા, જેમ ગાયન સાંભળવાથી હરિણી આનંદ પામે, તેમ સરસ્વતીનાં વચનોથી આનંદ પામી. પછી કાળરૂપી ચક્ર જે પક્ષ, માસ તથા ઋતુઓરૂપી કુંડળીવાળું છે, દિવસોરૂપી આરાઓવાળું છે, વર્ષરૂપી ધરીવાળું છે, ક્ષણરૂપી વચલાં છિદ્રોવાળું છે અને સૂર્ય આદિની ગતિઓમય છે, તે ચાલ્યા કરતું હતું. ત્યાં કોઈક સંગ્રામમાં ઘવાયેલા તેના પતિ પદ્મરાજની ચેતના સુકાયેલાં પાંદડાંના રસની જેમ, જોતજોતામાં જ લિંગશરીરમાં અસ્ત પામી ગઈ. આમ અંતઃપુરના મંડપમાં એ રાજા મરણ પામ્યો, એટલે જળ વગરની કમલિનીની જેમ લીલા પણ બહુ જ કરમાઈ ગઈ. તેના હોઠરૂપી પલ્લવો ઝેર જેવા ગરમ નિસાસાઓથી વિવર્ણ થઈ ગયા અને શરીરમાં કાંટો ભોંકાયો હોય એવી હરિણીની પેઠે મરવા જેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ. જેમ દીવાથી ઝળકાટ મારતી ઘરની શોભા દીવાની શિખા લગાર પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તો અંધકારમય થઈ જાય છે, તેમ તે લીલા પણ પતિનું મરણ થતાં મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ અને અંધકારમય થઈ ગઈ. જેમ પ્રવાહનો નાશ થતાં ખારાથી ધૂસરી થયેલી નદી દૂબળી થઈ જાય છે, તેમ પતિનું મરણ થતાં રસરહિત થયેલી એ લીલા ક્ષણમાત્રમાં દૂબળી થઈ ગઈ. પતિના વિયોગને લીધે એ લીલા ચકવીની પેઠે જરાવારમાં ચીસો પાડતી, જરાવારમાં મૂંગી રહેતી અને મરવા પડી હોય એવી થઈ ગઈ. પછી જળનો ધરો સુકાઈ જવાથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી માછલી ઉપર જેમ પહેલી મેઘવૃષ્ટિ દયા કરે છે, તેમ પતિના મરણથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી તે લીલા ઉપર ચૈતન્યમાં જ પ્રકટ થયેલાં દયાળુ સરસ્વતીએ દયા કરી. (સરસ્વતીએ લીલાનું આશ્વાસન કરીને તેને આગળ પ્રમાણે કહ્યું.) ૧—૫૦

अथ तामतिमात्रविह्वलां सकृपाकाशभवा सरस्वती। शफरीं ह्रदशोषविह्वलां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकंपत ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં
મંડપાખ્યાન સંબંધનો 'રાજ્ઞીપરિવેદન'
નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો*

મંડપાખ્યાન–નવીન અને પ્રાચીન સૃષ્ટિ મનોવિલાસ માત્ર છે

सरस्वत्युवाच

शवीभूतमिमं वत्से भर्तारं पुष्पपुंजके।
आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमेष्यसि ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! આ શબરૂપ થયેલા તારા ભર્તાને તું પુષ્પોના સમૂહમાં ઢાંકીને

* આ સત્તરમા સર્ગમાં 'નવીન અને પ્રાચીન એ બંને સૃષ્ટિઓ મનના વિલાસ માત્ર છે.' એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

રાખી મૂક. પછી તું એ ભર્તાને પ્રાપ્ત થઈશ. પુષ્પો કરમાશે નહિ અને આમ શરીર પણ બગડશે નહિ. થોડા સમયમાં પાછો એ તારો પતિ જીવતો થશે. આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળો એનો જીવ આ તારા અંત:પુરમાં મંડપમાંથી તુરત નીકળી જશે નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં વચનો સાંભળીને એ લીલાને ધીરજ આવી. પછી જેમ જળ આવીને કમલિનીનું આશ્વાસન કરે છે તેમ બંધુઓએ આવીને તેનું આશ્વાસન કર્યું. હવે ભ્રમરોની પંક્તિ જેવાં નેત્રોવાળી એ લીલાએ પતિના શરીરને પુષ્પોના સમૂહમાં ત્યાં જ ઢાંકી રાખી મૂક્યું. જેમ કોઈ દરિદ્ર સ્ત્રી ધન મળતાં સ્થિરતા રાખીને રહે, તેમ તે પણ કંઈક સ્થિરતા રાખીને રહી. એ જ દિવસે અર્ધરાત્રિના સમયમાં સઘળાં પરિજનો નિદ્રાથી અત્યંત ઊંઘી ગયાં એ પછી લીલાએ દુ:ખને લીધે જ્ઞાનરૂપ સરસ્વતીદેવીને શુદ્ધ ધ્યાનવાળી બુદ્ધિથી અંત:પુરના મંડપમાં બોલાવ્યા, એટલે સરસ્વતીએ ત્યાં આવી તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! તેં મારું કેમ સ્મરણ કર્યું છે? તું શા માટે શોક કરે છે? જેમ ઝાંઝવાનાં પાણી મિથ્યા હોવા છતાં ય પ્રતીત થાય છે, તેમ સંસારની ભ્રાંતિઓ પણ મિથ્યા હોવા છતાં પ્રતીત થાય છે.

લીલા બોલી: મારો પતિ હમણાં ક્યાં રહ્યો છે? તે શું કરે છે? કેવો છે? તમે મને એની પાસે તેડી જાઓ. હું પતિ વિના એકલી જીવી શકીશ નહિ.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે સુંદરમુખી! એક વાસનામય ચિત્તાકાશ છે, બીજું શુદ્ધ ચિદાકાશ છે અને ત્રીજું આ વ્યાવહારિક આકાશ છે. પહેલાની અને ત્રીજાની સંધિમાં જે ચિદાકાશ છે, તે બંનેથી રહિત છે. હમણાં તારો પતિ જેમાં છે તે સ્થાન આદિ એ ચિદાકાશના ગર્ભરૂપ જ છે. આથી તે સ્થાન આદિ ચિદાકાશથી જુદું નથી છતાં એ ચિદાકાશનું એકાગ્રપણે ચિંતવન કરવામાં આવે તો તે સ્થાન આદિ તુરત જ અહીં દેખવામાં અને અનુભવવામાં આવે એમ છે. હે સુંદરી! સંવિત્ નિમેષમાત્રમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે તે સંવિત્નું બંને પ્રદેશથી રહિતપણું જે મધ્ય છે, તે ચિદાકાશ છે, એમ સમજવું. તું સઘળા સંકલ્પો છોડી દઈને એ ચિદાકાશમાં વિશ્રામ કરીશ તો એ સર્વાત્મક પદ હોવાથી તેમાં તને તારા પતિના સ્થાન આદિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થશે. હે સુંદરી જોકે જગતનો અત્યંત બાધ થાય ત્યારે જ એ પદ મળે છે અને બીજી રીતે એ મળે એમ નથી, તોપણ મારા વરદાનના પ્રભાવથી તને એ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એટલાં વચનો કહીને સરસ્વતીદેવી તુરત પોતાના સ્થાનમાં ગયાં અને તેમના વરદાનના પ્રભાવને લીધે લીલાને તો રમતવાતમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થઈ. પલકવારમાં લીલાએ સમાધિને લીધે અંત:કરણરૂપ દૃઢ પિંજરાવાળા સ્થૂળ દેહને છોડી દીધો (દેહના અભિમાનને છોડી દીધું;) અને જેમ પંખિણી પોતાના માળાને છોડી દઈને આકાશમાં સ્થિતિ કરે તેમ તેણે ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી. આમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ પામેલી તે લીલાએ તે ઘરના આકાશમાં જ ઘણા રાજાઓથી ખીચોખીચ ભરેલી સભામાં પોતાના પતિ પદ્મરાજાને (પદ્મરાજાના બીજા અવતારરૂપ વિદૂરથરાજાને) બેઠેલો દીઠો. એ રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો અને લોકો 'જય! જય!' તથા 'ચિરંજીવ! ચિરંજીવ!' એવા શબ્દોથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા. તે પોતાની પાસે આવેલાં ખંડપતિઓનાં તથા સૈન્યોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવાના કાર્યમાં લાગ્યો હતો, તે પતાકાઓનાં મંડળોથી વ્યાપ્ત થયેલી રાજધાનીના મુખ્ય મહેલમાં બેઠો હતો! એ મંદિરના પૂર્વદ્વારમાં અસંખ્ય મુનિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ બેઠા હતા. ત્યાં દક્ષિણ દ્વારમાં અસંખ્ય મોટા મોટા રાજાઓ બેઠા હતા અને

પશ્ચિમ દ્વારમાં અસંખ્ય લલનાઓ બેઠી હતી. ત્યાં ઉત્તર દ્વારમાં અસંખ્ય રથોની હાથીઓની તથા ઘોડાઓની ભીડ જામી હતી. એ રાજા કોઈ એક સેવકના વચનથી દક્ષિણદેશ સંબંધી યુદ્ધના પ્રસંગનો નિર્ણય કરતો હતો. ત્યાં પૂર્વ દેશનાં જે મર્યાદાઓ સ્થાપવાની હતી, તે સંબંધી ગોઠવણ તેની પાસે બેઠેલો કર્ણાટકદેશનો રાજા કરતો હતો અને ત્યાં સઘળા મ્લેચ્છોવાળા ઉત્તરદેશને વશ કરવાનું કામ ત્યાં સોરઠનો રાજા કરતો હતો. સઘળાં પશ્ચિમનાં રાજ્યોની તથા 'તંગણ' નામના દેશની, માલદેશનો રાજા તેની આજ્ઞાથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. એ ચક્રવર્તી રાજાને દક્ષિણસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો લંકાનો દૂત ત્યાંની વાતોથી વિનોદ કરાવતો હતો. પૂર્વસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો મહેન્દ્રાચળનો રહેવાસી કોઈ સિદ્ધ ત્યાં આકાશ ગંગાની વાતો સંભળાવતો હતો; અને ઉત્તરસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો દૂત ત્યાં યક્ષોની વાત સંભળાવતો હતો. વળી પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારાને જોઈને આવેલો દૂત ત્યાં સૂર્યના અસ્તનો પ્રકાર સંભળાવતો હતો. ત્યાં રાજદ્વારના સઘળા ભાગો હારદોર ઊભેલા અસંખ્ય રાજાઓની કાંતિઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા ત્યાં યજ્ઞોનાં સ્થાનકોમાં મંત્રો ભણતા બ્રાહ્મણોના શબ્દોથી 'તૂર્ય' નામનાં વાજાંઓના શબ્દો દબાઈ જતા હતા અને બંદીજનોનો પ્રબળ કોલાહલ સાંભળીને જંગલી હાથીઓ સામા શબ્દો કરતા હતા. ત્યાં ગાયનમાં બજાવવામાં આવતાં વાજિન્ત્રોના શબ્દોથી આકાશનો ગર્ભ ગાજી રહ્યો હતો અને હાથીઓએ, ઘોડાઓએ તથા રથોએ ઉડાડેલી રજથી આકાશમાં વાદળાંઓના જેવો પ્રૌઢ આડંબર મચી રહ્યો હતો. પુષ્પોની, કપૂરની તથા ધૂપોની પ્રૌઢ સુગંધ તે પર્વત જેવા મહેલોમાં ફેલાઈ રહી હતી અને સઘળા દેશોમાંથી તે તે વસ્તુઓ મંગાવીને રાજ્યના ભંડારને ભરપૂર રાખનારા સેવક લોકો ત્યાં અનેક પ્રકારનાં શાસનો લખતા હતા. તે રાજાનો યશ, કપૂર, પાણી વિનાનું વાદળું, શ્વેત વસ્ત્ર અને શ્વેતગિરિ જેવો હતો. આકાશ અને પૃથ્વીના એક સ્તંભરૂપ પોતાના પ્રતાપ વડે તેણે સૂર્યનો પણ પરાજય કર્યો હતો. ત્યાં સામંત રાજાઓ પ્રબળ આરંભવાળા મોટાં મોટાં કામોમાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યા હતા અને મોટા મોટા કારીગર લોકો અનેક પ્રકારનાં નગરનાં બાંધકામો કરવામાં તત્પર થઈ રહ્યા હતા. પ્રૌઢ આડંબરવાળી અને વાસનામય એવી તે લીલારાણી જેમ ઝાકળ આકાશમાં પ્રાપ્ત થાય, તેમ વાસનામય એવી તે ઉપર જણાવેલી સભામાં પ્રાપ્ત થઈ. જેમ પુરુષો સંકલ્પમાત્રથી રચાયેલી સ્ત્રીને દેખે નહિ, તેમ સભાસદોએ પોતાની આગળ ફરતી તે લીલારાણીને જોઈ નહિ. જેમ એકના સંકલ્પથી રચાયેલી નગરીને બીજાઓ જોઈ શકતા નથી તેમ સભાસદોએ પોતાની આગળ સંચરતી તે લીલાને જોઈ નહિ. જાણે રાજાની સાથે એક નગરમાંથી બીજા નગરમાં આવેલા હોય એવા આગળના જ પોતાના સઘળા રાજકીય પુરુષોને ત્યાં લીલાએ સભામાં બેઠેલા દીઠા. ત્યાં જેવા પોતાના દેશમાં હતા તેવા જ અનો તેવી જ રીતભાતવાળા તેના તે પુત્રોને, તેની તે પુત્રવધૂઓને, તેના તે મંત્રીઓને, તેના તે રાજાઓને, તેના તે પંડિતોને, તેના તે હાસ્યરસ ઉપજાવનારાઓને અને તેના તે સેવકોને લીલાએ દીઠા. વળી તેણે ત્યાં બીજા કેટલાએક નવા પંડિતોને, નવા સંબંધીઓને, નવા વ્યવહારોને અને નવાં નગરજનોને પણ દીઠાં. ત્યાં તેણે દિવસના મધ્યાહ્નકાળમાં દિશાઓને ઘાટા દાવાનળથી વ્યાપ્ત થયેલી દીઠી અને અંતરિક્ષને ચંદ્ર, સૂર્ય, મેઘના શબ્દો, પવનના સૂસવાટા, પર્વતો, નદીઓ, વૃક્ષો, નગરો, મોટાં નગરો અનેક પ્રકારનાં નગરોની પેઠે રચાયેલાં જંગલો તેમ જ ગામડાંથી ભર્યું ભર્યું દીઠું. આગળની જરાથી રહિત થઈને સોળ વર્ષની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા રાજાને, સઘળા આગળના સભાસદ આદિને અને સઘળા આગળના ગામના રહેવાસીઓને જોઈને લીલા વિચારમાં પડી ગઈ કે જૂના નગરના રહેવાસીઓ

સઘળા મરી ગયા હશે કે શું?' એટલામાં તો સરસ્વતીના પ્રસાદથી સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન થયું, એટલે લીલા ક્ષણમાત્રમાં આગળના અંતઃપુરમાં આવી; ત્યાં તેણે અર્ધરાત્રે ઊંઘી ગયેલાં તો માણસોને તેમનાં તેમ જ દીઠાં. પછી લીલાએ નિદ્રાથી ઘેરાયેલી સખીઓને ઉઠાડીને કહ્યું કે, 'અહીં દુઃખથી બહુ પીડાઉં છું, એટલા માટે મને સભામાં લઈ જાઓ. હું મારા પતિના સિંહાસનની પાસે ઊભી રહું અને ત્યાં અનેક સભાસદોને જોઉં, તો જ જીવતી રહું, નહિ તો જીવીશ નહિ.' એ પ્રમાણે લીલાએ આજ્ઞા કરી, એટલે રાજકીય પરિવાર અનુક્રમે નિદ્રામાંથી જાગ્યો અને જાગીને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં પરોવાયો. જેમ સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાં વ્યવહારો ચલાવવા સારુ જાય છે, તેમ અનેક છડીદારો નગરજનો અને સભાસદોને બોલાવવા ગયા. જેમ શરદઋતુના દિવસો વર્ષાઋતુનાં વાદળાંથી મલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ઘણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી. આંગણામાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારથીરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ જાણે આશ્ચર્ય [illegible]વાને માટે આકાશમાંથી નક્ષત્રો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભવા લાગ્યા. જેમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવવા લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહેથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા. જેમ ત્રૈલોક્ય ફરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા. વેરેલા કપૂરની પેઠે ઘાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પોમાંથી નીકળતી સુગંધથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા. જેમ સુગ્રીવને માટે ઋષ્યમૂક પર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળાંઓ આસપાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ધોળાં વસ્ત્રોવાળા દ્વારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદેશોમાં ઊભા રહ્યા. જેમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જેમ પ્રફુલ્લિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરોને હંસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાજાના અનુચરોએ એ સભાને ભરપૂર કરી મૂકી. જેમ કામદેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર શૃંગારની ચેષ્ટા બેસે, તેમ રાજાના સિંહાસનની સમીપ રહેલા સુવર્ણમય નવા વિચિત્ર આસનપર લીલા બેઠી. ત્યાં લીલાએ આગળના સઘળા રાજાઓને, ગુરુઓને, આર્યકોને, મિત્રોને, સભાસદોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોયા. આમ રાજાના સઘળા દેશીલોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઈને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવનની આશાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગી. ૧—૫૭

सकलमेव हि पूर्ववदेव सा समवलोक्य मुदं परमां ययौ। नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवनाभ्युदितया च बभौ शशिवच्छ्रिया ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંદેહરાષ્ટ્રવર્ણન'
નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો*

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ–બન્ને સૃષ્ટિની સમાનતા

वसिष्ठ उवाच

इत्थं विनोदयामीदं दुःखदं चित्तमित्यलम्। बोधयित्वेंगितैर्भूपानास्थानादुत्थिताथ सा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મારું ચિત્ત અત્યંત દુઃખદાયી થઈ પડ્યું છે, તેને હું (સભામાં આવવા

* આ અઢારમા સર્ગમાં 'દૃશ્યપણાને લીધે સમાધિમાં દેખાયેલી સૃષ્ટિનું અને પ્રથમની સૃષ્ટિનું મિથ્યાપણું સરખું છે અને તેઓ ચૈતન્યમાં જ રહેલી છે.' એ કહેવામાં આવશે.

આદિ) ઉપાયોથી આશ્વાસિત કરું છે, એમ રાજાઓને, અંગોની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી સમજાવીને લીલા સભામાંથી ઊઠી. ત્યાંથી ઊઠીને તે અંતઃપુરમાં ગઈ અને અંતઃપુરના મંડપમાં પુષ્પોથી ઢાંકી રાખેલા પતિના શબની પાસે બેસીને તે ચિત્તમાં વિચાર કરવા લાગી કે, 'અહો ! આ અમારા નગરનાં માણસો અહીંથી બહારના પ્રદેશમાં રહ્યાં છે અને આ અંદરના પ્રદેશમાં પણ રહ્યાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે. તાડી, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા આ પર્વતો પણ જેમ ત્યાં છે, તેમ અહીં પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય છે. જેમ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ પર્વતનો અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદરના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. તો તેમાં કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે સરસ્વતીનું પૂજન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં એટલે મારો સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને લીલાએ સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું, એટલે તેણે કુમારિકાનું રૂપ ધારણ કરીને સન્મુખ પધારેલાં સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. ભદ્રાસન ઉપર બિરાજેલાં એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછયું.

લીલા બોલી : હે દેવી ! સૃષ્ટિના આરંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે 'જેના ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની વિનંતિ મહાત્માઓ કશી પણ ઉતાવળ કર્યા વિના સાંભળે છે. માટે હું તમને પ્રણામ કરીને જે કાંઈ પૂછું છું; તેનો મને યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઈએ. હે પરમેશ્વરી ! તમે મારા ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો તે સફળ થજો. આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વરૂપમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા અંવયવરૂપ છે. તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકાશમય છે, મૂર્તિરહિત હોવાને લીધે મૃદુ છે, સુશીલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે; ભેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહેલાંથી સ્ફુરનાર છે. દિશાઓ, કાળ, સઘળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે. એ ચૈતન્યરૂપ અરીસાની બહાર તેમ જ અંદર સૃષ્ટિ રહી છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું છે, તો એ બે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?

દેવી બોલ્યાં : હે સુંદરી ! એમાંથી તને કઈ સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.

લીલા બોલી : હે દેવેશ્વરી ! આ હું અને તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ હું જાણું છું. હે દેવી ! મારા પતિ હમણાં જે સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું; કારણ કે હે અંબિકા ! નવી સૃષ્ટિ શૂન્ય છે અને પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.

દેવી બોલ્યાં : એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ વિનાની તો હોય જ નહિ; માટે તેના કારણ વિષે વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળવાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી હોય તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ; કારણ કે કાર્ય કયારેય કારણથી અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.

લીલા બોલી : હે મા ! કારણથી કાર્ય અત્યંત વિલક્ષણ થતું પણ જોવામાં આવે છે. જેમ કે માટી જળને ધારણ કરવા અશકત છે, પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જળને ધારણ કરવા સમર્થ છે.

દેવી બોલ્યાં : જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકારણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તેમાં નિમિત્તકારણને લીધે કાંઈક વિચિત્રતા થતી જોવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાન-

કારણમાંથી ચાકડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં માટીથી કાંઈક વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જે કાર્યનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત જુદાં ન હોય પણ એક જ હોય, તે કાર્ય કારણથી વિચિત્રતાવાળું હોતું નથી. આ જૂની સૃષ્ટિમાંથી જે નવી સૃષ્ટિ થઈ છે તેનું ઉપાદાન પણ જૂની સૃષ્ટિ છે અને નિમિત્ત પણ જૂની સૃષ્ટિ છે; માટે નવી સૃષ્ટિ જૂની સૃષ્ટિ ી વિલક્ષણ હોવી જોઈએ નહિ. આમ છે એટલા માટે જૂની સૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ બંને મિથ્યા છે.) હે સુંદરવદના! જો તારા પતિની એ નવી સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ નિમિત્તકારણ હોયતો પૃથ્વી આદિમાંથ. કયું નિમિત્તકારણ છે તે તું કહે. જો તેમાં પૃથ્વી નિમિત્તકારણ હોય, તો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે પૃથ્વી અહીંથી ઊડીને ત્યાં જવી જોઈએ; તો પછી તે પૃથ્વી અહીં કયાંથી રહે? આમ છે એટલા માટે આ જૂની સૃષ્ટિના અનુભવના સંસ્કારમાત્રથી જ ત્યાંની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એ કારણરૂપ સંસ્કારમાત્રને સહાયતા આપનારાં બીજાં કોઈ નિમિત્તકારણો છે જ નહિ. આમ નિમિત્તકારણો નથી છતાં પણ જો નિમિત્તકારણો હોવાં જ જોઈએ' એવો આગ્રહ હોય તો સંસ્કારમાત્રને નિમિત્તકારણરૂપ માની લે. સર્વ વિદ્વાનોનો અનુભવ છે કે, એવી રીતનાં કાર્યોમાં ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ જુદાં હોતાં જ નથી.

લીલા બોલી: હે દેવી! મને મારા ભર્તાનું જે સ્મરણ છે (અનુભવનો સંસ્કાર છે), તે જ વૃદ્ધિ પામીને પતિની નવી સૃષ્ટિનું કારણ થયેલ છે; એટલે એ સ્મૃતિથી જ એ નવી સૃષ્ટિ થઈ, એવો મને નિશ્ચય થયો.

દેવી બોલ્યાં: જેમ તારો એ સંસ્કાર કલ્પનારૂપ છે, તેમ તેથી થયેલી એ નવી સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે. પછી જેમ એ નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ છે, તેમ આ જૂની સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે, કારણ કે એ પણ એથી પૂર્વની સૃષ્ટિના સંસ્કારથી થયેલ છે.

લીલા બોલી: મારા પતિની નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ જ થઈ છે, તો એ દૃષ્ટાંતથી આ સૃષ્ટિને પણ હું કલ્પનારૂપ જ માનું છું.

દેવી બોલ્યાં: હે પુત્રી! હવે તને જે નિશ્ચય થયો તે સાચો છે. જેમ તારા પતિની નવી સૃષ્ટિ ખોટી છતાં પણ તે તે પદાર્થોથી શોભતી હતી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ ખોટી છતાં જ તે તે પદાર્થોથી શોભે છે. આ વાત હું અનુભવસિદ્ધ કહું છું.

લીલા બોલી: આ સૃષ્ટિના સંસ્કારમાંથી મારા પતિની ભ્રમરૂપ અને પદાર્થો વગરની નવી સૃષ્ટિ શી રીતે થઈ, તે મને કહો; એટલે જગત વિષેની ભ્રાંતિ ટળી જાય.

દેવી બોલ્યાં: સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિસ્વરૂપ આ સૃષ્ટિ જે રીતે પૂર્વસૃષ્ટિના સંસ્કારથી થઈ છે, તે હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. એથી તને નવી સૃષ્ટિનો પ્રકાર પણ સમજાઈ જશે. ચિદાકાશમાં કોઈ એક સંસારરૂપી મંડપ છે અને તે કાચના કટકાના જેવી શ્યામતાવાળા આકાશથી ઢંકાયેલો છે. એમાં મેરુપર્વતરૂપી થાંભલો છે અને તેમાં લોકપાલોરૂપ તથા તેમની સ્ત્રીઓરૂપ પૂતળીઓ છે. એમાં ચૌદ ભુવનોરૂપ અંતર્ગૃહો છે, ત્રિભુવનના અંતરરૂપ ત્રણ ખાડા છે અને સૂર્યરૂપી દીપક છે. એમાં ખૂણાઓમાં રહેલી પંચમહાભૂતરૂપ ઊધઈઓએ પર્વતોરૂપ માટીના ઉકરડા કરેલા છે. અનેક પુત્રોવાળો 'બ્રહ્મા' નામનો બુઢ્ઢો બ્રાહ્મણ એ મંડપમાં છે. એ મંડપ જીવોના સમૂહરૂપી કોશેટાઓથી ભરપૂર છે. ઉપરના આકાશના તળથી કાળાશવાળો લાગે છે અને આકાશમાં રહેનારા સિદ્ધોરૂપી મચ્છરોના ગણગણાટવાળો છે. તે વાદળાંરૂપી અંદરના ધુમાડાના પ્રબળ ઘેરાવાથી તેના ખૂણાઓ ઘેરાયેલા છે. તેમ ત્યા વાયુના માર્ગોરૂપી મોટા વાંસો પર દેવતાઓરૂપી કીડાઓ રહ્યા છે. તે સુર તથા અસુર આદિ દુષ્ટ બાળકોની રમતના કોલાહલથી ગાજી રહ્યો છે અને પૃથ્વી આદિ લોકોની અંદર

રહેલાં નગરો તથા ગામડાંઓરૂપ સરસામાનથી ભરપૂર છે. તે તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો તથા નાનાં તળાવો વગેરેનાં જળોથી છંટાયેલાં છે અને પાતાળ, ભૂતળ તથા સ્વર્ગલોકરૂપી દરોથી ઝગઝગી રહ્યો છે. એ મંડપના પર્વતોના પથરાઓથી તથા માટીનાં ઢેફાંઓથી ભરેલા કોઈ એક ઊંડાણવાળા ખૂણામાં એક ખાડા જેવું પહાડી ગામ છે. નદીઓથી, પર્વતોથી અને વનોથી ઢંકાયેલા એ ગામમાં સ્ત્રીવાળો, પુત્રવાળો, રોગરહિત, ગાય આદિ પશુઓની સંપત્તિને લીધે ઘણા દૂધવાળો, રાજાના ભયથી રહિત, સઘળા અતિથિઓને પૂજનારો અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારો એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ૧—૩૮

तस्मिन्नदीशैलवनापगूढे साग्निः सदारः सुतवानरोगः गोक्षीरवान् राजभयाद्विमुक्तः सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोऽभूत् ॥ ३८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સકલજગતભ્રાંતિ-પ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

'વસિષ્ટ' નામના એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાંત

श्रीदेव्युवाच

वित्तवेषवयः कर्मविद्याविभवचेष्टितैः ।
वसिष्ठस्यैव सदृशो न तु वासिष्ठचेष्टितः ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાં: એનું નામ 'વસિષ્ઠ' હતું. તે ધનથી, વેષથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી વસિષ્ઠ જેવો જ હતો, પણ વસિષ્ઠના જેવો તે જીવન્મુક્ત ન હતો. એને ચંદ્રમા જેવી રૂપમતી 'અરુંધતી' નામની સ્ત્રી હતી અને તે જાણે પૃથ્વીરૂપ આકાશમાં બીજી અરુંધતી હોય એવી હતી. એ બ્રાહ્મણી ધનથી, વેષથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી અરુંધતી જેવી જ હતી, પણ અરુંધતીના જેવી જીવન્મુક્ત ન હતી. સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી ભરેલી, વિલાસને લીધે મંદ મંદ ચાલનારી અને કુમુદ જેવા હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને તે વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પોતાના સંસારના સર્વસ્વરૂપ માનતો હતો. એક દિવસ એ બ્રાહ્મણ પર્વતના સપાટ અને લીલા ઘાસવાળા શિખર પર બેઠો હતો. એવામાં પૃથ્વીના નીચલા પ્રદેશ પર એક રાજા જતો હતો. તે તેના જોવામાં આવ્યો. એ રાજા પોતાના સઘળા પરિવારની સાથે મૃગયા કરવાની ઇચ્છાથી જતો હતો. એનું સૈન્ય જાણે મેરુપર્વતને તોડી નાખવા ઇચ્છતું હોય તેમ ભારે કોલાહલ કરતું હતું. એના ચામરોથી અને પતાકાઓથી લતાઓનું વન જાણે ચંદ્રનાં કિરણોથી વ્યાપ્ત થયું હોય એવું શોભતું હતું. ધોળાં છત્રોનાં મંડળોથી આકાશ જાણે રૂપાની ભૂમિકાઓથી બંધાયેલું હોય એવું જણાતું હતું, ઘોડાઓની નાળોથી ધરતી ખોદાતાં તેમાંની રજથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું હતું, હાથીઓના સમૂહો પર બાંધેલી અને સૂર્યનાં કિરણોને તથા વાયુને પણ રોકી દે એવી અંબાડીઓને લીધે તે રાજા પર રજ પડતી ન હતી. એના સૈન્યના મોટા કોલાહલથી ભય પામીને વનનાં પશુઓ નાસતાં હતાં અને દિશાઓ ભૂલી જવાથી ચકરીઓ ખાતાં હતાં. એ રાજા સોનાના અને માણિક્યોના ચકચકિત હારોથી તથા બાજુબંધોનાં મંડળોથી અતીવ શોભતો હતો. એ રાજાને જોઈ પેલો વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહો! સઘળાં સૌભાગ્યોથી શોભી રહેલું આ રાજાપણું તો બહુ સારું છે. પાળાઓથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી, પતાકાઓથી, છત્રોથી અને ચામરોથી દશે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દેનારો પૃથ્વીપતિ હું ક્યારે થાઉં? ક્યારે ડોલરનાં પુષ્પોના મકરંદની સુગંધવાળા વાયુઓ મારા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર સુરતશ્રમથી થયેલા પરસેવાનાં બિંદુઓને પીશે? ક્યારે હું પૂર્ણ યશથી દિશાઓનાં મુખોને અને કપૂરથી રાણીઓનાં મુખોને ચંદ્રના ઉદય જેવાં શ્વેત કરીશ?

* આ ઓગણીસમા સર્ગમાં 'વસિષ્ઠ' બ્રાહ્મણ, રાજાના દર્શનથી થયેલી રાજ્યની ઇચ્છાના દૃઢ સંકલ્પને લીધે પદ્મરાજારૂપે અવતર્યો હતો.' એ કથા કહેવાશે.

એ પ્રમાણે વસિષ્ઠના મનમાં ત્યારથી સંકલ્પ લાગી રહ્યો અને જ્યાં સુધી એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ આળસરહિત થઈને નિત્ય **સ્વધર્મમાં** જ તત્પર રહ્યો. હવે જેમ હિમરૂપી **વજ્ર** કમળને પ્રાપ્ત થાય, તેમ શરીરને પાણીમાં તૂટી ગયેલી પાળના જેવું શિથિલ તથા જર્જરિત કરી નાખવામાં સજ્જ રહેનારી જરાવસ્થા એ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થઈ. આમ એ બ્રાહ્મણને મરણ સમીપમાં આવ્યું, ત્યારે જેમ વસંતઋતુની સમાપ્તિના અવસરમાં લતા ગ્રીષ્મઋતુના ભયથી કરમાવા લાગે, તેમ તેની સ્ત્રી પણ કરમાવા લાગી. પછી હે લીલા! જેમ તું મારું આરાધન કરવા લાગી હતી, તેમ તેણે પણ મારું આરાધન કરવા માંડયું. પછી પતિને અમરપણું પ્રાપ્ત થવું અશકય જાણીને તેણે મારી પાસેથી વરદાન માગ્યું કે, 'હે દેવી! મારો પતિ મરી જાય, ત્યારે તેનો જીવ આ મારા મંડપમાંથી જાય નહિ.' એ પ્રાર્થના સાંભળીને મેં તેને '**તથાસ્તુ**' કહ્યું. પછી કાળના યોગથી તે બ્રાહ્મણ મરી ગયો અને તે જ ઘરના આકાશમાં જીવરૂપે રહ્યો. નિરાકાર શરીરવાળો એ બ્રાહ્મણ પૂર્વના અપાર સંકલ્પને લીધે મોટી શકિતવાળો અને ત્રૈલોકયને જીતનારો તારો પતિ પદ્મરાજ થયો હતો. તેણે પોતાના પ્રભાવથી ભૂલોકને જીતી લીધો હતો, તેણે પોતાના પ્રતાપથી સ્વર્ગ-લોકને પણ દબાવ્યો હતો અને તેણે કૃપાથી પાતાળનું પાલન કર્યું હતું. તે શત્રુઓરૂપ વૃક્ષોને પ્રલયાગ્નિરૂપ હતો, સ્ત્રીઓને કામદેવરૂપ હતો, વિષયોરૂપ વાયુઓને રોકવામાં મેરુ તુલ્ય હતો અને સાધુઓરૂપ કમળોને વિકસાવવામાં સૂર્યરૂપ હતો. તે સઘળાં શાસ્ત્રોના અરીસારૂપ હતો, યાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષરૂપ હતો, બ્રાહ્મણોના ચરણરૂપ હતો અને ધર્મરૂપ ચંદ્રને પૂર્ણિમારૂપ હતો. હૃદયાકાશમય પોતાના ઘરના આકાશમાં જીવરૂપે રહેલા એ બ્રાહ્મણનું શરીર શબરૂપ થઈ ગયું, એટલે શોકથી અત્યંત પીડા પામેલી તેની સ્ત્રી અરુંધતી સુકાયેલી અડદની શિંગની પેઠે હૃદયમાં ચિરાઈ ગઈ. પછી પતિની સાથે શબરૂપ થયેલી એ બ્રાહ્મણી દેહને દૂર **છોડી** દઈને મનોમય શરીરથી પોતાના પતિને **પ્રાપ્ત** થઈ. જેમ નદી નીચા પ્રદેશને અનુસરે છે, **તેમ** પોતાના પતિને અનુસરતી તે બ્રાહ્મણી **વસંત**-ઋતુમાં ઊગેલી મંજરીની પેઠે શોકરહિત **થઈ** ગઈ. એ બ્રાહ્મણનાં ઘરો અને પૃથ્વી **તથા** સ્થાવર આદિ ધનો તે પહાડી ગામમાં **છે.** એના મરણનો આજ આઠમો દિવસ છે અને તેનો જીવ એ પહાડી ગામના ઘરની અંદર રહ્યો છે. ૧—૨૮

तत्रास्य विप्रस्य गृहाणि सन्ति भूस्थावरादीनि धनानि सन्ति । अद्याष्टमं वासरमास्तमृत्योर्जीवो गिरिग्रामककंदरस्थः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'બ્રાહ્મણમરણ' નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

લીલાના પૂર્વજન્મની દઢતા

શ્રીદેવ્યુવાચ

स ते भर्ताद्य संपन्नो द्विजो भूपत्वमागतः । यासावरुंधती नाम ब्राह्मणी सा त्वमङ्गने ॥ १॥

દેવી બોલ્યાં: હે લીલા! એ બ્રાહ્મણ રાજાપણું પામીને હમણાં તારો પતિ થયો **હતો.** જે 'અરુંધતી' નામની તેની બ્રાહ્મણી હતી **તે** તું છે. ચકવા અને ચકવીની પેઠે પરસ્પર **સ્નેહથી** બંધાયેલાં અને પૃથ્વી ઉપર જાણે નવાં શિવ—પાર્વતી જન્મેલાં હોય એવાં તમે સુદંપતી **અહીં** રાજ્ય કરતાં હતાં. આ તને સઘળું પૂર્વનું **વૃત્તાંત** કહી સંભળાવ્યું. બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં **જીવભાવની** ભ્રાંતિ થવાથી એ સઘળું પ્રતીત થયું હતું. **એ** ભ્રાંતિરૂપ પૂર્વસૃષ્ટિમાંથી આ સૃષ્ટિરૂપ **ભ્રાંતિ** પ્રતિબિંબિત થઈ છે. આ સૃષ્ટિ પોતાની **સત્તાથી** અસત્ય છે અને અધિષ્ઠાનની **સત્તાથી** સત્ય **છે;**

* આ વીસમા સર્ગમાં 'પૂર્વજન્મનું ચરિત્ર સાંભળતાં તેમાં જેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ એવી **લીલાને** દૃષ્ટાંતોથી અને યુક્તિઓથી સરસ્વતી એ સમજાવી **એ** કથા કહેવામાં આવશે.

તેણે તમને જન્મની અને મરણની મિથ્યા જ પ્રતીતિ કરાવી છે. આથી કઈ સૃષ્ટિ ભ્રાંતિમય અને કઈ સૃષ્ટિ સાચી કહેવાય? પ્રતિબંધ વગરની અનર્થરૂપ અવિદ્યા છે અને તે અવિદ્યા વિના સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં વચન સાંભળીને લીલા વિસ્મય પામી અને ઘણી-વાર સુધી તેનાં નેત્રો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં. પછી તે મંદ મંદ અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે બોલી.

લીલા બોલી: હે દેવી! તમે આ ખોટી વાત કેમ કરી? ક્યાં પોતાના ઘરમાં રહેલો બ્રાહ્મણનો જીવ અને ક્યાં અહીં રહેલાં આ અમે? એ જોડાંની અને અમારી એકતા સંભવે જ કેમ? મેં સમાધિમાં જે નવી સૃષ્ટિ જોઈ તે આ ઘરમાં જ છે, એ વાત પણ કેમ સંભવે? જેમાં મારા સ્વામી રહ્યા છે તે પરલોક, તે પૃથ્વી, તે પર્વતો અને તે દશે દિશાઓ આ ઘરની અંદર રહેલાં સંભવે જ કેમ? હે સર્વ ઈશ્વરોનાં ઈશ્વરી! સરસવના દાણાની ભીંજમાં મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથી બાંધવો સંભવે નહિ, નાના ઘરમાં મચ્છરોએ સિંહોના સમૂહો સાથે લડાઈ કરવાની વાત સંભવે નહિ, કમળકાકડી ઉપર મેરુ રહ્યાની વાત સંભવે નહિ, નાનો ભમરો મેરુને ગળી ગયાની વાત સંભવે નહિ અને સ્વપ્નના મેઘની ગર્જના સાંભળીને મોર વિચિત્ર રીતે નાચવા લાગ્યાની વાત સંભવે નહિ; તે જ પ્રમાણે આ ઘરની અંદર એ પૃથ્વીની અને પર્વતોની સ્થિતિ છે એ વાત પણ સંભવે નહિ. હે ઈશ્વરી! બુદ્ધિથી નિર્મળ વિચાર કરીને એ વાત જે રીતે મારા મનમાં ઠસે તે રીતે તે કહો. મહાત્મા લોકો પોતાના કૃપાપાત્ર માણસથી અકળાઈ ઊઠતા નથી.

દેવી બોલ્યાં : હે સુંદરી! હું ખોટી વાત કરતી નથી, પણ યથાર્થ જ કહું છું. સાચું બોલવાના જે વેદોક્ત નિયમો છે, તેમને અમે તોડીએ જ નહિ. જે મર્યાદાને બીજા કોઈ તોડવા કરે છે, તેને હું સ્થાપિત કરું છું. પછી તે મર્યાદાને હું જ તોડું, તો તેને બીજું કોણ પાળે? એ પહાડી ગામના બ્રાહ્મણનો જીવ ચિદ્રૂપ છે અને તે પોતાના હૃદયાકાશમાં પોતાના ઘરમાં જ આ મોટા દેશને જોઈ શકે છે. હે સુંદરી! જેમ જાગ્રતની સ્મૃતિ લુપ્ત થઈને સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ તમને આગળની સ્મૃતિ લુપ્ત થઈને બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થઈ છે. સ્મૃતિનો અત્યંત લોપ થવો એ જ મરણ છે. જેમ સ્વપ્નનું તથા સંકલ્પનું ત્રૈલોક્ય ખોટું છે, જેમ યુદ્ધની કથા સાંભળ્યા પછી મનમાં થતો યુદ્ધનો પ્રતિભાસ ખોટો છે અને જેમ નિર્જળ દેશમાં પ્રતીત થતાં ઝાંઝવાનાં પાણી ખોટાં છે, તેમ આ સઘળું જે દેખવામાં આવે છે તે ખોટું જ છે. જેમ સંકલ્પમાં અને અરીસામાં આખી પૃથ્વી રહે છે, તેમ પર્વતો, વનો અને નગરોવાળી આ પૃથ્વી તે બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર જ રહી છે. આ ઘાટી સૃષ્ટિ ખોટી છે, છતાં સાચા જેવી પ્રતીત થાય છે. જે ચિદાકાશ પોતાનામાં પ્રતીત થયેલાને સાચા જેવું જણાવે છે, તેના ગર્ભાકાશમાં સ્મૃતિને લીધે જ ખોટાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે ખોટું જ હોવું જોઈએ. ઝાંઝવાનાં પાણીની નદીથી જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સાચો હોતો જ નથી. આ તારું ઘર એ બ્રાહ્મણના ઘરના આકાશમાં જ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સઘળાં કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ છીએ, એમ સમજ. સઘળા પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સમજવામાં તથા અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું સત્યપણું સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે. એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ઘરની અંદર રહ્યો છે અને જેમ ભ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સમુદ્રો અને વનો સહિત આ પૃથ્વી તેના હૃદયાકાશમાં રહી છે. જેમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જેવું ચકરડું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના કોઈ એક નાના ખૂણાના કોતરડામાં આ નગર અને તારા શરીર આદિ રહેલાં છે. હે સુંદરી! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ઘરની અંદર

એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ઘર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આમ હે પુત્રી! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેકબ્રહ્માંડો છે, એમાં શંકા રાખવા જેવું શું છે?

લીલા બોલી: હે પરમેશ્વરી! તમે કહો છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા! અમારા જન્મને તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે?

દેવી બોલ્યાં: હે સુંદરિ! હૃદયાકાશમાં જેમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સાંભળ. જેમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભાસ માત્ર જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસ માત્ર જ છે. તુંપણાના તથા હુંપણાના અધ્યાસને લીધે જેમને પોતાનો જન્મ થયાની ભ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ થવાનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળ. હે સુવ્રતા! જીવ ક્ષણમાત્રમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્ચ્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી જાય છે અને બીજા ભાવને દેખે છે. એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના હૃદયાકાશમાં જ 'હું આ દેહાદિક આધારમાં આધેયરૂપે રહ્યો છું' એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ—પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે. દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારાં સઘળાં બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જોવામાં આવે છે. દેહરૂપ થયેલા ચિત્તના અને એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધો વિનાના જ છે, તોપણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ગાંઠ ઉદય પામ્યો છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે કાંઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશસ્વરૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નમાં જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે, તે જ દૃશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ જે દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે તે જ દૃશ્યમાં ચૈતન્ય છે. કારણ કે એક ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જેમ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પરલોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે અને પરલોકમાં જેમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સઘળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. જેમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ સ્વપ્ન, પરલોક અને આ લોક ચૈતન્યથી જરા પણ જુદા નથી. આથી જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને ઉત્પન્ન થયું નથી તેથી નાશ પણ પામવાનું નથી. જગત પોતાના સ્વરૂપથી કંઈ છે જ નહિ. જે પ્રકાશે છે તે જ ચૈતન્ય પ્રકાશે છે. જેમ દૃશ્યો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દૃશ્યોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી જુદા નથી, તેમ દૃશ્યો ચૈતન્યથી જુદાં નથી. જેમ જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડા જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દૃશ્યપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું જ છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ ભ્રષ્ટ થયા વિના જ જાણે દૃશ્યપણાને પામેલ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આમ દૃશ્ય પદાર્થ છે જ નહિ. જો દૃશ્ય છે જ નહિ તો પછી 'આ દ્રષ્ટા અને આ દૃશ્ય' એવો વિભાગ જ કેમ હોય? જીવને મરણરૂપે મોહ થયા પછી નિમેષમાત્રમાં જ દેશ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, ચેષ્ટા, બંધુઓ, સેવકો, અસ્ત અને ઉદય

ઇત્યાદિકની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દૃશ્ય સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે, તેથી તે દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિય આદિને જુએ છે. જોકે આ પ્રમાણે દૃષ્ટિસૃષ્ટિ હોવાથી મૂઆ પછી તુરત જ પોતાનું શરીર યુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તોપણ પુષ્પ પછી જેમ ફળનો ઉદય થાય છે, તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો' ઇત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષમાત્રમાં કલ્પ જેવડો મોટો કાળ જતો રહ્યાની પણ પ્રતીતિ થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષ નીકળી ગયાંની પ્રતીતિ થઈ હતી અને આજ પણ જેમને પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વર્ષ જેવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું મરી ગયો, હું જન્મ્યો અને મારો અમુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જાગ્રતમાં બાળક આદિ મુગ્ધ લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવોને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી ભ્રમના સમયમાં જે શૂન્ય હોય છે, તે પણ ભરપૂર લાગે છે, દુઃખો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવોને જગતરૂપી ભ્રમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દૃશ્યોથી ભરપૂર લાગે છે, વ્યવહારરૂપ દુઃખો પણ સુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની ભૂલ પણ અનુકૂળ લાગે છે. જેમ મરીના બીજના કણમાંની તીખાશ તે બીજથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વણકોતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દૃશ્ય તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય? છે જ નહિ. ૧—૫૪

तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वं स्तंभेषु चारचितपुत्रकजालमन्तः। दृष्टं त्वनन्यदिदमेवमजेऽस्ति शांतं तस्यास्ति बंधनविमोक्षदृशः कुतः काः ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાર્થપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ

શ્રીદેવ્યુવાચ

प्रतिभाति जगत्याशु मृतिमोहादनन्तरम्। जीवस्योन्मीलनादक्ष्णो रूपाणीवाखिलान्यलम्॥

દેવી બોલ્યાં : જેમ આંખો ઉઘાડવાથી તુરત જ સઘળાં રૂપો પૂરી રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી તુરત જ અનેક જગત પ્રતીત થાય છે. દિશાઓ, કાળ, વ્યવહારો, આકાશ, સ્વર્ગાદિક અને ઘર આદિ પદાર્થો તથા કલ્પપર્યંત સ્થિર રહેનારા પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પણ અનંત સ્ફુરે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાના મરણની પોતાને પ્રતીતિ થાય છે, તેમ જીવને સંસારમાં જે કાર્યો અનુભવાયેલાં કે દેખાયેલાં પણ હોય, તે કાર્યોમાં પણ 'મેં કર્યાં' એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે ચિદાકાશની અંદર માયારૂપી આકાશમાં અનંત ભ્રાંતિઓ સ્ફુરે છે. આ 'જગત' નામની નગરી ભીંત વગર જ ચિતરાયેલી છે, માટે કલ્પના માત્ર જ છે. 'આ જગત છે અને આ સૃષ્ટિ છે' એ રીતે વાસના જ સ્ફુરે છે અને એ વાસના સમીપમાં દૂરપણાનો અને ક્ષણમાં

---

* આ એકવીસમા સર્ગમાં 'વિચાર કરતાં જે સ્થૂલ છે તે સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મ અવિદ્યા થઈ જાય છે અને અવિદ્યા ચૈતન્ય માત્ર થઈ જાય છે.' એમ સરસ્વતી લીલાને સમજાવશે.

કલ્પપણાનો વિપરીત ભ્રમ કરે છે. એક અનુભવેલા વિષયોની અને બીજી નહિ અનુભવેલા વિષયોની એમ બે પ્રકારની વાસના છે, એ વાસના ચૈતન્યરૂપે રહેલી છે અને પૂર્વનાં કારણોથી રહિત છે. જેમ સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ આદિમાં બીજા પણ પિતામાં પોતાના પિતાની વાસના થાય છે, તેમ આ સંસારમાં નહિ અનુભવેલામાં પણ અનુભવેલાપણાની વાસના કોઈ સમયે ઉદય પામે છે. કોઈ સમયે વાસના વિના જ જગતનો અનુભવ થાય છે. દાખલા તરીકે બ્રહ્માને પૂર્વની વાસના વિના જ જગતનો ક્રમ વગરનો અનુભવ થયો છે. હે સુંદરી! કેટલાએકને અનુભવમાં આવેલું આ બ્રહ્માંડ આદિ દૃશ્ય વાસનામાં રહે છે અને કેટલાએકને અનુભવમાં નહિ આવેલું બ્રહ્માંડ આદિ દૃશ્ય પણ વાસનામાં રહે છે. કેટલાએક જીવોને વાસના વિના જ દૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે; જેમ કે બ્રહ્માને કાકતાલીયની પેઠે અકસ્માત જ બ્રહ્માપણું પ્રાપ્ત થયું છે. જગતનું જે અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે અને મોક્ષની એ સ્થિતિમાં કોઈને કાંઈ પ્રિય—અપ્રિય રહેતું નથી, તેમ જ બીજા કોઈ પદાર્થો પણ રહેતા નથી. અહંકાર અને જગતના નિદાનરૂપ અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ થયા વિના મોક્ષ ઉદય પામતો નથી; જોકે તે સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે. જેમ રજ્જુમાં થયેલો ભ્રમરૂપ સર્પ વાસ્તવિક રીતે નહિ છતાં પણ જ્યાં સુધી રજ્જુમાં તેનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી ટળતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલું આ ભ્રમરૂપ જગત જ્યાં સુધી તે જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ટળતું નથી. સમાધિમાં જગત શાંત થવાની આશા રાખવી જ નહિ; કારણ કે સમાધિમાં જગતની પૂરી શાંતિ થતી નથી, પણ અર્ધી શાંતિ થાય છે. તેથી જેમ મૂર્ખને એક પિશાચના અંતે પાછો તેવો ને તેવો બીજો પિશાચ જોવામાં આવે છે, તેમ વ્યુત્થાનકાળમાં મનુષ્યને પાછું તેવું ને તેવું જગત જોવામાં આવે છે. 'આ જે વિસ્તીર્ણ સંસાર છે તે બ્રહ્મ જ છે, એવો નિશ્ચય છે. જગત અવિદ્યાને લીધે ભાસે છે, એ અવિદ્યાનો બાધ થયા પછી પણ અનુવૃત્તિને (પુનરાવૃત્તિને) લીધે જો જગત સ્ફુરે, તો તે મિથ્યા જોયેલું હોવાને લીધે બંધન કરનાર થતું નથી.

લીલા બોલી: હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે 'અમારા આ રાજા-રાણીના જન્મમાં પ્રથમના બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણીના જન્મસમયની અનુભવેલી વાસના કારણરૂપ છે.' જો તેમ હોય તો આ સમયના જે દૃશ્ય પદાર્થો છે, તેઓ તે સમયે નહોતા. માટે તેમનો અનુભવ થયેલો ન જ હોવો જોઈએ; પછી અનુભવ વિના તેમનો સંસ્કાર પણ ન રહેવો જોઈએ. આમ સંસ્કાર નહિ રહ્યા છતાં આ સમયના દૃશ્ય પદાર્થો કેમ થાય છે?

દેવી બોલ્યાં: તમને આ દૃશ્ય પદાર્થોની સ્મૃતિ થાય છે, તેમાં પિતામહ બ્રહ્માનો સંસ્કાર કારણરૂપ છે. (કેટલાએકને નહિ અનુભવાયેલું દૃશ્ય પણ વાસનામાં રહે છે એમ આગળ કહ્યું છે, તેનો એ જ અભિપ્રાય છે.) બ્રહ્માને તો પોતાનો દેહ આદિ વાસના વિના જ દેખાય છે; કારણ કે પહેલાંનો બ્રહ્મા મુક્ત થઈ ગયેલો છે, તેથી તેની વાસના હમણાંના બ્રહ્માને હોવી સંભવિત નથી. બ્રહ્માને પૂર્વબ્રહ્માના દેહની વાસના રહેવી સંભવતી નથી જ; એટલા માટે વાસનાઓ વિના એકલું ચૈતન્ય જ બ્રહ્મા આદિરૂપે વિવર્ત પામે છે એમ સમજવું; ચૈતન્યનો એવો સ્વભાવ જ છે. કાકતાલીયન્યાયથી કોઈ પ્રતિભાસમય બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માને છે કે, 'આગળના બ્રહ્માથી હું બીજો બ્રહ્મા થયો છું. જગતની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, માટે કોઈ પણ પ્રદેશમાં અને કોઈ પણ કાળમાં કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી; કેવળ ચિદાકાશ જ છે એ વિના બીજું કશું જ નથી. અનુભવથી થયેલી અને અનુભવ વિના થયેલી બે પ્રકારની વાસનાઓ

માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મમાં તો કાર્યકારણભાવ આદિ ભેદનો લેશ પણ નથી. કાર્યો, ઉપાદાનકારણો અને નિમિત્તકારણો, એમાંનું કાંઈ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં નથી; કારણ કે એ સઘળાંનો બાધ થાય છે, પણ એ સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મનો બાધ થતો નથી. જગતના કારણરૂપ જે વાસના છે તે પણ બ્રહ્મનો જ વિવર્ત છે; એટલે જગત અને વાસના એ કહેવામાત્ર જ છે, વાસ્તવિક નથી. આ પ્રમાણે જગત આદિ કાંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી; કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.

લીલા બોલી : હે દેવી ! અહો ! જેમ સૂર્યની કાંતિ પ્રાતઃકાળમાં જગતની શોભાને દેખાડે છે, તેમ તમે મને ઉત્તમ વિચાર દેખાડયો છે. એ વિચાર તલસ્પર્શી કરવાથી વધારે વધારે પ્રકાશતો જશે. પણ હે દેવી ! અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે મને જ્યાં સુધી આ વિષયમાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એક ઉત્કંઠા છે, તેને તમે શાંત કરો. એ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણી સાથે જે સૃષ્ટિમાં રહેતો હતો, તેમાં અને તે પહાડી ગામમાં મને તેડી જાઓ, એટલે હું તેમને જોઉં.

દેવી બોલ્યાં : તું પરમ પવિત્ર કારણબ્રહ્મપણાનું ગ્રહણ (સમાધિ) કરી, આ દેહને ભૂલી જઈને નિર્મળ થા. એટલે જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા માણસનો સંકલ્પ આકાશના અંતઃપુરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું ચિદાકાશમાં રહેલા માયાકાશરૂપ તે સર્ગને અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈશ. તું આ દેહના અભિમાનને છોડી દે, તો આપણે બન્ને સાથે જ એ સર્ગને જોઈએ. એ સર્ગના દર્શનના દ્વારમાં આ સ્થૂલ દેહ મોટી અડચણરૂપ છે.

લીલા બોલી : હે દેવી ! આ સ્થૂલદેહથી બીજા સર્ગમાં શા માટે જવાય નહિ ? એ વિષયમાં જે યુક્તિ હોય, તે મારા ઉપર અનુગ્રહનો આગ્રહ રાખીને કહો.

દેવી બોલ્યાં : જેમ તમે સોનાને વીંટીરૂપે સમજો છો, તેમ આ નિરાકાર બ્રહ્માંડોને તમે અજ્ઞાનથી સાકાર સમજો છો. સોનું વીંટીના રૂપને ધારણ કરે છે, તોપણ તેમાં જેમ વીંટીપણું નથી, તેમ પરબ્રહ્મ જગતરૂપ થયેલ છે, તોપણ તેમાં જગતપણું નથી. આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. જે દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ દેખાય છે. જેમ સમુદ્રમાં ધૂળની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મમાં માયાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. આ પ્રપંચ મિથ્યા જ છે અને જે જીવ છે, તે અદ્વય અને સત્યરૂપ બ્રહ્મ જ છે. આ વિષયમાં ઉપનિષદો, ગુરુઓ અને અનુભવ એ પ્રમાણ છે. જીવ બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મને જાણે છે. જે બ્રહ્મ ન હોય તે બ્રહ્મને જાણે નહિ. જે બ્રહ્મ છે તે જ સૃષ્ટિ આદિ નામોથી વિવર્ત પામેલ છે. બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત પામવાનો સ્વભાવ જ છે. કોઈ પણ નિમિત્તકારણો નહિ હોવાને લીધે જગતને કાર્યપણું કે બ્રહ્મને કારણપણું છે જ નહિ. જ્યાં સુધી દૃઢ અભ્યાસથી તારી ભેદબુદ્ધિ ટળી નથી, ત્યાં સુધી તું બ્રહ્મરૂપ નથી અને બ્રહ્મને દેખતી નથી. અમારો જે વર્ગ છે તેઓને એ વિષયનો દૃઢ અભ્યાસ થયેલો છે અને અમે દૃઢ અભ્યાસને લીધે બ્રહ્મરૂપ થયાં છીએ. તેથી અમે તે શુદ્ધ બ્રહ્મને જોઈ શકીએ છીએ. જેમ સંકલ્પના નગરનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમય છે, તેમ મારુ સ્વરૂપ પણ બ્રહ્મમય છે, તેથી હું આ દેહથી જ એ પરમપદને મારા અંતરમાં જોઉં છું અને ચિત્તની શુદ્ધિને લીધે યોગ્ય થયેલાં બ્રહ્માદિક પણ તે જ પ્રમાણે જુએ છે. હે સુંદરી ! વાસ્તવિક સત્તાથી બ્રહ્મરૂપ આ જગત આદિ સઘળું બ્રહ્મના એક દેશમાં રહ્યું છે. અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે તારો આકાર બ્રહ્મરૂપ થયો નથી, પણ અંતઃકરણમાં ચિદાભાસરૂપ જ રહેલ છે; તેથી તું બ્રહ્મને કે પૂર્વસૃષ્ટિને જોતી નથી. આ સ્થૂલ દેહથી પોતાના સંકલ્પના નગરમાં પણ પહોંચાતું નથી, તો બીજાના સંકલ્પના નગરરૂપ એવી તમારી પૂર્વસૃષ્ટિમાં તો કેમ જ પહોંચાય ?

આથી હે કાર્યો સમજનારાઓમાં શ્રેષ્ઠતાવાળી! આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને અને લિંગદેહરૂપ થઈને તું તારી પૂર્વસૃષ્ટિને જોઈ શકીશ, માટે તે પ્રમાણે તુરત કર. સંકલ્પના નગરમાં તો સંકલ્પરૂપ થયેલાથી જ પહોંચાય છે; બીજા કોઈ જીવતા કે મૂએલાથી ત્યાં પહોંચાતું નથી. જ્યારથી બ્રહ્મની સૃષ્ટિ થઈ છે અને જગતરૂપ ભ્રાંતિ ઊઠી છે, ત્યારથી એવો જ દૃઢ નિયમ બંધાયો છે કે, સંકલ્પરૂપ થયા વિના સંકલ્પિત સ્થાનમાં પહોંચાય જ નહિ.

લીલા બોલી: હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે, 'એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીના જગતમાં આપણે સાથે જઈશું.' તો હે મા! તે વિષે મારે પૂછવાનું છે કે, ત્યાં આપણે બંને શી રીતે જઈ શકીશું? હું તો આ દેહને અહીં રાખીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારા ચિત્ત વડે એ પરલોકમાં જઈ શકીશ પણ તમે તમારા પોતાના દેહથી ત્યાં શી રીતે આવી શકશો?

દેવી બોલ્યાં: તારા સંકલ્પરૂપી આકાશનું વૃક્ષ વિદ્યમાન છતાં પણ આકાશરૂપ છે. એ વૃક્ષ સાકાર નથી તેથી એ કોઈ ભીંતથી રોકાય એમ નથી, તેમ પોતે પણ કોઈ ભીંતને તોડી નાખે એમ નથી, તે જ પ્રમાણે મારું શરીર છે. મારો દેહ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની રચનારૂપ છે અને બ્રહ્મના જ પ્રતિભાન સ્વરૂપ છે. (આ મારો દેહ બળી ગયેલા વસ્ત્રના જેવો છે, જેમ બળી ગયેલા વસ્ત્રમાં વસ્ત્રનો આકારમાત્ર જ હોય છે અને તે વાસ્તવિક રીતે ભસ્મરૂપ જ હોય છે, તેમ મારો દેહ આકારમાત્ર જ છે અને તે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.) આ મારો દેહ બ્રહ્મથી જરાક જ જુદો પડે એવો છે. એટલા માટે હું આ દેહને છોડીને નહિ આવું; પણ જેમ વાયુ ગંધમાં પહોંચે છે, તેમ હું આ દેહથી જ તે પ્રદેશમાં પહોંચીશ. જેમ જળની સાથે જળ, અગ્નિની સાથે અગ્નિ અને વાયુની સાથે વાયુ મળી જાય છે, તેમ આ મારો દેહ મનોમય દેહોની તથા મનોમય બીજી વસ્તુઓની સાથે પણ મળી જાય એમ છે. તારો દેહ પૃથ્વીના વિકારરૂપ સર્જાયેલો છે અને મારો દેહ ચૈતન્યરૂપ સર્જાયેલો છે. એથી તારો દેહ મારા દેહની સાથે એક અથવા સંયુક્ત થઈને ત્યાં આવી શકે એમ નથી;કેમ કે કલ્પનાના પર્વતને અને સાચા પર્વતને એકરૂપ થવું સંભવે નહિ અને પરસ્પર ભટકાવું પણ સંભવે નહિ. આમ તો આ તારો સ્થૂલ દેહ પણ વાસ્તવિક રીતે મનોમય જ છે, તોપણ લાંબા કાળની ભાવનાથી તું એને પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિકારરૂપ સ્થૂલ સમજી બેઠી છે. જેમ સ્વપ્નમાં લાંબા કાળના ધ્યાનમાં, ભ્રમમાં, સંકલ્પમાં અને ગંધર્વનગરમાં મનોમય પદાર્થોને પણ સ્થૂલ સમજી લેવામાં આવે છે, તેમ આ તારો દેહ મનોમય છતાં પણ સ્થૂલ સમજાયો છે. જ્યારે સમાધિના અભ્યાસથી તારી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જશે, ત્યારે તારા સ્થૂલ દેહમાં પાછું મનોમયપણું પ્રાપ્ત થશે.

લીલા બોલી: મનોમય દેહપણાની પ્રતીતિ દૃઢ થઈ જાય ત્યારે આ સ્થૂલ દેહ મનોમય થઈ જાય છે કે પછી નાશ પામી જાય છે?

દેવી બોલ્યાં: જે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં નાશનો અને અનાશનો ક્રમ સંભવિત છે, પણ જે પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે જ છે જ નહિ તેનો નાશ કેવી રીતે સંભવે? હે પુત્રી! રજ્જુનું રજ્જુપણું સમજાયાથી સર્પરૂપી ભ્રમ નાશ પામે છે, ત્યારે સર્પ નાશ પામ્યો અથવા નાશ નથી પામ્યો એમ કહી શકાય કે? એટલે જેમ સાચું જ્ઞાન થવાથી રજ્જુમાં સર્પ દેખાતો નથી, તેમ દેહમાં મનોમયપણું દેખાતું નથી. અમારા વાસ્તવિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સ્થૂલદેહની કલ્પના થવાનો પણ સંભવ નથી. પણ જો કોઈ વિદ્વાન એવી કલ્પનાને સિદ્ધ કરતો હોય, તો તે કલ્પના પણ ટળી જાય છે. જે સ્થળમાંથી જે શિલા જ નથી, તે સ્થળમાંથી તે શિલાને દૂર કાઢી નાખેલી જ સમજવી. હે ભદ્રા! અમે તો ખરી રીતે દેહ-

દિકને બ્રહ્મમાં રહેલાં, બ્રહ્મથી પૂર્ણ અને બ્રહ્મરૂપ જ જોઈએ છીએ; પણ તું એ પ્રમાણે જોતી નથી. સૃષ્ટિના આરંભમાં જ્યારે પહેલો સંકલ્પ ઊઠવાની કલ્પના થઈ, ત્યારે ચૈતન્ય મનોમય દેહરૂપ જ થયું હતું; પણ ત્યારથી માંડીને જેમ જેમ સ્થૂલતા કલ્પાતી જાય છે, તેમ તેમ ચૈતન્ય ભ્રાંતિથી પોતાને દૃશ્યરૂપ જોતું આવે છે.

લીલા બોલી : પરમ તત્ત્વરૂપ એક જ ચૈતન્ય અત્યંત શાંત છે અને દિશાઓના અથવા કાળ આદિના વિભાગોથી રહિત છે, તેમાં પહેલી કલ્પનાને પણ ક્યાંથી અવસર મળ્યો ?

દેવી બોલ્યાં: જેમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, જળમાં તરંગપણું નથી અને સ્વપ્નમાં કે સંકલ્પના નગર આદિમાં સત્યતા નથી, તે જ રીતે વાસ્તવિક અનુભવ કરીએ તો બ્રહ્મમાં કલ્પના પણ નથી જ; કારણ કે બ્રહ્મ નિર્મળ હોવાથી તેમાં કલ્પનાનો ભાગ આવે એમ જ નથી. જેમ આકાશમાં રજ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પના પણ નથી જ; બ્રહ્મ તો વિષયોથી રહિત છે, શાંત છે, એક છે, સ્વતઃસિદ્ધ છે અને વ્યાપક છે, જેમ કાચનો તથા સુશોભિત ઉત્તમ મણિનો ચકચકાટ હોય છે, તેમ જોવામાં આવતું જે કાંઈ આ જગત છે, તે પરબ્રહ્મનો ચકચકાટ જ છે અને તે શુદ્ધ જ છે.

લીલા બોલી : હે દેવી ! આટલા બધાં લાંબા કાળ સુધી કોણે આપણને આ સઘળા દ્વૈતની અને અદ્વૈતની કલ્પનાઓથી ભમાવ્યાં છે ?

દેવી બોલ્યાં : હે તરલા ! તને તારા અવિચારોએ જ લાંબા કાળ સુધી ભમાવી છે અને વ્યાકુળ કરી છે. એ અવિચાર સ્વાભાવિક રીતે ઊઠયો છે અને તે વિચારથી નાશ પામે છે. એ અવિચાર વિચાર વડે પલકવારમાં નાશ પામે છે, તે પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો નથી; એટલે બ્રહ્મમાં એ અવિચારરૂપ અવિદ્યા છે જ નહિ. આથી અવિચાર નથી, અવિદ્યા નથી, બંધન નથી કે મોક્ષ પણ નથી. જે જગત છે, તે બાધરહિત અને શુદ્ધ બોધરૂપ બ્રહ્મ જ છે. આટલા કાળ સુધી તેં આ વિચાર કર્યો નથી, તેથી તું સમજી નથી, ભમેલી જ રહી છે અને વ્યાકુળ જ રહી છે. હવે તારા ચિત્તમાં વાસનાઓની અલ્પતારૂપ મુક્તિનું બીજ પડી ચૂક્યું છે; એટલા માટે તું આજથી સમજી છે. મુક્તિને યોગ્ય થઈ છે અને વિવેકવાળી થઈ છે. આ 'સંસાર' નામનું દૃશ્ય મુદ્દલ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, માટે તેની વાસના પણ શી હોય ? અને તે વાસનાથી તારે સંયુક્ત થવાનું પણ શું હોય ? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આ ત્રણનો અત્યંત અભાવ થાય અને મનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ એક પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન દૃઢ થાય, ત્યારે વાસના કશી જ વસ્તુ નથી. તારા હૃદયમાં વાસનાઓના ક્ષયના બીજરૂપ આ વિચાર કંઈક અંકુરિત થયો છે, તો હવે અનુક્રમે કરીને, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ ઉદય પામશે નહિ. હવે આ સંસારનો સંભવ નિર્મૂળ થઈ જશે અને પરમ-નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્યંત સ્થિર થઈ જશે. તું હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કેટલેક કાળે માયા અને માયાનાં કાર્યોના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ આત્માના અવલંબનથી, ભ્રાંતિરૂપ કાળાશથી રહિત થઈ જઈશ અને તેના સંસ્કારથી પણ રહિત થઈને તું સર્વ પ્રાણીઓની ભ્રાંતિઓના, તે ભ્રાંતિઓની વાસનાઓના તથા તે વાસનાઓના કારણરૂપ અવિદ્યાના છેડારૂપ એ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈશ. ૧—૭૯

विगतकलनकालिमाऽकलङ्का गगनकलान्तरनिर्मलावलम्बनेन । सकलकलनकार्यकारणान्तः कतिपयकालवशाद्विध्वसीति ॥ ७९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિશ્રાંત્યુપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો ઉપાય અને અભ્યાસ

श्रीदेव्युवाच

यथा स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः।
अनुभूतोऽप्ययं तद्वद्वासनातानवाद्वसन् ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાં: જેમ 'સ્વપ્ન છે' એમ સમજાયાથી સ્વપ્નનો દેહ અનુભવમાં આવેલો છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાસનાઓ ક્ષીણ થવાથી સ્થૂલ દેહ અનુભવમાં આવેલો હોવા છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નના જ્ઞાનથી સ્વપ્નનો દેહ ટળી જાય છે, તેમ વાસનાઓ ક્ષીણ થવાથી જાગ્રતનો દેહ પણ ટળી જાય છે. જેમ સ્વપ્નના કે સંકલ્પના દેહનો અંત થાય છે ત્યારે આ સ્થૂલ દેહ ઉદય પામે છે, તેમ જાગ્રતના સ્થૂલ દેહના અહંભાવનો અંત થાય છે, ત્યારે મનોમય દેહ ઉદય પામે છે. જેમ સ્વપ્નમાં વાસનાનાં બીજનો ઉદય બંધ પડે છે, ત્યારે સુષુપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જાગ્રતમાં સઘળી વાસનાઓનું બીજ બાધિત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત લોકોની જે વાસના જોવામાં આવે છે તે વાસના નથી, પણ સત્તાસામાન્યરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ એ 'વાસના' નામથી કહેવાય છે. જેમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે તેવી નિદ્રા સુષુપ્તિ કહેવાય છે અને જેમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે તેવી જાગ્રદવસ્થા ગાઢ મૂર્છા કહેવાય છે. જેમાં સઘળી વસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે સ્થિતિ તુરીયાવસ્થા કહેવાય છે અને પરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે તો એ તુરીયાવસ્થા જાગ્રતમાં પણ થાય છે. જેમાં જીવતા માણસોની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ હોય છે, તેવી જીવનની સ્થિતિ જીવન્મુક્ત દશા કહેવાય છે અને તે દશાને અમુક પુરુષો જાણતા પણ નથી. જો ચિત્ત સમાધિથી પરબ્રહ્મમાં લાગીને પાતળી વાસનાવાળું થાય છે, તો જેમ હિમ તાપથી પીગળી ને જળપણું પામે છે; તેમ તે સ્થૂલરૂપ છોડી દઈને સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે. જે મન આત્માના પ્રબોધથી સૂક્ષ્મતા પામેલું હોય છે, તે મન બીજી સૃષ્ટિઓમાં તથા બીજા જન્મમાં રહેલાં બીજાં ચિત્તોની સાથે અને દેવ આદિનાં શરીરોની સાથે મળી જાય છે; પણ તે સિવાયનું બીજું મન એમ મળી શકતું નથી. જ્યારે દૃઢ અભ્યાસથી તારો આ અહંભાવ શાંત થશે, ત્યારે તેને વિસ્તીર્ણ અને દૃશ્યમાત્રના છેડારૂપ એવું બોધપણું આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે તારું સૂક્ષ્મપણાનું જ્ઞાન અવિચલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું સર્વે લોકોને સંકલ્પથી અદૂષિત અને પરમ પવિત્રતાવાળા જોઈશ. આથી હે અનિંદિતા! તું વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો યત્ન કર. તારો એ યત્ન દૃઢ થશે એટલે તું જીવન્મુક્ત થઈશ. અપાર શીતળતાવાળો આ બોધરૂપી ચંદ્રમા જ્યાં સુધી પૂર્ણ કળાઓવાળો થયો નથી ત્યાં સુધી તું આ સ્થૂલ દેહને અહીં રાખીને બીજા લોકને જો. વ્યાવહારિક કાર્યોમાં માંસમય દેહ માંસમય દેહની સાથે જ સંયોગ પામે છે, પણ તે સૂક્ષ્મ દેહની સાથે સંયોગ પામતો નથી; એટલા માટે તારે તારા સ્થૂલ દેહને મારા દેહની સાથે સંયુક્ત કરીને ત્યાં આવવાની આશા રાખવી નહિ. આ વાત મેં મારા અનુભવ પ્રમાણે જેમ છે તેમ જ કહી છે; અને બાળકો પણ તે સમજી શકે એવી છે. સિદ્ધલોકોના અનુભવથી પણ તે સિદ્ધ છે. આ વાત કઈ વરદાનની કે શાપની વાતની જેમ ઠોકી બેસાડેલી નથી. બોધના દૃઢ અભ્યાસથી સંસાર સંબંધી વાસનાઓ પાતળી પડી જાય છે. અને આ સ્થૂલ દેહ જ સૂક્ષ્મ દેહરૂપ થઈ જાય છે. જોકે મરણના સમયમાં પણ જીવને સૂક્ષ્મ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે દેહ કોઈ જીવતાના કે મૂઆના અનુભવમાં આવતો નથી. લોકો તો

* **આ બાવીસમા સર્ગમાં** તુરીયાવસ્થાનું લક્ષણ, **જીવન્મુક્તિની સ્થિતિ,** વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો **ઉપાય અને** તે ઉપાયનો અભ્યાસ—એનું નિરૂપણ **કરવામાં આવશે.**

કેવળ સ્થૂલ દેહને જ મરતો જુએ છે. વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ સ્થૂલ દેહ પણ મરતો નથી કે જીવતો પણ નથી; કારણ કે કલ્પિત પદાર્થોને મરણ કે જીવન હોવાનો સંભવ જ નથી. સ્વપ્ન જેવી અને સંકલ્પ જેવી ભ્રાંતિમાં મરણ કે જીવન કહેવાય જ કેમ? હે પુત્રી! જેમ સંકલ્પના પુરુષમાં જીવિત અને મરણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ શરીરમાં પણ જીવન અને મરણ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે.

લીલા બોલી: હે દેવી! તમે મને એવા નિર્મળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દીધો છે કે, તે સાંભળવાથી દૃશ્યરૂપી વિષૂચિકાનો રોગ શાંત થઈ જાય. હવે આ વિષયમાં મારા ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરીને કહો કે, 'એ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કેવો છે? તે કેવી રીતે કરવો જોઈએ? કેવી રીતે એ અભ્યાસ પુષ્ટ થાય? અને તે પુષ્ટ થયાથી કેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય?'

દેવી બોલ્યાં: ગમે તે સમયમાં પણ જે જે માણસ જે જે કાર્ય કરે છે, તે તે માણસનું તે તે કાર્ય અભ્યાસ વિના કદી પણ સિદ્ધ થતું નથી. જ્ઞાનનું ચિંતન કરવું, જ્ઞાનની વાતો કરવી; નહિ જણાયેલા અંશ એકબીજાને સમજાવવા અને જ્ઞાનમાં જ તત્પર રહેવું એને પંડિતો અભ્યાસ કહે છે. મનમાં ભલાઈવાળા અને વૈરાગ્યવાળા જે મહાત્માઓ સંસારનું બંધન ટાળવા માટે યત્નપૂર્વક વાસનાઓની ક્ષીણતા કરે છે, તેઓ જગતમાં વિજયી છે. જેમની બુદ્ધિ સર્વ પરિગ્રહના ત્યાગરૂપી ઝળકતા સૌંદર્યવાળા વૈરાગ્યરસથી રંગાયેલી છે અને જે આનંદને આપનારી છે, તેમને ઉત્તમ અભ્યાસી સમજવા. જેઓ જ્ઞાતાનો અને જ્ઞેયનો અત્યંત અભાવ કરવામાં યુક્તિઓથી અને શાસ્ત્રોથી યત્ન કરે છે, તેમને જ્ઞાનના અભ્યાસી જાણવા. આ દૃશ્ય જગત સૃષ્ટિના આરંભમાં મૂળે ઉત્પન્ન થયું જ નથી અને આ જે દેખાય છે તે તથા જે અહંભાવરૂપે છે, તે કદી પણ છે જ નહિ એમ જે ચિંતન કર્યા કરવું એ બોધનો અભ્યાસ કહેવાય છે. દૃશ્યનો બાધ થઈ જતાં રાગદ્વેષાદિકની અલ્પતા થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી જે આત્મરતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કહેવાય છે. દૃશ્યનું બાધિતપણું જાણ્યા વિના રાગ–દ્વેષાદિને જે અલ્પ કરવામાં આવે છે, તે તપ કહેવાય છે; પણ તે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. એ તપ તો રાગ–દ્વેષાદિને વૃથા રોકનાર દુ:ખને જ વિસ્તારે છે. દૃશ્યનો અત્યંત અભાવ સમજવો, એ જ જ્ઞાન છે અને એ જ બ્રહ્મ કહેવાય છે; એવા જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્વાણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ એ અભ્યાસ મહાન ફલદાયી છે. જેમ શરદઋતુમાં મોટી ઝાકળ વીખાઈ જાય છે, તેમ સંસારરૂપી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં, ચિત્તમાં પ્રવર્તેલી મોહરૂપી મોટી નિદ્રા પણ હિમના જેવાં શીતળ વિવેક તથા વૈરાગ્યરૂપી જળનાં નિરંતર સિંચનોથી અશેષે વીંખાઈ જાય છે. વાલ્મીકિમુનિ એટલું જ કહી રહ્યા તે સમયમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા તે વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનું નિત્યકૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા માટે ગઈ. પછી રાત્રિ સમાપ્ત થઈ અને સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં એટલે એ સભા શ્રવણ કરવા માટે ફરી પાછી વાલ્મીકિ પાસે આવી.

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायन्तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો ઉપાય અને અભ્યાસ' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ચોથો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ગમન

वसिष्ठ उवाच

इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वराङ्गने।
सुप्ते परिजने नूनमर्थांतःपुरमण्डपे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દૃઢ અને વિચિત્ર આગળિયાઓવાળાં દ્વારોના ગોખવાળા એ અંતઃપુરના મંડપમાં ચતુર ચિત્તવાળાં બીજાં સર્વે માણસો સૂઈ રહ્યાં હતાં, તે સમયે સરસ્વતીદેવી તથા લીલા——એ બે વીરાંગનાઓ પણ ચિમળાયેલી માળાઓથી તથા વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા શબના પડખામાં આસનો પર બેઠી. નિર્મળ, નિષ્કલંક અને સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રના જેવાં પોતાનાં મુખોથી તે બંને મંડપને શોભાવતી હતી અને પુષ્પોના સમૂહમાંથી નીકળેલા ઘાટા સુગંધથી ભરપૂર થઈ રહી હતી. તે રાત્રિએ ઉપર પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરીને તેઓ ત્યાંથી સમાધિના સ્થાનમાં ગઈ. ત્યાં જાણે રત્નના સ્તંભમાં કોતરેલી પૂતળીઓ હોય અને જાણે ભીંતમાં આલેખેલી પ્રતિમાઓ હોય, તેમ તે બંને નિશ્ચળ થઈને બેઠી. જેમ ચોમેર સુગંધને ફેલાવનારી બે કમલિનીઓ સાયંકાળે સંકોચ પામે, તેમ સંકોચ પામેલી એ બે સ્ત્રીઓએ સઘળી ચિંતાઓ છોડી દીધી. શરદ્ઋતુના વાયુવિહીન સમયમાં પર્વત ઉપર ઊતરેલી વાદળાંઓની બે પંક્તિઓની જેમ, તે બે સ્ત્રીઓ અત્યંત શાંત, શુદ્ધ અને ચલનરહિત હતી. જેમ કલ્પવૃક્ષની બે સુશોભિત લતાઓ, બીજી ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં આગલા રસને છોડી દે છે, તેમ તે બંનેએ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરીને સઘળાં બાહ્ય અનુસંધાનો છોડી દીધાં હતાં. 'હું કહું છું અને આ જગત છે,' એવી ભ્રાંતિરૂપી દૃશ્ય મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને તેનો અત્યંત અભાવ જ છે, એમ જ્યારે તેમના અનુભવમાં આવ્યું, ત્યારે તેમનો આ દૃશ્યરૂપી પિશાચ અત્યંત અસ્ત પામી ગયો. હે નિર્દોષ રામ! અમે તો 'જે આદિમાં હોતું નથી, તે વર્તમાનમાં પણ હોતું જ નથી.' એ સિદ્ધાંતથી જગતને મિથ્યા જ સમજેલા છીએ, તેથી કોઈ સમયે જગત દેખાય છે, તો તેને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું જાણીએ છીએ અને નથી દેખાતું તો તેને સસલાનાં શિંગડાં જેવું ગણીએ છીએ. જેમ પ્રલયકાળમાં અને સૂર્ય આદિ સમૂહોથી અત્યંત રહિત એવું આકાશ સ્વભાવથી કેવળ અને શાંત હોય છે, તેમ દૃશ્યનો અસ્ત થતાં એ બે સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી કેવળ અને શાંત થઈ ગઈ. ચિદ્રૂપ સરસ્વતીદેવી તે જ જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ફરવા લાગ્યાં અને માનુષી લીલા પણ જ્ઞાન અને ધ્યાનને અનુસરતાં બીજા દેહથી આકાશમાં ફરવા લાગી. ચિદાકાશરૂપ અને આકાશમાં ફરતારાં શરીરોવાળી એ બે સ્ત્રીઓ પ્રકટ થયેલ પૂર્વ સંકલ્પના સંસ્કારથી, એ ઘરના આકાશમાં જ એક વેંત જેટલા ભાગમાં ચઢીને ઊભી રહી. પછી વિનોદથી ચપળતાવાળી અને લલિત નેત્રોવાળી તે બંને લલનાઓ, વિષયોના જ્ઞાનનો વિષયોને અનુકૂળ કલ્પના કરવાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે ત્યાંથી દૂર આકાશમાં ગઈ. જોકે તેઓ એ જ મંડપમાં ઊભી હતી, તોપણ 'આપણે આકાશમાં ઊડીએ છીએ' એવી કલ્પનાવૃત્તિથી તેઓ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળા અત્યંત દૂર અંતરના આકાશમાં ચડી ગઈ. એ બે સખીઓ વાસ્તવિક રીતે ચિદાકાશમય શરીરોવાળી હતી, તોપણ પૂર્વે સંકલ્પિત કરેલા દૃશ્યના અનુસંધાનવાળા પોતાના સ્વભાવને લીધે પરસ્પરના આકારને જોઈને પરસ્પર ઉપર અત્યંત સ્નેહ કરવા લાગી. ૧—૧૬

दृश्यानुसन्धाननिजस्वभावादाकाशदेहे अपि ते मिथोऽत्र। परस्पराकारविलोकनेन बभूवतुः स्नेहपरे वयस्ये ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જ્ઞાનદેહાકાશગમન' નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં 'સરસ્વતી અને લીલા યોગથી સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને પહાડી ગામને જોવાની ઇચ્છાથી મંડપની અંદર જ પ્રતીત થયેલા મોટા આકાશમાં ગયાં.' એ કથા કહેવામાં આવશે.

સર્ગ ૨૪ મો*

વિચિત્રતા અને વિલાસોથી ભરપૂર આકાશનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

दूराद्दूरमभिप्लुत्य शनैरुच्चैः पदं गते।
हस्तं हस्ते समालम्ब्य यात्यौ ददृशतुर्नभः॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: દૂરથી પણ દૂર ઊડીને તેઓ ધીરે ધીરે ઊંચા સ્થાનમાં પહોંચી ગઈ અને એકબીજીનો હાથ ઝાલીને ચાલતી એ સખીઓ આકાશને નિહાળવા લાગી. એ આકાશ પ્રલયકાળના ગંભીર સમુદ્રની પેઠે અપાર નિર્મળ અંતરવાળું, કોમળ અને કોમળ પવનના સંયોગથી સુખ આપનારું હતું. તે સૌમ્ય, શૂન્યતારૂપ જળમાં નિમગ્ન કરીને બહુ આનંદ ઉપજાવનારું, અત્યંત શુદ્ધ, ગંભીર અને સજ્જનના મન કરતાં પણ અધિક પ્રસન્ન હતું. પછી તે બંનેએ દિશાઓમાં મેરુ આદિ પર્વતોનાં શિખરો પર રહેલા અને પૂર્ણ ચંદ્રના ગર્ભની પેઠે નિર્મળતા ધરાવનારાં વાદળાંના પુષ્ટ ઉદરરૂપ સ્વચ્છ મહેલમાં વિશ્રામ કર્યો. પછી તેમણે સિદ્ધોની તથા ગંધર્વોની મંદારમાળાઓની મહેકથી મનનું આકર્ષણ કરનાર અને ચંદ્રના મંડળમાંથી નીકળેલા સુખદાયી પવનમાં રમણ કર્યું. પછી ઘણી ગરમીનો નાશ કરનારાં, વીજળીઓરૂપી શતાં કમળોથી વ્યાપ્ત અને જળના સમૂહથી ભરેલાં મેઘમંડળરૂપી તળાવમાં તેમણે સ્નાન કર્યું. પછી જેઓમાં અનેક ભૂતલોના પર્વતો કમળના કંદના અંકુરની અણીઓ જેવા લાગતા હતા, એવી દિશાઓરૂપ સરસીઓ(તળાવડીઓ)માં તેમણે ભ્રમરીઓની પેઠે યથેષ્ટ રીતે ભ્રમણ કર્યું. પછી તેમણે ગંગાજીનાં ધીર ઝરણાંઓનાં ઊડતાં બિંદુઓવાળા અને વાયુથી ક્ષોભ પામેલા મેઘમંડળરૂપી મંડળને ફુવારાનું ઘર સમજીને તેમાં વિહાર કર્યો. પછી ધીરે ધીરે જતી અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિશ્રામ લેતી એ બે મનોમય શરીરવાળી સ્ત્રીઓએ લોકોની રચના આદિ મોટા આરંભોથી ભરપૂર થયેલું એક બીજું આકાશ દીઠું. એ આકાશ એવી રીતે સાથે રહીને એમણે કદી પણ જોયું ન હતું. બહુ ગંભીર હોવાને લીધે તે અનેક કરોડ બ્રહ્માંડોથી પણ પુરાય એમ ન હતું. ઊંચે ઊંચે એકબીજાની ઉપર ગોઠવાયેલાં વિચિત્ર આભરણો જેવાં જુદાં જુદાં વિમાનયુક્ત ભૂતલોથી એ આકાશ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વ્યાપ્ત હતું. ચારે બાજુ અવકાશોને પૂરી દેતા મેરુ આદિ મહાપર્વતોના માણિક્યમય ભાગોથી મધ્યભાગમાં તે પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓ જેવું લાગતું હતું. એ પર્વતોનાં મોતીમય શિખરોની કાંતિઓના સમૂહોથી તે હિમાલયના શિખરની જેમ શોભતું હતું. સુવર્ણમય પર્વતોનાં સ્થળોની પ્રભાઓથી તે સુવર્ણના સ્થળ જેવું દીપતું હતું. પર્વતોમાં રહેલા મોટા મરકતમણિઓની કાંતિઓથી તે લીલા ઘાસવાળી પૃથ્વીની પેઠે શ્યામ જણાતું હતું. જોનારને કે જોવાના પદાર્થોને જુદા જુદા દેખાવ ન આપે એવા ઉત્પન્ન થયેલા પ્રૌઢ અંધકારથી તે કાળાશમય હતું. કોઈ સ્થળમાં ત્યાં પારિજાતની લતાઓનાં વનો ઉપર અનેક વિમાનો ફરતાં હતાં, તેથી પાસે રહેનારાઓને તે વનોની મંજરી જેવું લાગતું હતું અને દૂર રહેનારાઓને તે વૈડૂર્યમણિની ભૂમિકા જેવું લાગતું હતું. એ આકાશમાં મનના સરખા વેગવાળા મોટા મોટા સિદ્ધ લોકો જવા-આવવાથી વાયુના વેગને પણ અટકાવી દેતા હતા. ત્યાં વિમાનોરૂપી ઘરોમાં બેઠેલી દેવતાઓની સ્ત્રીઓનાં ગાયનોનો અને વાજિંત્રોનો ઘોંઘાટ જામી રહ્યો હતો. ત્યાં ત્રૈલોક્યનાં ઉત્તમ પ્રાણીઓના સમૂહો ફરતા હતા, તેથી ભીડ જામી ગઈ હતી. ત્યાં દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં અનેક ટોળાં એકબીજાથી અદૃશ્યરૂપે રહીને ફરતાં હતાં. આસપાસના ભાગોમાં કુષ્માંડોનાં, રાક્ષસોનાં, અને પિશાચોનાં મંડળો ઊભાં હતાં. ત્યાં દેવતા-

*** આ ચોવીસમા સર્ગમાં અનંત બ્રહ્માંડોની વિચિત્રતારૂપ વિલાસોથી ભરપૂર અને લીલાના તથા સરસ્વતીના માર્ગરૂપ આકાશનું વર્ણન કરવામાં આવશે.**

ઓનાં વિમાનો આવહ અને પ્રવહ વગેરે વાયુઓના જેવા મોટા વેગથી આવ—જા કરતાં હતાં. ચાલ્યાં જતાં વિમાનોની સુસવાટીનો શબ્દ ત્યાં જાણે મૂઠીમાં પકડાઈ શકે એવો ઘાટો સંભળાતો હતો. વાયુના યંત્રરૂપી જ્યોતિશ્ચક્ર ગ્રહોના અને નક્ષત્રોના અત્યંત સંચારથી કંપ્યા કરતું હતું. પાસે રહેલા સૂર્યના તડકાથી તપી ગયેલા નાના-મોટા સિદ્ધો પોતપોતાનાં સ્થળો છોડીને દૂર જતા હતા. ત્યાં નાનાં વિમાનો સૂર્યથી બળી જતાં હતાં અથવા સૂર્યના ઘોડાઓનાં મુખોમાંથી નીકળતા પવન વડે દૂર ઊડી જતાં હતાં. લોકપાલ, દેવતાઓ તથા અપ્સરાઓના સમૂહોના સંચારથી અને તેઓનાં નેત્ર આદિ અંગોની ચેષ્ટાઓથી આકાશ ચંચળ થઈ ગયું હતું. ત્યાં દેવાંગનાઓની દાસીઓએ બાળવા માંડેલા ધૂપના ધુમાડાઓથી જાણે વાદળાં ચડયાં હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં દેવતાઓએ પોતપોતાના લોકમાં તેડેલી અપ્સરાઓ ઉતાવળથી તે તે લોકમાં જતી હતી અને તેમનાં કેટલાંએક આભરણો પડી જતાં હતાં. ત્યાં આકાશની નીલતા સામાન્ય સિદ્ધ લોકોના ઉગ્ર પ્રભાવને ઢાંકી દેનારા તમોગુણના બળ જેવી જણાતી હતી. ત્યાં બળવાન સિદ્ધલોકોની બળપૂર્વકની આવ—જાવને લીધે વાદળાં વીંખાઈ ગયાં હતાં અને પાસે રહેલા હિમાલય, મેરુ તથા મંદરાચલનાં શિખરો ઉપર વિસામો લેવા રહ્યાં હતાં. આથી તે પર્વતો જાણે વસ્ત્રો ઓઢીને બેઠા હોય એવા જણાતા હતા. ત્યાં ચારે બાજુ કાગડાઓ, ઘુવડો, ગીધો અને ગીધ પક્ષીઓ ટોળેટોળાં થઈને ઊડતાં હતાં. સમુદ્રમાં જેમ તરંગો નાચે, તેમ એ આકાશના પ્રદેશોમાં ડાકણોનાં ટોળાં નાચતાં હતાં. કૂતરાં, કાગડા, ઊંટ અને ગધેડાંનાં જેવાં મોઢાંવાળી અનેક યોગિનીઓ સેંકડો યોજન સુધી જઈને પાછી આવતી હતી.

સિદ્ધોનાં અને ગંધર્વોનાં જોડાં લોકપાલોની આગળ પણ ધુમાડાઓની પેઠે ધૂસરાં લાગતાં વાદળાંરૂપી મંદિરોમાં સુરતોત્સવ કરતાં હતાં. માર્ગમાં ચાલનારા લોકો સ્વર્ગમાં થતાં દિવ્ય ગાયનોથી તથા દિવ્ય સ્તોત્રોથી ઉન્મત્ત થતા હતા અને કામથી આતુર થતા હતા. નિરંતર ચાલ્યા કરતા જ્યોતિશ્ચક્રમાં સૂર્ય આદિની ગતિ ઉપરથી પખવાડિયાં આદિ કાળનું પ્રમાણ કરી શકાતું હતું. વાયુના સ્કંધોરૂપી ખાડાઓમાં આકાશગંગાનું જળ વહેતું હતું. દેવતાઓનાં બાળકો આશ્ચર્યોને જોવા સારુ વ્યગ્ર થઈને ફરતાં હતાં. વજ્ર, ચક્ર, ત્રિશૂળ, તલવાર અને સાંગો દેવતાઓરૂપે દેહધારી થઈને ફરતાં હતાં. કોઈ ઠેકાણે ભીંત વગરનાં ઘરો જોવામાં આવતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં નારદજી તંબૂરો લઈ ગાયન કરતા હતા. કોઈ સ્થળમાં પુષ્કરાવર્ત આદિ પ્રલયકાળના મેઘોએ વાદળાંના માર્ગમાં ભારે ગરબડ મચાવી હતી, તો કોઈ સ્થળમાં પ્રલયકાળના મેઘો પણ મૂંગા રહેવાથી ચિત્રમાં આલેખેલા જેવા દેખાતા હતા. કોઈ સ્થળમાં વાદળાં કાજળના ઊછળતા મોટા પર્વતો જેવાં સુંદર દેખાતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં ગ્રીષ્મઋતુના અંતસમયમાં વાદળાં સૂર્યનાં કિરણો લાગવાથી સોનાના રસ જેવાં સુશોભિત લાગતાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં દિશાઓ બળતી હતી અને તેના તાપથી આકાશ ધગી રહ્યું હતું. પૂર્વે રામાયણમાં ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર જે પ્રમાણે મેઘોને વરસતા વર્ણવ્યા છે, તે પ્રમાણે ત્યાં કોઈ સ્થળમાં મેઘો વરસી રહ્યા હતા અને તેઓ કાળાં વસ્ત્રો જેવા લાગતા હતા. વળી કોઈ સ્થળમાં જળના સમૂહ જેવી શૂન્યતા નિશ્ચળ સમુદ્રના જેવી ગંભીર જણાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં વિમાનો જાણે વાયુરૂપી નદીમાં ઘાસ અને પાંદડાં તણાતાં જતાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં નિર્મળ રીતે પ્રકાશતી શ્યામતા ઊડતા ભ્રમરોની પીઠ જેવી જણાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં વાયુથી ઊડતી અને પહાડી નદી જેવી લાગતી ધૂળથી ત્યાં ધૂસરપણું થઈ રહ્યું હતું, તો કોઈ સ્થળમાં વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની કાંતિરૂપ ત્યાં વિચિત્રતા થઈ રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં 'માતૃકા' કહેવાતી દેવીઓનાં મંડળો નગ્ન થઈને નાચતાં

હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં નિરંતર મદ્યપાનથી મત્ત રહેનારી યોગિનીઓ ધમાધમ મચાવી રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં શાંત અને વિશ્રાંતિ પામેલા મુનિઓ સમાધિ ધરીને બેઠા હતા, તો કોઈ સ્થળમાં કોલાહલ તથા ક્રોધાદિક નહિ હોવાથી સમતા હતી અને સાધુઓના ચિત્તના જેવી મનોહરતા હતી. કોઈ સ્થળમાં કિન્નરોનાં, ગંધર્વોનાં અને દેવાંગનાઓનાં મંડળો ગાયન કરતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં અનેક નગરો નિશ્ચળ દેખાતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં નગરો ગતિ કરતાં દેખાતાં હતાં. કોઈ સ્થળોમાં રુદ્રોનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં બ્રહ્માનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં માયાએ કરેલાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં ભવિષ્યકાળમાં નગરો થયાનું જણાતું હતું. કોઈ સ્થળમાં માયારચિત ચંદ્રસરોવરો ઊછળતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં સરોવરો હિમના જેવાં ઘટ્ટ થઈ ગયાં હતાં; કોઈ સ્થળમાં સિદ્ધલોકો ફરતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો, કોઈ સ્થળમાં સૂર્યનો ઉદય થયો હતો, કોઈ સ્થળમાં રાત્રિનું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું. કોઈ સ્થળમાં સંધ્યાકાળની વિચિત્રતા થઈ રહી હતી અને કોઈ સ્થળમાં ઝાકળથી ધૂસરતા પથરાઈ હતી. કોઈ સ્થળમાં હિમ જેવાં વાદળાંની ધવલતા વ્યાપી રહી હતી, કોઈ સ્થળમાં વરસાદ વરસતો હતો અને કોઈ સ્થળમાં લોકપાલ દેવતાઓ જાણે સ્થળની જેમ આકાશમાં જ બેઠા હતા. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોનાં ટોળાં ઊંચેનીચે જવામાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યાં હતાં; તો કોઈ સ્થળમાં એ ટોળાં પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં વ્યાકુળતાથી ફરતાં હતાં. કોઈ સ્થળનાં લાખો યોજન સુધી પણ પર્વતો માંડમાંડ મળે એમ હતું; કોઈ સ્થળમાં અટલ અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું અને કોઈ સ્થળમાં છીપરના ગર્ભ જેવું કઠણપણું જણાતું હતું. કોઈ સ્થળમાં અવિનાશી મહાન તેજ વ્યાપી રહ્યું હતું, કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી પ્રભા વ્યાપી રહી હતી અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્ર આદિનાં મંદિરમાં હિમના ગર્ભના જેવી શીતળતા પ્રસરી રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં આંખ આગળ દેવતાઓના અનુચરો દૈત્યોના ભયથી કલ્પવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉપાડીને લઈ જતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં દૈત્યોના પ્રહારોથી દેવતાઓનાં ઊંચાં ઊંચાં નગરો પડી જતાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ વિમાનોમાંથી પડી જતા હતા અને તેમનાં તેજથી જાણે અગ્નિની રેખા અંકાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં ઊગેલા સેંકડો કેતુઓના પરસ્પર અફળાવાથી ગિરદી થઈ રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં શુભ ગ્રહો ઊંચા ભાગના મંડળમાં ઊગ્યા હતા. કોઈ સ્થળમાં રાત્રિના જેવું અંધારુ વ્યાપી રહ્યું હતુ અને કોઈ સ્થળમાં દિવસના જેવો પ્રકાશ થઈ રહ્યો હતો. કોઈ સ્થળમાં વાદળાં ગાજતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં નિર્મળ વાદળાંઓ શાંત થઈને રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં વાયુથી વીંખાયેલાં ધોળાં વાદળાંના સમૂહો પુષ્પોની શય્યાઓ જેવા લાગતા હતા. કોઈ સ્થળમાં અત્યંત નિર્જનતા, શુદ્ધપણું, ઉપાધિરહિતતા, આનંદથી કોમળપણું, શાંતપણું અને સ્વચ્છપણું હતું, તેથી ત્યાં જ્ઞાની પુરુષના વિશાળ હૃદયના જેવી શોભા દેખાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં વાહનોરૂપી દેડકાંઓ ગળામાંથી શબ્દો કરતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં શૂન્યતારૂપી જળ ફેલાયાથી દેવતાઓના ક્યારાઓની ભ્રાંતિ થતી હતી. કોઈ સ્થળમાં મયૂર અને હેમચૂડ આદિ પક્ષીઓ વિનોદ કરતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં વિદ્યાધરીઓનાં અને દેવાંગનાઓનાં વાડનો બેઠાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં કાર્તિકસ્વામીના મયૂરોનું મંડળ વાદળાંઓ વિશે ઉદ્ધત નૃત્ય કરતું હતું અને કોઈ સ્થળમાં અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો બેઠા હતા. આથી ત્યાં લીલા ઘાસવાળા પ્રદેશોના જેવી હરિયાળી થઈ રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં યમરાજના પાડાના શરીર આગળ વાદળાં પણ નાનાં લાગતાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં ઘોડાઓના ઘાસના સમૂહની ભ્રાંતિથી કાળાં વાદળાંને ચાવવા લાગ્યા હતા. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં નગરો વ્યાપી રહ્યાં હતાં, કોઈ સ્થળોમાં

દૈત્યોનાં નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં પર્વતોને પણ ફાડી નાખે એવા પવનને લીધે એકબીજાનાં નગરો અપ્રાપ્ય હતાં. કોઈ સ્થળમાં મોટા પર્વતો જેવા ભૈરવો નાચતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં પાંખોવાળા પર્વતો જેવા વિનાયકો નાચતા હતા. કોઈ સ્થળમાં પર્વતો પાંખોથી ઊડીને પવનની ભારે ઘુઘવાટી કરતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ગંધર્વનગરો તથા દેવાંગનાઓનાં ટોળાં ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં ઊડતા પર્વતોમાંથી પડેલાં લાખો વૃક્ષો વાદળાંનાં છત્રો જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં માયાએ બનાવેલી આકાશ નદીઓનાં જળોથી શીતળતા થઈ રહી હતી. કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનાં કિરણોના આકર્ષણથી પવનો શીતળ અને સુખાકારી વાતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ઊના પવનથી બળી ગયેલાં ઝાડવાળા પર્વતો વાદળાં જેવા લાગતા હતા. કોઈ સ્થળમાં વાયુ અત્યંત શાંત થઈ જવાથી લેશમાત્ર પણ શબ્દ થતો ન હતો અને કોઈ સ્થળમાં પર્વતો જેવાં વાદળાંની સેંકડો શિખાઓ પ્રકટી હતી. કોઈ સ્થળનાં વર્ષાઋતુનાં ઉન્મત્ત અને ઘાટાં વાદળાં મોટો ગડગડાટ કરતાં હતાં, તો કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓના અને દૈત્યોના સમૂહો યુદ્ધ કરતા હતા. આથી ત્યાં જઈ શકાય એમ પણ ન હતું. કોઈ સ્થળમાં આકાશ—કમલિનીઓમાં રહેનારી હંસીઓ શબ્દ કરીને હંસોને બોલાવતી હતી અને કોઈ સ્થળમાં પવન આકાશગંગાના કાંઠાઓમાં ઊગેલી કમલિનીઓની સુગંધને લૂંટી જતી હતી. કોઈ સ્થળમાં સાક્ષાત્ ગંગા આદિ નદીઓની સ્થિતિને લીધે માછલાં, મગરો, કરચલા, શંખલા અને કાચબાઓ ઠેકતાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય પૃથ્વીના પછવાડેના ભાગ પર આવતો હતો, એટલે ઊંચે પ્રસરેલી પૃથ્વીની કાળી છાયાની ગતિથી ચંદ્રગ્રહણ થતું હતું. કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્રના પછવાડેના ભાગ પર આવતો હતો, એટલે (સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે ચંદ્ર આવવાને લીધે) પૃથ્વી પર સૂર્ય ઢંકાયેલો દેખાતાં સૂર્યગ્રહણ થતું હતું. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓએ માયાથી બનાવેલા પવનોને લીધે માયાની ફૂલવાડીઓ હાલતી હતી અને કોઈ સ્થળમાં પુષ્પોમાંથી પડતા મકરંદરૂપી હિમની વૃષ્ટિથી દેવાંગનાઓ ત્રાસ પામતી હતી. આમ જેમ ઊંબરાના ફળની અંદર જંતુઓ ભમે છે, તેમ તે આકાશમાં ત્રૈલોક્યનાં પ્રાણીઓ ભમતાં હતાં. તે સરસ્વતી અને લીલા એવાં બે ઊંચા આકાશમાં ફરીને પાછાં પૃથ્વી પર જવાને સજ્જ થયાં. ૧–૬૫

उदुम्बरोदरमशकक्रमभ्रमज्जगत्त्रयांतरगतभूतसञ्चयम् । विलंघ्य तद्वरललने खमुच्चकैर्महीतलं पुनरपि गन्तुमुद्यते ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી ' ગગનવર્ણન ' નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

સમુદ્રો, દ્વીપો અને બ્રહ્માંડનાં આવરણોયુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

नभःस्थलाद्गिरिग्रामं गच्छन्त्यौ कश्चिदेव ते । क्षितिचित्तस्थितं भूमितलं ददृशतुः स्त्रियौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આકાશમાંથી ઊતરીને પૃથ્વીના પહાડી ગામમાં જતી એ બે સ્ત્રીઓએ કોઈ એક ભૂતળ દીઠું. તે ભૂતળ સરસ્વતીએ લીલાને દેખાડવા ધાર્યું હતું. એ મોટું ભૂતળ બ્રહ્માંડરૂપી પુરુષના હૃદયકમળરૂપ હતું. તેમાં દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓ હતી, પર્વતોરૂપી ઘાટા કેસરાઓ હતા અને તેમાં મધુર આમોદ (હર્ષ તથા સુગંધ)નો સુંદર સમૂહ વ્યાપી રહ્યો હતો. તેમાં નદીઓરૂપી નાના કેસરાઓનો નાળ હતો અને હિમના કણોરૂપી મકરંદનાં બિંદુઓ હતાં; તેમાં રાત્રિરૂપી ભ્રમરીઓ ફરતી હતી અને પ્રાણીઓરૂપી મચ્છરો વ્યાપી રહ્યા હતા. તેની અંદર ઘણા ઘણા ગુણો (ભોગ્ય વસ્તુઓના ગુણો અને તંતુઓ) હતા અને જળનાં પૂર

* આ પચીસમા સર્ગમાં 'સાત સમુદ્રોથી, સાત દ્વીપોથી અને બ્રહ્માંડનાં આવરણોથી વીંટાયેલું અપૂર્વ ભુવન તેઓએ દીઠું' એ કથા કહેવામાં આવશે.

વહાવી રહેલાં પાતાળોરૂપી નાળનાં છિદ્રો હતાં. તેમાં રસની (શૃંગાર આદિની અને મકરંદની) ભીનાશ ફેલાઈ હતી અને ઉપર હંસ (સૂર્ય, હંસ) ફરતો હતો. દિવસના (બ્રહ્માના દિવસના અને લૌકિક દિવસના) પ્રકાશથી તે પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યું હતું અને રાત્રિમાં (બ્રહ્માની રાત્રિમાં તથા લૌકિક રાત્રિમાં) તે સંકોચ પામતું હતું. પાતાળરૂપી કાદવમાં ડૂબેલા શેષનાગ તે કમળનું નાળ હતું. કોઈ સમયે આધારભૂત સમુદ્રોના કંપવાથી દિશાઓરૂપી પાંખડીઓ કંપતી હતી. ત્યાં નીચે રહેલા પાતાળરૂપી નાળના ભાગમાં દૈત્યો તથા દાનવોરૂપી ઘણા ઘણા કાંટાઓ હતા. ત્યાં પોતાના વંશના બીજરૂપ અને સંભોગમાં સુકુમાર એવી દૈત્યોની સ્ત્રીઓના સમૂહરૂપી વેલ પર્વતોરૂપી મોટાં બીજોના મૂળભાગ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. એ ભૂતળરૂપી કમળમાં તેમણે જંબૂદ્વીપરૂપી મોટી ડોડી જોઈ. તેમાં નદીરૂપી નાના કેસરાઓ હતા અને નગરો તથા ગ્રામોરૂપી મોટા કેસરાઓ હતા. તેમાં હિમાલય આદિ કુલ-પર્વતોરૂપી સાત ઊંચાં બીજ શોભી રહ્યાં હતાં અને તેમાં વચમાં રહેલું મેરુપર્વતરૂપી બીજ જાણે આકાશને દબાવી દે એવું ઊંચું હતું. તેમાં સરોવરરૂપી હિમની કણીઓ હતી, વનો તથા જંગલોરૂપી પરાગ હતા અને સ્થળોના સર્વ પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોના સમૂહો ભ્રમરોના મંડળરૂપ હતા. સેંકડો યોજનોમાં વિસ્તાર પામેલા અને પ્રત્યેક પૂનમે વૃદ્ધિ પામનારા ચારે દિશાઓના સમુદ્રોરૂપી ભ્રમરોથી એ ડોડી વ્યાપ્ત હતી. દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓમાં રહેલા દેવ-લોકના સમૂહરૂપી ભ્રમરોથી તે ઘેરાયેલી હતી અને પ્રિયવ્રતના પુત્ર નવરાજાઓએ તેને નવ પ્રકારે વહેંચેલી હતી, તે લાખ યોજનના વિસ્તાર-વાળી હતી, રજરૂપી પરાગની કણીઓથી વ્યાપ્ત હતા અને અનેક દેશોના સમૂહરૂપ સ્થિર હિમના કણોવાળી હતી. જેમ ચૂડીથી હાથનું કાંડું વીંટાયેલું હોય છે, તેમ તે બહાર પોતાનાથી બમણા પ્રમાણ-વાળી ક્ષારસમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વળી ક્ષારસમુદ્રથી બહાર તે ક્ષારસમુદ્ર કરતાં પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને જગતરૂપી કનકની લતા સરખી શાકદ્વીપરૂપી ગોળ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. શાકદ્વીપથી બહાર તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી, તે નવીન દૂધથી ભરેલા ક્ષીરસમુદ્ર-રૂપ સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. ક્ષીરસમુદ્રથી બહાર તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણ-વાળી અને વિવિધ પ્રકારના લોકોથી શોભતી કુશદ્વીપરૂપ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી. કુશ-દ્વીપથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને દેવતાઓના સમૂહને તૃપ્ત કરનારી દહીંના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. દહીંના સમુદ્ર-થી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ક્રૌંચદ્વીપરૂપ રેખાથી, ખાઈથી રાજાની નવી નગરી વીંટાયેલી હોય તેમ વીંટાયેલી હતી. ક્રૌંચ-દ્વીપથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ઘીના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. ઘીના સમુદ્રથી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણ-વાળી અને મદ્યના સંબંધને લીધે પાપોથી ભરેલી શાલ્મલીદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. શાલ્મલીદ્વીપથી બહાર તેથી પણ બમણા પ્રમાણ-વાળી અને પુષ્પો સરખી ધોળી સુરાના સમુદ્રરૂપ રેખાથી જાણે શેષનાગની કાયાથી વિષ્ણુની કાયા વીંટાયેલી હોય તેમ વીંટાયેલી હતી. સુરાના સમુદ્ર-થી બહાર, તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પ્લક્ષદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. પ્લક્ષદ્વીપથી બહાર તે તેથી બમણા પ્રમાણવાળી અને હિમાલય-ના શિખર જેવી ધોળી શેરડીના રસના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. શેરડીના રસના સમુદ્રથી બહાર તે તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પુષ્કર-દ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ પુષ્કરદ્વીપથી બહાર, તે તેથી બમણા પ્રમાણવાળી મીઠા જળના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ જંબૂદ્વીપ-રૂપી ડોડીને મીઠા જળના સમુદ્ર પછી તેથી પણ દશગણા પ્રમાણવાળી, પાતાળમાં પહોંચ-નારી, પાતાળના એક માર્ગરૂપ, મહાભયંકર અને ખાડાઓના સમૂહરૂપ નીચાણવાળી સોનાની

ધરતીનો આંટો હતો. સોનાની એ ધરતી પછી તેથી પણ દશગણી ઊંચી ચારે દિશાઓમાં આકાશ પર્યંત પહોંચેલી, ખાડાઓના સમૂહથી ભય ઉપજાવનારી, અર્ધભાગમાં સૂર્યના પ્રકાશને લીધે અર્ધસંકોચ પામેલા અંધકારરૂપી નીલ-કમળોની પંક્તિઓવાળી તેમ જ અનેક પ્રકારનાં માણિક્યમય શિખરોનાં તળાવોમાં ઊગેલાં કલ્હારોથી, કુમુદોથી તથા પદ્મોથી શોભતી, લોકાલોક પર્વતરૂપ ઊંચી, મોટી તથા ઉત્તમ ગુણોવાળી માળા વીંટાયેલી હતી. આથી એ જંબૂદ્વીપરૂપ ડોડી જાણે ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીના કેશની ઉત્તમોત્તમ રચના હોય એવી લાગતી હતી. એ ડોડીને લોકાલોક પર્વત પછી સર્વે કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા 'અજ્ઞાતભૂતસંચાર' (જેમાં પ્રાણીઓનો સંચાર જણાતો નથી) એ નામના અરણ્યનો ફરતો આંટો હતો. એ અરણ્ય પછી સેંકડો કરોડ યોજનોના પ્રમાણવાળી સુવર્ણના જેવી અને બે ભાગવાળી બ્રહ્માંડની ઘાટી ભીંતનો ફરતો આંટો હતો. એ ભીંત પછી સર્વે કરતાં દશગણા અને આકાશની પેઠે શોભતા અપાર જળનો ચારે દિશાઓમાં આંટો હતો. જળ પછી સર્વે કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા અને મેરુ આદિ પર્વતોને પણ પિગળાવી નાખે એવી મોટી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિનો ફરતો આંટો હતો. અગ્નિ પછી સર્વે કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા મેરુ આદિ પર્વતોના સમૂહને પણ ખડની પેઠે તથા રૂની પેઠે ઉડાડી નાખે એવા મોટા મોટા પર્વતોને પણ ફાડી નાખે એવા બીજાઓના વેગને તોડનારા અને પદાર્થોના શૂન્યપણાને લીધે સુસવાટી વગરના એવા પવનનો ફરતો આંટો હતો. તે પવન પછી એ સર્વે કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા, એક આકારવાળા અને શૂન્યતાવાળા આકાશનો ફરતો આંટો હતો. એ પ્રમાણે સમુદ્રોથી, મોટા પર્વતોથી, લોકપાલોથી, દેવનોઓથી, નગરોથી, આકાશથી અને ભૂતળથી વ્યાપ્ત થયેલું બ્રહ્માંડનું એ ઉદર જોઈને લીલાઓ તુરત પૃથ્વીમાં પોતાના પ્રથમ ઘરના આધારરૂપ એવું તે ઊંડું પહાડી ગામ દીઠું. ૧—૩૫

इति जलधिमहाद्रिलोकपालत्रिदशपुरांबर-भूतलः परीतम् । जगदुदरमवेक्ष्य मानुषी द्राग् भुवि निजमंदिरकोटरं ददर्श ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ભૂલોકવર્ણન'
નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

લીલાને પોતાના ઘરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયું

वसिष्ठ उवाच

इति ते वरवर्णिन्यौ ततो ब्रह्मांडमंडलात् ।
निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद् ब्राह्मणास्पदम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે એ સ્ત્રીઓ પદ્મરાજાના વાસરૂપ બ્રહ્માંડના મંડળમાંથી નીકળીને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના વાસરૂપ તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી. ત્યાં બ્રહ્મવિદ્યાથી સિદ્ધ થયેલી અને લોકને અદૃશ્ય એવી એ બે સ્ત્રીઓએ પોતાનું જ ઘર દીઠું અને તેમાં તે બ્રાહ્મણને રહેવાનો મંડપ પણ દીઠો. તેમાં સઘળી દાસીઓ ચિંતાથી વિહ્વળ થઈ હતી, સર્વે સ્ત્રીઓનાં મુખો આંસુના પ્રવાહથી ભિંજાઈ ગયાં હતાં. અને લગભગ બધા લોકોનાં મોં લેવાઈ ગયાં હતાં. આથી એ ઘર ખરી પડેલી પાંખડીઓવાળા કમળ જેવું લાગતું હતું. તે ઓચ્છવહીણા નગર જેવું, અગસ્ત્યે જળ પી જઈને ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું, ગ્રીષ્મ-ઋતુના અગ્નિથી બળી ગયેલા બગીચા જેવું અને વીજળીથી બળેલા ઝાડ જેવું લાગતું હતું. તે વાયુથી તૂટેલાં વાદળાં જેવું, હિમથી બળેલા કમળ જેવું અને વાટ તથા તેલ અલ્પ રહેવાથી પ્રકાશરહિત થયેલા દીવા જેવું લાગતું હતું. ઘર-

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં પોતાના ઘરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયા પછી તથા તેઓના વિલાપ સાંભળ્યા પછી, ત્યાં જ ઊભેલી લીલા ઉપર સરસ્વતીએ અનુગ્રહ કર્યો એ કથા કહેવાશે અને જગતનું તત્ત્વ પણ કહેવાશે.

ધણીના વિયોગથી ભાંગ્યા ભાગ્યવાળું તે ઘર ખરી ગયેલા પાંદડાંવાળાં જૂનાં વૃક્ષોનાં વન જેવું, અનાવૃષ્ટિથી ધૂળમય થયેલા દેશ જેવું અને બારણે મોતના ટકોરા સંભળાતાં કરુણાકુલ થયેલી મુખ-કાંતિ જેવું થઈ ગયું હતું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી હે રામ! નિર્મળ જ્ઞાનનો લાંબો અભ્યાસ કરવાથી તે સુંદરી લીલા દેવની પેઠે સત્ય સંકલ્પવાળી અને સત્ય કામના-વાળી થઈ ગઈ. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, 'આ મારા બંધુઓ મને તથા સરસ્વતીને સાધારણ સ્ત્રીરૂપે દેખજો.' ત્યાં તો તે ઘરનાં સર્વે માણસોએ ઘરને ઝગમગ કરી મૂકતી અને જાણે લક્ષ્મી તથા ગૌરી હોય એવી એ બે સ્ત્રીઓને દીઠી. પગ સુધી પહેરેલી અને નહિ કરમાયેલી એવી અનેક પ્રકારની માળાઓથી શોભી રહેલી એ બે સુંદરીઓ જાણે વનને સુગંધમય કરનારી વસંત-લક્ષ્મીની જોડ હોય એવી લાગતી હતી. એ સ્ત્રીઓ સઘળી ઔષધિઓને, વનને તથા ગામને પોતાની સ્વચ્છ કાંતિથી ભરપૂર કરી મૂકતી હતી અને શીતળ તથા પ્રેમભરેલા સુખને ઉત્પન્ન કરતી હતી. આથી તે જાણે બે ચંદ્ર ઊગેલા હોય એવી લાગતી હતી. લાંબા કેશરૂપી લતાઓની પાસે ચપળતા ધરાવનારા નેત્રરૂપી ભ્રમરોવાળી એ બે સ્ત્રીઓ પોતાના શ્યામ અને શ્વેત કાંતિ-વાળાં કટાક્ષોથી જાણે નીલકમળો સાથે માલ-તીનાં પુષ્પોના સમૂહોને વરસતી હોય એવી જણાતી હતી. પિગળાવેલા સોનાના રસની નદીના પ્રવાહની પેઠે મનનું આકર્ષણ કરનારા પોતાના દેહની કાંતિના પ્રવાહથી તેમણે વનને સુવર્ણમય જેવું કરી મૂક્યું હતું. જાણે બ્રહ્માનંદ-રૂપ સમુદ્રના તરંગો જ હોય અને તે તરંગો જાણે શરીરોના સ્વાભાવિક કાંતિના વિલાસના હિંડોળા જ હોય, એવી એ બે સ્ત્રીઓ દેખાતી હતી. એ સ્ત્રીઓ પોતાની બાહુરૂપી લતાઓને અને રાતા હાથોને આમતેમ હલાવતી હતી, તેથી જાણે તેઓ નવનવાં અને સુવર્ણમય કલ્પ-વૃક્ષોની લતાઓના વનને ઉછાળતી હોય એમ લાગતું હતું. વણચોળાયેલાં અને વણકરમાયેલાં પુષ્પો તથા પલ્લવોના જેવી કોમળતાવાળા તેમ જ સ્થળકમળની પાંખડીઓ જેવી શોભાવાળા પોતાના ચરણોથી પૃથ્વીને અડયા વિના જ તેઓ ચાલતી હતી. સુકાઈ ગયેલાં અને ફિક્કાં પડી ગયેલાં તાડીઓનાં તથા તમાલોનાં વનોમાં એમના કટાક્ષોરૂપી અમૃત સિંચાવાને લીધે નવીન પલ્લવો ઉત્પન્ન થતા હતા. એ બે સ્ત્રીઓને જોઈને લીલાના પૂર્વજન્મના મોટા પુત્ર જ્યેષ્ઠ-શર્માએ તથા ઘરનાં બીજાં પણ સઘળાં માણસોએ 'વનની દેવીઓને પ્રણામ હોજો' એમ બોલીને તેમનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી. જેમ કમલિનીઓનાં બે કમળોમાં ઝાકળનાં ટીપાંની વૃષ્ટિ પડે, તેમ તે ઘરની અંદર લીલાના અને સરસ્વતીના ચરણોમાં તે કુસુમાંજલિ પડી. જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ બોલ્યા: 'હે વનની દેવીઓ! અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. તમે અમારાં દુ:ખનો નાશ કરવા માટે જ આવ્યાં છો; કારણ કે બહુધા બીજાઓનું રક્ષણ કરવું, એ જ મહા-ત્માઓનું કર્તવ્યકર્મ છે.' એમણે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પછી તે દેવીઓએ પ્રેમથી તેમને કહ્યું કે, 'જે દુ:ખથી તમે સૌ પીડિત થયેલાં જણાઓ છો, તે દુ:ખ વિષે તમે અમને વાત કરો.' એ પ્રમાણે દેવીઓનાં વચન સાંભળીને જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ લોકોએ તેમની આગળ વસિષ્ઠના અને અરુંધતીના મરણરૂપ પોતાના દુ:ખની વાત અનુક્રમથી કહી સંભળાવી.

જ્યેષ્ઠશર્મા બોલ્યા: હે દેવીઓ! અહીં પરસ્પર સ્નેહવાળાં, સર્વને માન આપનારાં, વંશનું સ્થાપન કરનારાં અને બ્રાહ્મણની મર્યાદાના સ્તંભરૂપ એવાં બ્રાહ્મણ જાતિનાં બે સ્ત્રી—પુરુષ રહેતાં હતાં. એ સ્ત્રી—પુરુષ અમારાં માતાપિતા હતાં. તેઓ હમણાં આ ઘરને, પુત્રોને, પશુઓને અને બાંધવોને છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે. આથી અમને આ સઘળું ત્રૈલોક્ય સૂનું લાગે છે. ક્ષણે ક્ષણે આ પક્ષીઓ આકાશમાંથી પોતાનાં શરીરોને પછાડે છે અને ભક્તિને લીધે

આ ઘર ઉપર બેસીને મધુર સ્વરોથી અમારાં માબાપનો શોક કરે છે. ગુફારૂપી મુખથી ગુરગુર શબ્દરૂપ વિલાપ કર્યા કરતો આ પર્વત અત્યંત વ્યાકુળ થઈને નદીઓરૂપી મોટી આંસુધારાઓ વહાવીને રડયા કરે છે. ઝરણાંઓના શબ્દોરૂપી ચીસો પાડતી, ઊના પવનોરૂપી નિસાસા મૂકયા કરતી અને મેઘરૂપી વસ્ત્રોથી રહિત થઈ જતી આ દિશાઓ અમારાં માબાપના શોકથી અત્યંત દુર્બળ થઈ ગઈ છે. ગામનાં સઘળાં માણસો પછડાઈ પછડાઈને સઘળાં અંગોમાં ઘવાઈ ગયાં છે. કરુણરસથી ભરેલી ચીસો પાડયા કરે છે, રાંક થઈ ગયાં છે, ઉપવાસ કર્યા કરે છે અને મરી જવાની ઇચ્છા કરે છે. વૃક્ષનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોમાંથી દિવસે તાપથી ગરમ થયેલાં હિમ-કણરૂપી આંસુનાં ટીપાંઓ ધરતી પર પડયા કરે છે. ધૂળથી ઘેરાયેલી અને લોકોની અવરજવર વિનાની થઈ પડેલી આ ગલી વિધવાની જેમ જાણે આનંદવિહીન અને શૂન્યહૃદય થઈ ગઈ છે. કોયલપક્ષીઓના તથા ભ્રમરોના શબ્દોરૂપી વિલાસ કરતી, ઝાકળની વૃષ્ટિરૂપ આંસુઓથી ભિંજાયેલી અને અત્યંત ઊના પવનોરૂપી નિઃશ્વાસથી રૂક્ષ થયેલી આ લતાઓ પોતાનાં પલ્લવોરૂપ હાથોથી છાતી તથા માથાંને કૂટયા કરે છે. તાપથી તપી ગયેલાં શરીરોવાળાં આ ઝરણાંઓ શોકને લીધે પોતાના શરીરોના સેંકડો ટુકડા કરી નાખવા માટે મોટા ખાડાઓની છીપરો ઉપર શરીરોને પડતાં મૂકે છે. આ અમારાં ઘરોનો સરસામાન વીંખાઈ ગયો છે, તેની લક્ષ્મી ઊડી ગઈ છે. સર્વ સ્થળે સૂનકાર વર્ત્યો છે અને સર્વત્ર ઘાટાં અંધારાં વ્યાપ્યાં છે. એવાં આ અમારાં ઘરો અવશ્ય અરણ્યરૂપ થઈ ગયાં છે. ભ્રમરોના શબ્દોથી વિલાપ કરતી આ ફૂલવાડીઓમાંથી અમને અપ્રિય લાગતો 'સુગંધ' નામનો દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે. આ ચૈત્રમાસનાં વૃક્ષોને વિલાસ આપનારી લતાઓ પણ પોતાનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોને સંકોચી લે છે, દિવસે દિવસે રસરહિત તથા દુર્બળ થાય છે. તૂટી પડે છે. જવામાં ઉતાવળી થયેલી, ઘણો કલ-કલાટ કરતી અને ધરતી પર લોટતી જતી આ નદીઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોને સમુદ્રમાં નાખવા સજ્જ થયેલી છે. આ વાવો પ્રથમ ઘણી ચપળતાવાળી હતી, પણ તે હમણાં મગતરું બેસવાથી જેટલું ચલન થાય તેટલું ચલન સુદ્ધાં કરતી નથી અને મનમાં આનંદને ઉત્પન્ન જ થવા નહિ દે એવા શોકની ભાવના કર્યા કરે છે. અમે ધારીએ છીએ, કે હમણાં અમારાં માત—પિતા આકાશને શોભાવતાં હશે; તેથી આકાશમાં કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને અપ્સરાઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં હશે. હે દેવીઓ! આ પ્રમાણે બન્યું છે, તો હવે તમે અમારા શોકનો નાશ કરો, કારણ કે મહાત્માઓનું દર્શન કદી પણ નિષ્ફળ થવું જોઈએ નહિ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પુત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કમલિની જેમ નમીને પોતાના પલ્લવથી પોતાના મૂળથી ગાંઠનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ લીલાએ નમીને પોતાના નમ્ર પુત્રના માથા ઉપર પોતાના હાથથી સ્પર્શ કર્યો. જેમ પર્વત વર્ષાઋતુ-ના મેઘનો સંબંધથી ઉનાળાના તાપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ્યેષ્ઠશર્માએ લીલાના હાથના સ્પર્શથી દુઃખના અને દુર્ભાગ્યપણાના સંકટનો ત્યાગ કર્યો. જેમ લોક અમૃતના પાનથી દુઃખરહિત અને લક્ષ્મીવાળા થાય છે, તેમ એ ઘરનાં સઘળાં માણસો તે દેવીઓના અવલોકનથી દુઃખરહિત અને શોભાવાળાં થયાં.

રામ બોલ્યા: એ લીલાએ પોતાના પુત્ર જ્યેષ્ઠશર્માને દેવીરૂપે દર્શન દીધું, પણ શા માટે જનનીરૂપે દર્શન ન દીધું? પ્રથમ મારા આ સંશયને મટાડો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે અજ્ઞાની માણસ કલ્પિત પૃથ્વી આદિના સમૂહરૂપે દેહને સ્થૂલ-ભૂતમય સમજે છે, તેની દૃષ્ટિમાં એ દેહ સ્થૂલ જ થઈ જાય છે; પણ જ્ઞાની માણસોને તો તે દેહ કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે. હે રામ! જેમ બાળકને તેની સામે ઊભેલો પુરુષ 'તે પુરુષ છે' એમ નહિ સમજાયાને લીધે ભૂત લાગે છે, તેમ

અજ્ઞાનીને આ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મિથ્યા છતાં પણ તેનું તત્ત્વ નહિ સમજાયાને લીધે તે સત્ય ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પૃથ્વી આદિરૂપે પ્રતીત થયેલા પદાર્થો 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં તેનું તત્ત્વ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. પિત્ત આદિ ધાતુઓના ક્ષોભને લીધે માથું ફરી ગયું હોય, તેવા મનુષ્યો સ્ફટિકમણિની ભાતને અવકાશરૂપ સમજે છે, તો તેને અવકાશરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે; એટલે તેઓ તે માર્ગે જવાનો ઉદ્યોગ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે, તો તેઓ બ્રહ્મરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં નગર શૂન્યરૂપ સમજવામાં આવે છે અને સમભૂમિ ખાડારૂપ સમજવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાન દશામાં બ્રહ્મ પૃથ્વી આદિરૂપ સમજવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલી ખોટી સ્ત્રી પણ પગ ચાંપવા આદિ કામ કરે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રતીત થયેલું આ ખોટું જગત પણ ક્રિયાઓ કરે છે. બ્રહ્મને પૃથ્વી આદિરૂપ સમજીએ, તો તે ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપ થઈ જાય છે. (પરમ ચૈતન્ય આપણા સમજવા પ્રમાણે વિવર્ત પામે છે એવો તેનો સ્વભાવ જ છે.) જેમ મૂર્ચ્છામાં પરલોક નહિ છતાં પણ કેટલાકને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં જગત નહિ છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. જેમ બાળક આકાશને જ પિશાચરૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની બ્રહ્મને જ જગતરૂપ સમજે છે. જેમ મરવા પડેલો માણસ આકાશમાં વનને દેખે છે, તેમ અજ્ઞાની બ્રહ્મમાં જગતને દેખે છે. જેમ માણસ ભ્રમમાં આકાશને કેશના કૂંડાળારૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ બ્રહ્મને જગતરૂપ સમજે છે. જેમ કોઈને આકાશમાં મોતીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને બ્રહ્મમાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ ત્રાસ પામેલા, મત્ત થયેલા, અર્ધી નિદ્રાવાળા અને વહાણમાં બેસીને જતા માણસો આકાશમાં જ ભૂત, વન અને વૃક્ષાદિને દેખે છે, તેમ જ તેને લીધે પલાયન આદિ ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસો બ્રહ્મમાં જ આ જગતને દેખે છે તેમ જ તે દેખવાથી ઘણી ઘણી ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે. બ્રહ્મમાં ભાવના પ્રમાણે જ તે તે પદાર્થોના આકારો સ્ફુરે છે અને તે આકારો ઘણા કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ પ્રતીત થાય છે. પણ વાસ્તવિક વિચારીએ તો તેમનું કોઈ નિયત જુદું રૂપ જ નથી. હવે લીલા તો યથાર્થ રીતે સમજતી હતી કે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ અને જે બ્રહ્મ છે તે જ કલ્પનાને લીધે મિથ્યા પ્રપંચરૂપે ભાસે છે. આથી પુત્ર સંબંધી સ્નેહ નહિ રહેવાને લીધે તેણે પુત્રને જનનીરૂપે દર્શન આપ્યું નહિ. ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મના જ બોધવાળા મુનિને ક્યાંથી, કેવી રીતે અને ક્યારે પુત્રો, મિત્રો અને સ્ત્રીઓ હોય? આ દૃશ્ય મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી અને જે પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મ જ છે; એવા ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા માણસોને રાગની કે દ્વેષની દૃષ્ટિ જ કેમ હોય? લીલાએ જ્યેષ્ઠશર્માના માથા ઉપર જે હાથ મૂક્યો હતો, તે તો આરંભ અને તે આરંભના બોધરૂપી શક્તિવાળા ચૈતન્યનું જ વિવર્તરૂપ ફળ હતું. હે રામ! અખંડ બોધરૂપી બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને અત્યંત શુદ્ધ છે. જેવી રીતની કલ્પના ઊઠે છે, તેવી રીતથી તે તુરત ભાસે છે; માટે સર્વ બ્રહ્માંડમાં જે કોઈ પદાર્થો છે, તે સઘળા બ્રહ્મથી ભિન્ન જ નથી. આપણે સ્વપ્નનાં અને સંકલ્પનાં નગરોમાં એવી રીતનો અનુભવ પણ કર્યો છે. ૧—૫૭

बोधो हि चेतसि तथैव तथा शुभातिसूक्ष्मस्तु खादपि तथातितरां विशुद्धः। सर्वत्र राघव स एव पदार्थजालं स्वप्नेषु कल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत् ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સિદ્ધદર્શન-હેતુકથન' નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વ-જન્મોનું સ્મરણ થયું

वसिष्ठ उवाच

तस्मिन् गिरितटग्रामे तस्य मण्डपकोटरे ।
अन्तर्धिमाश्वाश्रयतुस्तत्रस्थे यत्र ते स्त्रियौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી એ બે સ્ત્રીઓ તે પહાડી ગામની અંદર તે જ ઘરના મંડપમાંના આકાશમાં જ્યેષ્ઠશર્મા આદિની સમીપમાં રહેલી છતાં જ તુરત બીજા લોકોની દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. તે ઘરનાં માણસો 'હવે આપણા ઉપર વનની બે દેવીઓએ અનુગ્રહ કર્યો' એમ સમજી દુઃખરહિત થયાં અને તે પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગી ગયાં. પછી સંકલ્પમય શરીરવાળી સરસ્વતી-એ મંડપના આકાશમાં જ અંતર્ધાન થઈને રહેલી તે સંકલ્પમય શરીરવાળી અને વિસ્મયને લીધે કશું નહિ બોલતી લીલાને કહ્યું. લોકમાં જેમનાં સ્વપ્ન કે સંકલ્પ પરસ્પરને મળતાં આવે છે, તેમની તે સમયે પરસ્પર થયેલી વાતચીત (ઉષાના અને અનિરુદ્ધના પરસ્પર થયેલા સ્વપ્નની વાતચીતની પેઠે) ઉપયોગમાં આવે એવી થાય છે. તે જ પ્રમાણે લીલાની અને સરસ્વતીની એ વાતચીત પરસ્પરને કામ લાગે એવી થઈ. જેમ સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતો, નાડીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં પણ પરસ્પર વાતચીત થાય છે, તેમ લીલાને અને સરસ્વતીને પણ પૃથ્વી આદિ ભૂતો, નાડીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં પણ પરસ્પર નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

દેવી બોલ્યાં : હે લીલા! જે જાણવાનું હતું તે સઘળું તારા જાણવામાં આવ્યું છે અને જે જોવાનું હતું તે સઘળું પણ જોવાઈ ચૂક્યું છે. આ બ્રહ્મની સત્તા એવા પ્રકારની જ છે. હવે તારે બીજું કાંઈ પૂછવાનું હોય તો તે કહે.

લીલા બોલી : મારા મરી ગયેલા પતિ (પદ્મરાજા)નો જીવ જે સ્થળમાં રાજ્ય કરે છે, તે સ્થળમાં તે લોકોએ મને કેમ દીઠી નહિ અને અહીં મારા પુત્રે મને કેમ દીઠી?

દેવી બોલ્યાં : હે સુંદરી! હે પુત્રી! તે સમયે તને અભ્યાસ નહોતો, તેથી તારો દ્વૈતનો નિશ્ચય સંપૂર્ણ રીતે અસ્ત પામ્યો ન હતો. જે પોતે અદ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેને સત્યસંકલ્પ આદિ અદ્વૈતની ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત નથી. જે માણસ તડકામાં ઊભો હોય તેને છાયાના શીતળપણાનો અનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? તે સમયે અભ્યાસ નહિ હોવાથી તને 'હું લીલા છું' એવી ભાવના ટળી નહોતી, તેથી તારામાં સત્યસંકલ્પપણું હતું નહિ. હે સુંદરી! હમણાં તું સત્યસંકલ્પ થઈ છે, તેથી 'મારો પુત્ર મને દેખે' એવો તારો સંકલ્પ સત્ય થયો, હવે તું તે પતિની પાસે જઈશ, તો તેની સાથે આગળની પેઠે જ તારો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થશે.

લીલા બોલી : આ ઘરના જ આકાશમાં મારો પતિ વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. એ મરણ પામીને અહીં જ પદ્મરાજા થયો હતો. આ આકાશમાં જ બીજી પૃથ્વી ઉપર તેના સંસારની રાજધાની છે અને તે રાજધાનીમાં હું તેની રાણી હતી. અહીં જ અંતઃપુરમાં તે મારો પતિ પદ્મરાજા મરી ગયો. અને મરી જઈને પાછો આ અંતઃપુરના આકાશમાં જ પૃથ્વી ઉપર તે નગરમાં અનેક પ્રકારના દેશોનો સ્વામી એવો વિદૂરથ રાજા થયો છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યનો સઘળો વિવર્ત ક્ષણમાત્રમાં આ આકાશમાં જ થયો છે. હું ધારું છું કે, જેમ ડાબલામાં સરસવના સમૂહો રહે છે, તેમ આ ઘરના આકાશમાં જ સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. એ મારા પતિનો દેશ અહીં અત્યંત સમીપમાં જ હશે, એમ હું ધારું છું, તો અહીં કોઈ ખૂણામાં રહેલા એ દેશને હું જોઈ શકું તેમ કરો.

દેવી બોલ્યાં : હે પુત્રી! હે ભૂતળની અરુંધતી! તારા અનેક જન્મોમાં સેંકડો પતિઓ થઈ ગયા છે. તેમાં ત્રણ તો હમણાં જ થઈ ગયા

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં વિસ્મય પામેલી અને ફરીવાર પતિનું દર્શન કરવા ઇચ્છતી લીલાને સરસ્વતી-એ પ્રબોધ દેતાં લીલા પોતાના ઘણા જન્મોની વાત કરશે.

છે. તારા હમણાંના ત્રણ પતિઓમાં વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ભસ્મ થઈ ગયો છે, પદ્મરાજા અંતઃપુરમાં શબ થઈને પુષ્પમાં પડયો છે અને ત્રીજો હમણાં આ સંસારમંડળમાં રાજ્ય કરે છે. એ રાજા સંસારરૂપી મહાસમુદ્રમાં પડીને ભમ્યા કરે છે. એ ભોગોરૂપી કલ્લોલોમાં ગૂંચવાઈને વિક્ષેપ પામેલો છે, મેલી બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો છે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કાચબારૂપ થયો છે અને દેહાભિમાનથી સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે. તે વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજકાર્યોને વ્યગ્રતાપૂર્વક કર્યે જાય છે, તોપણ દેહાભિમાનને લીધે સૂઈ ગયો છે અને સંસારરૂપી ભ્રાંતિમાં ચેતતો નથી. તે 'હું ઈશ્વર છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું' એવી રીતની દુરભિમાનરૂપી અનર્થકારી દોરીથી બંધાઈને પરવશ થઈ ગયો છે. હવે હે સુંદરી! તને હું કયા પતિની પાસે લઈ જાઉં તે તું મને કહે. જેમ વાયુ સુગંધને એક વનમાંથી બીજા વનમાં લઈ જાય છે, તેમ હું તને તું જ્યાં કહે ત્યાં અહીંથી લઈ જાઉં. હે પુત્રી! એ સંસાર બીજો છે, બ્રહ્માંડરૂપી મંડળ પણ બીજું છે અને ત્યાં થતી વ્યવહારની પરંપરાઓ પણ બીજી જ છે. જોકે ચૈતન્યદૃષ્ટિથી એ સઘળાં સંસારમંડળો અહીં પડખામાં જ છે, તો પણ લૌકિક દૃષ્ટિથી તેઓ વચ્ચે કરોડો યોજનનું અંતર છે. એ સંસારમંડળોમાં કરોડો મેરુ અને મંદરાચળ પર્વતો રહ્યા છે. તેમનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો આ ચિદાકાશમાત્ર જ છે એમ જાણી લે. જેમ સૂર્યની પ્રભામાં અનેક ત્રસરેણુઓ સ્ફુરે છે, તેમ મહાચૈતન્યના પરમાણુ પરમાણુમાં અનેક બ્રહ્માંડો અવિચ્છિન્ન રીતે સ્ફુરે છે. જોકે બ્રહ્માંડો, દ્વીપ અને સમુદ્ર આદિ પ્રબળ આડંબરોથી ભરપૂર છે, તોપણ વિચારરૂપી તુલામાં ચઢાવી જોતાં તેઓ વડનાં બીજ જેવડાં પણ થઈ શકતાં નથી. જેમ અનેક જાતનાં રત્નોનો નિર્મળ પ્રકાશ, ભ્રાંતિથી આકાશમાં કોઈ વન જેવો પ્રતીત થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતો વિનાનું ચૈતન્ય જ, અવિદ્યા સંબંધી દૃઢ વાસનાને લીધે જગતરૂપે પ્રતીત થયું છે. જે પરમ ચૈતન્ય છે, તે પોતાનામાં જ આ જગત આદિરૂપે સ્ફુરે છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ કોઈ પણ વસ્તુઓ સૃષ્ટિના આરંભમાં મુદ્દલ ઉત્પન્ન જ થઈ નથી. જેમ તળાવમાં તરંગો થઈને વળી પાછા ફરી થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં વિચિત્ર આકારવાળા દિવસ આદિ કાળના વિભાગો તથા બ્રહ્માંડાદિ દેશો નાશ પામીને વળી પાછા ફરી થયા કરે છે.

લીલા બોલી: હે જગદંબા! તમે કહો છો તેમ જ છે. મને હમણાં એ બધું સાંભરે છે. મારો આ જન્મ તામસ કે સાત્ત્વિક નથી, પણ રાજસ છે. હું આ કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્માથી અવતરી છું, ત્યારથી અનેક યોનિઓમાં મારા આઠસો જન્મ થઈ ગયા છે. તે બધાનું મને અત્યારે સ્પષ્ટ સ્મરણ થયું છે. હું પૂર્વે કોઈ સંસારમંડળમાં વિદ્યાધરની વારાંગના હતી ને જેમ ભમરી કમળમાં ફરે છે, તેમ વિદ્યાધરના લોકમાં ફરતી હતી. પછી હું દુષ્ટ વાસનાઓથી મલિન થઈને, કોઈ સંસારમંડળમાં મનુષ્યની સ્ત્રી થઈ હતી. તે પછી હું બીજા સંસારમંડળમાં નાગરાજની કામિની થઈ હતી. તે પછી હું કદંબ, કુંદ, લીંબુ તથા કરંજના વનમાં રહેનારી, શ્યામ શરીરવાળી અને પાંદડાંનાં વસ્ત્રો પહેરનારી ભીલડી થઈ હતી. એ જન્મમાં હું વનની વાસનાને લીધે ધર્મને જાણતી નહોતી અને ઉદ્ધતપણાથી વર્તતી હતી; તેથી તે જન્મ પછી મને પાંદડાંરૂપી હાથવાળી અને પુષ્પોરૂપી નેત્રવાળી લતાનો અવતાર આવ્યો હતો. હું તે જન્મમાં એક પવિત્ર આશ્રમની લતા તરીકે અવતરી હતી. હું ત્યાં એક મુનિના સંબંધથી પવિત્ર થઈ હતી. પછી હું દાવાનળથી બળી ગઈ હતી અને ત્યાં જ રહેનારા એ મહામુનિની દીકરી થઈ હતી. તે પછી પુરુષપણું આપે અને સુખ આપે એવાં કર્મો પાકવાને લીધે હું સો વર્ષ સુધી સોરઠ દેશમાં મોટી સંપત્તિવાળો રાજા થતાં, રાજાના એ અવતારમાં મેં કેટલાંક દુષ્ટ કર્મો કર્યાં, તેથી તે પછી હું તાડીઓના વૃક્ષોવાળા જળમય દેશમાં

નવ વર્ષ સુધી નોળિયણ થઈ હતી અને તે અવતારમાં મારું અંગ કોઢથી બગડી ગયું હતું. હે દેવી! તે પછી મેં સોરઠ દેશમાં મોતને લીધે આઠ વર્ષ સુધી ગાયનો અવતાર ભોગવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં દુષ્ટ, મૂર્ખ અને બાળક એવા ગોવાળોના માર ખાધા હતા અને તેમને પછવાડે દોડાવવા આદિ વિનોદ પણ કર્યાં હતા. તે પછી વનની પૃથ્વીમાં મને પક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો. તે અવતારમાં વિનાકારણ વેર વધારનારા પારધીએ મારા ઉપર જાળ નાખી હતી. જ્ઞાની જેમ અધમ વાસનાઓને સાધનોના મોટા પરિશ્રમથી તોડી નાખે છે, તેમ મેં ઘણા પ્રયત્નોથી તે જાળને તોડી નાખી હતી. તે પછી મને ભમરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું ભ્રમરની સાથે પુષ્પોના કેસરાઓરૂપી શય્યાઓમાં વિશ્રામ લેતી હતી અને કમળોની કળીઓની અંદર બેસીને એકાંતમાં તે કમળોના કેસરાઓને ખાતી હતી. તે પછી મને મનોહર નેત્રોવાળી હરિણીનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. જન્મમાં મારાં મર્મસ્થળોમાં પારધીઓનાં બાણ વાગવાથી મારે ઊંચાં શિખરોવાળાં વનોના રમણીય પ્રદેશોમાં ભટકવું પડયું હતું. તે પછી મને માછલીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું સમુદ્રનાં મોજાંઓથી તણાતાં તણાતાં દિશાભૂલી ગઈ હતી અને મચ્છીમાર લોકની પાસે પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાં મચ્છીમાર લોકોએ મારા મોઢા ઉપર લાકડીનો ઘા કર્યો; પણ દૈવયોગે તે લાકડી પાણીમાં રહેલા એક કાચબાની પીઠના હાડકામાં વાગી અને વ્યર્થ ગઈ. આ મેં જોયું હતું. પછી મારો ભીલડીનો અવતાર આવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં 'ચર્મણ્વતી' નામની નદીના કાંઠે મધુર સ્વરથી ગીતો ગાયાં હતાં અને રતિક્રીડાને અંતે નાળિયેરીના રસનું મદ્ય પીધું હતું. તે પછી મને સારસપક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં પ્રેમભરેલી ભમરીની પેઠે નિશ્ચળ રહીને સત્કાર સહિત મધુર સ્વર કરતાં કરતાં યથેષ્ટ સુરતો ખેલીને મેં મને આધીન થયેલા સારસને સારી રીતે તૃપ્ત કર્યો હતો. તે પછી અન્ય અવતારમાં હું યૌવનને લીધે ચપળ મુખવાળી અને ચપળ નેત્રવાળી જન્મી હતી. તે અવતારમાં તાડીઓ તથા તમાલોની નિકુંજોમાં મેં મદભરેલા કટાક્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવના વિકારોપૂર્વક કાંતનું અવલોકન કર્યું હતું. તે પછી મને સ્વર્ગમાં અપ્સરાનો અવતાર આવ્યો હતો. જેમ કમલિની પોતાનાં સુંદર અંગોથી ભમરાઓને ઝટ રાજી કરે છે, તેમ મેં એ અવતારમાં સુવર્ણના રસના સમૂહની પેઠે શોભતાં મારાં અંગપંજરોથી દેવતાઓને ઝટ રાજી કર્યા હતા. એ અવતારમાં જ મેં મણિઓ, સુવર્ણો, માણિક્યો અને મોતીઓના સમૂહથી શોભતી પૃથ્વીવાળા મેરુ પર્વત ઉપર કલ્પવૃક્ષોનાં વનની અંદર યુવાનની સાથે રમણ કર્યું હતું. તે પછી મને કાચબીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું તરંગોથી વ્યાપેલા પ્રદેશોવાળી તથા ગુચ્છો અને લતાઓથી શોભતી સમુદ્રતીર ઉપરની એક વનગુફામાં લાંબા કાળ સુધી રહી હતી. તે પછી મને રાજહંસીનો અવતાર આવ્યો હતો, એ અવતારમાં મેં ઊંચા ઊછળતા તરંગોવાળાં તળાવોમાં મારાં પીંછડાંરૂપ ચંચળ વસ્ત્રો ઉપર કમળોની ભ્રાંતિથી બેઠેલા પ્રેમભર્યા ભ્રમરોને ઝુલાવ્યા હતા. અને એમ રાજહંસીપણું ભોગવ્યું હતું. એક વખત શીમળાના ઝાડનું એક પાંદડું પવનથી હાલતું હતું; તે ઉપર ઘણાં પતંગિયાં બેસીને ઝૂલતાં હતાં. તેમાંથી એક પતંગિયું છૂટું પડી ગયું અને ઘણી ભીડને લીધે તે પાંદડાં ઉપર પાછું બેસી શક્યું નહિ. આ મેં તે રાજહંસીના અવતારમાં મરવાના સમયે જોયું હતું. આથી મને રાજહંસીના અવતાર પછી પતંગિયાનો અવતાર આવ્યો હતો અને તે અવતારમાં હું ઘણા જ કંગાલપણાથી વર્તી હતી. તે પછી મને નદીને કાંઠે નેતરના ઝાડનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં ઊંચા ઊછળતા તરંગોવાળી પહાડી નદીના તરંગોના અગ્રભાગોના સ્પર્શથી મારે વારંવાર આમતેમ હાલવું પડયું હતું. તે

પછી મને ગંધમાદન પર્વતનાં કલ્પવૃક્ષોના સ્થાનમાં વિદ્યાધરીનો અવતાર આવ્યો હતો એ અવતારમાં મેં વિદ્યાધરોના કેટલાક કામાતુર કુમારોને મારા પગમાં નમાવ્યા હતા, તેમ જ ત્યાં જેમ ચંદ્રની કાંતિ ચંદ્રનાં પ્રતિબિંબોમાં આમતેમ ગોથાં ખાધા કરે છે, તેમ મેં પણ તેમના વિયોગથી આતુર થઈને, વિરહની શાંતિને અર્થે કપૂર વેરેલી સેજોમાં ઘણા કાળ સુધી ગોથાં ખાધા કર્યાં હતાં. સંસારરૂપી લાંબી નદીની ચંચળ લહેરોથી ઊંચીનીચી એવી અનેક સ્થિતિઓને હું પામી હતી અને તેથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું. આમ જેમ વાયુવેગી જાતની હરિણી પોતાનો અટકયા વિના વાયુના પ્રવાહને અનુસરવાનો સ્વભાવ હોવાથી ચારે બાજુ ભમ્યા કરે છે, તેમ હું પણ અનેક પ્રકારનાં હજારો દુઃખોથી ભરેલી યોનિઓમાં ભમી—ભટકી છું. ૧—૫૯

योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासु भ्रान्तं मयोन्नमनसन्नमनाकुलांग्या। संसारदीर्घसरितः चलया लहर्या दुर्वारवातहरिणीसरणक्रमेण॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જન્માંતરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો*

દશ્યનું મિથ્યાપણું અને પર્વત તથા પહાડી ગામનું વર્ણન

राम उवाच

वज्रांगसाराद् ब्रह्मांडकुड्यान्निबिडमण्डलात्। कोटियोजनसम्पुष्टात् कथं ते निर्गतेऽबले ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : કરોડો યોજનની જાડાઈવાળી, ઘાટી અને વજ્ર જેવી દૃઢતાવાળી બ્રહ્માંડની ભીંતમાંથી એ બે સ્ત્રીઓ શી રીતે નીકળી શકી હતી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બ્રહ્માંડ હતું જ કયાં? તેની ભીંત હતી જ કયાં? તેમાં વળી વજ્રના જેવી દૃઢતા હતી જ કયાં? કશું હતું જ નહિ. એ બે દેવીઓ તો અંતઃપુરના આકાશમાં જ ઊભી હતી. એ જ પહાડી ગામમાં અને તે જ ઘરના આકાશમાં 'વસિષ્ઠ' નામનો તે બ્રાહ્મણ રાજ્ય ભોગવતો હતો. તે જ મંડપના આકાશનો જે ખૂણો શૂન્ય હતો, તેને એ બ્રાહ્મણ રાજા થઈને ચાર સમુદ્રોરૂપી છેડાવાળું ભૂતળ દેખતો હતો. એ આકાશમાં ભૂતળ હતું, એ ભૂતળમાં રાજધાની હતી અને તે રાજધાનીના મોટા મહેલમાં તે અરુંધતી લીલા થઈને રહેતી હતી. તે જ લીલાએ સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી અને તેમને વશ કર્યા હતા. તેથી લીલા સરસ્વતીની સાથે ઘણાં આશ્ચર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા બ્રહ્માંડમાં આકાશનું ઉલ્લંઘન કરીને ગઈ હતી. તે બ્રહ્માંડ તે જ ઘરના ઉદરમાં એક વેંત જેટલા આકાશમાં હતું. એ. બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી અને પછી પહાડી ગામમાં પોતાના ઘરની અંદર આવી ઊભી રહી. જેમ શય્યામાં સૂતેલો એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જઈને બીજી શય્યામાં સૂએ છે, તેમ લીલા પણ એક બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી બીજા બ્રહ્માંડમાં જઈને ત્યાં પોતાના ઘરમાં આવી. એ સઘળું આભાસમાત્ર હતું, વાસ્તવિક રીતે તે આકાશની પેઠે શૂન્ય જ હતું. ત્યાં બ્રહ્માંડ હતું નહિ, સંસાર હતો નહિ, ભીંત આદિ હતું નહિ અને દૂરપણું પણ હતું જ નહિ. એ તો એનું વાસનામાત્રથી ઉલ્લેખવાળું ચિત્ત જ તેવા તેવા મનોહર આકારોથી સ્ફુરતું હતું, બાકી બ્રહ્માંડ કયાં છે અને સંસાર પણ કયાં છે? જેમ આકાશને જ હાલવાચાલવાના યોગથી વાયુરૂપ કલ્પી લેવામાં આવે છે, તેમ આવરણરહિત અને અંતરરહિત ચિદાકાશને જ તેમણે પોતાના ચિત્તથી બ્રહ્માંડરૂપ કલ્પી લીધું હતું. ચિદાકાશ સર્વકાળમાં અને સર્વ દેશમાં શાંત છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. તે પોતે જ ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને વિષે જગતરૂપે ભાસે છે. જે મનુષ્ય એના તત્ત્વને સમજે છે, તેને

* આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં દૃશ્ય પ્રપંચનું મિથ્યાપણું હોવાથી ચિદાકાશનું સત્યપણું કહેવાશે અને તે પછી પર્વતનું તથા પહાડી ગામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

એ જગત આકાશથી પણ વધારે સત્ય જેવું લાગે છે; અને જે મનુષ્ય તત્ત્વને જાણતો નથી, તેને જગત વજ્ર જેવું તથા પહાડ જેવું લાગે છે, જેમ સ્વપ્નમાં, ધરતી અંદર નગર અવિદ્યમાન છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત અવિદ્યમાન છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. જેમ નિર્જળ દેશમાં જળ મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે અને જેમ સુવર્ણમાં કંકણપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં દૃશ્યપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે. પછી હે રામ! એ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ લલિત આકારવાળી લલનાઓ સુમનોહર ડગો ભરતી ભરતી ઘરમાંથી બહાર નીકળી. ગામના લોકોથી અદૃશ્ય રહીને તે બંને મોઢા આગળના પર્વતને જોવા લાગી. તે પર્વત ગગનની ગુફાને ચૂમતો હતો અને જાણે સૂર્યના મંડળને અડતો હતો. એ પર્વતમાં અનેક વર્ણોવાળાં સઘળાં વિચિત્ર વનો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હતાં અને અનેક ઝરણાંઓના નાદની સાથે વનનાં પક્ષીઓ શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં. વિચિત્ર મંજરીઓના સમૂહો વડે ત્યાંનાં વાદળાંઓનું મંડળ પિંગળપણું લાગતું હતું.તે વાદળાં બહુ સુંદર દેખાતાં હતાં અને ત્યાં સ્વચ્છ ગુચ્છની લતાઓના અગ્રભાગો આગળ સારસ પક્ષીઓ વિશ્રામ લેતાં હતાં. નેતરનાં વૃક્ષોના પ્રબળ વિસ્તારથી ત્યાં સઘળી નદીઓના કિનારાઓ ઢંકાઈ ગયા હતા અને પવન શિલાઓના ખાડાઓમાં ઊગવાને લીધે વૃક્ષોને નહિ પહોંચી શકેલી લતાઓને કંપાયમાન કરતો હતો. જાણે આકાશરૂપી ભંડારની ભીંતો હોય એવાં વાદળાં ત્યાં અગ્રભાગમાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. શિખરો ઉપરથી પડતા નદીઓના લાંબા પ્રવાહો ત્યાં મોતીની માળાઓની પેઠે શોભતા હતા. વૃક્ષોનાં અનેક વનોને કંપાવનારો વાયુ નદીઓના કિનારાઓને ઘેરી લેતો હતો અને ત્યાં અનેક વનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રાંતભાગોની છાયાઓથી નિરંતર શીતળતા રહેતી હતી. પછી એ બે લલનાઓએ પર્વતમાં રહેલું તે સઘળું પહાડી ગામ જોયું. તે ગામ જાણે આકાશમાંથી પડેલા સ્વર્ગનો કકડો હોય એવું શોભતું હતું. એ ગામમાં પાણીની અનેક પરનાળો ગાજી રહી હતી, તેનાં ઘરો આગળનાં તળાવો જળથી ભરપૂર હતાં અને પોતાને રમવાના જળવાળા ખાડાઓમાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતાં હતાં. સઘળી કુંજો ચાલ્યાં જતાં ગાયોનાં ધણોના હુંકારોથી ગાજી રહી હતી. કુંજોમાં ગુચ્છોના સમૂહોવાળાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હતાં અને સઘળાં ઘાટાં લીલાં ઘાસવાળાં વનો છાયાથી હરિયાળાં હતાં. વૃક્ષોની ઘટાને લીધે વનોની અંદર સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રવેશ માંડ માંડ થતો હતો. છીપરોથી અને ઝાકળથી ધૂસરપણું લાગતું હતું, અને વૃક્ષોની શિખાઓમાં લાંબા મંજરીઓના સમૂહો જટાઓની પેઠે લટકતા હતા. શિલાઓનાં છિદ્રોમાં ધોધનાં પાણી પછડાવાથી મોતી જેવાં બિંદુઓ ઊડતાં હતાં અને તેથી એ જલધોધો મંદરાચળથી વલોવાતા ક્ષીરસાગરના જળનું સ્મરણ આપતા હતા. ફળોનાં અને પુષ્પોના મોટા ભારથી નમી રહેલાં આંગણાંના વૃક્ષો જાણે પુષ્પો આદિ પૂજાની સામગ્રી લાવીને ઘરના સેવક લોકોની પાસે ઊભાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. ઊછળતા તરંગોને લીધે ઘોંઘાટ કરાવતા પવનો રસભરેલાં વૃક્ષોને કંપાવી રહ્યા હતા અને તે વૃક્ષો પુષ્પોની વૃષ્ટિઓથી તે તે પ્રદેશોને ઘેરી લેતાં હતાં. ત્યાં મનુષ્ય આદિનો કોઈ ભય નહોતો, છતાં પણ સતત રીતે શિલાઓના સમૂહો ઉપરથી પડતાં જળનાં ટીપાંઓના શબ્દોથી પક્ષીઓ ભય પામતાં હતાં. અને છાનાં છાનાં ધીમાધીમા શબ્દ કરતાં હતાં. ઊછળતા તરંગોના સપાટાઓથી થાકી રહેલા અને જળબિંદુઓનો સ્વાદ લેવામાં આકુળ થયેલા હંસો, જાણે નદીમાં નક્ષત્રો ફરતા હોય એવા લાગતા હતા. જેમને શિરામણ પચી ગયું હોય એવાં બાળકો, ઊંચા તારોમાં બેઠેલા કાગડા તથા મીંદડા આદિ જોઈ 'રખે ને તેઓ ઝડપ મારશે' એવી શંકાને લીધે પોતાના આમીક્ષા-

(ઊના દૂધમાં દહીં નાખીને તૈયાર કરવામાં આવતું એક ભોજન)ને સંતાડી રાખતાં હતાં. ગામનાં બાળકોએ પુષ્પોના ટોપ અને પુષ્પોનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. ખજૂરી, લીમડા અને લીંબુ-ઓના વનની સમીપમાં શીતળતા જામી રહી હતી. અતસી જાતના ઝાડના રેસાઓનાં લૂગડાં વણીને પહેરનારી અને ભૂખથી દૂબળી થયેલી એવી ગામની હલકી વરણની સ્ત્રીઓ કાનમાં વૃક્ષોની મંજરીઓને ખોસીને ગલીઓમાં આમતેમ ફર્યા કરતી હતી. નદીના તરંગોના પરસ્પર અથડાવાના શબ્દથી લોકોને વાતો સાંભળવાનું પણ વસમું પડતું હતું. અનઆવડતને લીધે કામથી ડર્યા રહેતા કેટલાએક આળસુ લોકો એકાંતસ્થળોમાં બેસવા ઇચ્છતા હતા. જેમનાં મોઢાં, હાથ અને ખભા દહીંથી ખરડાયેલાં હતાં; જેમણે ગળામાં પુષ્પોની ઘાટી લતાઓને પહેરી હતી, જેઓ નાગાં હતાં અને જેઓ છાણથી ખરડાયેલાં હતાં એવાં બાળકો ત્યાં ચૌટાંઓમાં ભીડ કરીને રમતાં હતાં. નદીના કિનારાઓ પર લીલા ખડ-વાળી પૃથ્વીમાં ઊગેલી લતાઓને ઝૂલે ઝુલાવતા તરંગોએ, ત્યાં પાણીને આડે માર્ગે વહેવડાવ્યાં હતાં અને તેમની રેખાઓ રેતીના ભાગોમાં ઊઠી રહી હતી. દહીના અને દૂધના ઘાટા સુગંધથી મત્ત થયેલી માખીઓ તે પદાર્થો ઉપરથી માંડ માંડ ઊડતી હતી. માબાપને અધીન અને પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ખાવા લેવાનો કજિયો કરતાં બાળકો આંસુ પાડી રોઈ રોઈને થાકી જતાં હતાં. છાણથી ખરડાયેલી ચૂડીઓવાળી કેટલીએક સ્ત્રીઓ બીજી તેવી સ્ત્રીઓની સાથે વઢવાડ કરતી હતી. વઢવાડથી ત્રાસ પામેલી અને પોતાના છૂટી ગયેલા ચોટલાને સંભાળવામાં વ્યગ્ર થયેલી તે સ્ત્રીઓને જોઈને ગામના લોકો હસતા હતા. અન્નાદિકને લેવા સારુ પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી ઊડીને આવતા કાગડાઓને સારા માણસો, પુષ્પોથી કે પાંદડાંઓથી બિવડાવીને દૂર કરતા હતા. ઘરોના દ્વારોમાં અને ગલીઓની છીંડીઓમાં ચોરાદિ લોકો પેસે નહિ એટલા માટે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા હાથલા પાથરી રાખવામાં આવ્યા હતા. ઘરોનાં પડખાંઓની ખાડોમાં ઊગેલી કુંજો પ્રફુલ્લિત થઈ હતી અને તેમાંથી ઘૂંટી સુધી પગ ખૂંચી જાય એટલાં ફૂલો આંગણામાં નિત્ય પડતાં હતાં. આસપાસનાં જંગલોમાં ચમ-રીઓ અને મૃગોના સમહો ખડ ચરતા હતા અને ચણોઠીઓની નિકુંજોમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોમાં મૃગોનાં બચ્ચાંઓ સૂઈ રહ્યાં હતાં. અત્યંત ઊંઘી ગયેલાં વાછરડાં પોતાનો એક કાન હલાવીને માખીઓને ઉડાડતાં હતાં; દહીંથી ખરડાયેલા ગોવાળનાં ગલોફાં ઉપર માખીઓ બેસ્યા કરતી હતી. સઘળાં ઘરોમાં મધપૂડાઓ-માંથી માખીઓને દૂર કરીને મધનો સંચય કર-વામાં આવતો હતો. પ્રફુલ્લિત આસોપાલવનાં ઉપવનોમાં લાખથી રંગેલાં કાષ્ટોનાં વિહારગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં. બિંદુઓને વરસાવતા પવનથી નિરંતર ભીનાં રહેવાથી સઘળાં વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત સ્થિતિમાં જ દેખાતાં હતાં. ઘરો ઉપરનાં સઘળાં છાજનાં ખડો ઉપર કદંબની કળીઓ પડી હતી, તેથી જાણે તે ખડો તે કળીઓમાં પરોવાઈ ગયાં હોય, એમ લાગતું હતું. આડી આવતી લતાઓને કાપી નાખવાને લીધે અત્યંત પ્રફુલ્લિત થયેલા કેવડાઓના સમૂહોથી ચારે બાજુ ધવલતા વ્યાપી રહી હતી. પોતાનામાં પાણી વહ્યાં જતાં હતાં તેથી ત્યાં પરનાળોનો ગુરગુર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. મહેલોમાં પેસી ગયેલાં વાદળાં ગોખરૂપી ગુફાઓમાંથી પાછાં નીકળતાં હતાં. જળપૂર્ણ તળાવોમાં ઊગેલાં કમળો પૂનમના ચંદ્રોની પેઠે શોભતાં હતાં. લીલાં ખડવાળી નિર્મળ ભૂમિઓ વૃક્ષોની ઘાટી છાયાથી શીતળ રહેતી હતી. લીલાં ખડની ટોચ ઉપર લાગેલાં પાણીનાં ટીપાંઓમાં રાત્રે તારાઓનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં. નિરંતર પડતાં પુષ્પોના શીતળ મકરંદની વૃષ્ટિથી સઘળાં ઘરો ઉજળાં જ રહેતાં હતાં. વૃક્ષોમાં વિચિત્ર મંજરીઓની, પુષ્પોની, પલ્લવોની અને ઉત્તમ ફળોની ઘણી સંપત્તિ હતી. કેટલીએક સુવાસિની સ્ત્રીઓ ઘરની દેવડીની અંદર આવેલાં વાદળાંઓ-

માં સૂઈ રહી હતી. ઘરો ઉપર બેસતાં વાદળાંઓની વીજળીઓથી ઘરોની અંદર દીવાઓ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નહોતી. ગુફાઓમાંથી નીકળતા પવનના 'ભુંભું' શબ્દોથી મંડપોમાં મોટો ધુમકાર મચી રહ્યો હતો. ચકોર અને હારીત વગેરે પક્ષીઓ તેમ જ હરિણી વગેરે પશુઓના ચલનથી મંદિરો અત્યંત રમણીય થઈ રહ્યાં હતાં. પ્રફુલ્લિત થયેલાં પુષ્પોમાંથી નીકળતા ઘાટા સુગંધથી સંયુક્ત થયેલા અને મંદ મંદ રીતે આવવા લાગેલા પવનોને લીધે ઘર આગળનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં હાલતાં હતાં. કેટલીએક લલનાઓ લાવાં અને મેનાદિ પક્ષીઓને બોલવાનું શીખવવામાં લાગી ગઈ હતી. ત્યાં ચક્રવાક, કોયલ અને કાળી ડોકવાળા કાગડાઓનો કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો હતો. શાલ, તાડ, તમાલ અને કમળોનાં નીલ ફળોની પંક્તિઓ ચારે બાજુ જોવામાં આવતી હતી. લતાઓએ કંકણની જેમ સારી રીતે વીંટાઈને વૃક્ષોને શોભાવ્યાં હતાં. એ પર્વતનાં સ્થાનકો ચપળ પલ્લવોવાળી લતાઓથી ઘેરાયેલાં હતાં અને પ્રફુલ્લિત થયેલાં કદલ (કેળના પોટા) અને શિલીંધ્ર (બિલાડીના ટોપ) આદિ પુષ્પોથી મહેકમહેક થતાં હતાં; તેમાં તાડીઓનાં અને તમાલોનાં ડોલી રહેલાં પાંદડાંવાળા મંડપો હતા અને બગીચાઓનાં પ્રફુલ્લિત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી તે સ્થાનકો શીતળતાવાળાં હતાં. તેઓમાં રહેલાં ગાયોનાં ધણો પાણીમાંથી ઊતરતાં આકુળ થઈને 'હુંભાં, હુંભાં' શબ્દ કરતાં હતાં. નીલતાવાળાં ધાન્યોની અને પુષ્પોનાં સ્થળોની ત્યાં ભારે શોભા જામી રહી હતી. નદીઓના વેગ કિનારાઓ ઉપર ઊગેલાં વૃક્ષોના સમૂહથી ઢંકાઈ ગયા હતા અને ઘાટી રીતે પ્રફુલ્લિત થયેલી લતાઓના અગ્રો ચાંદરવા જેવા થઈ રહ્યા હતા. ઉપવનોમાં ડોલરોના મકરંદનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને સુગંધથી મદાંધ થયેલા ભમરોએ કમળને ઢાંકી દીધાં હતાં. કમળોની પંક્તિના પરાગથી આકાશનો ભાગ રાતો થઈ રહ્યો હતો. આમ એ સ્થાનકોએ પોતાની શોભાથી ઇન્દ્રનાં સ્થાનકોની શોભાને પણ હઠાવી દીધી હતી. વેગથી ચાલતી પહાડની નદીઓની ઘુઘવાટી સંભળાતી હતી. ડોલર જેવાં ધોળાં વાદળાંની કાંતિથી ચોમેર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. મહેલો ઉપર લતાઓના મંડપો પ્રફુલ્લિતપણાથી શોભી રહ્યા હતા. વિનોદમાં લાગેલાં કોયલ પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હતાં. યુવાન પુરુષો પ્રફુલ્લિત પુષ્પોની પાંખડીઓની શય્યાઓમાં સૂતા હતા. વિલાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાના પગ સુધીની માળાઓ પહેરી હતી. સર્વ સ્થળોમાં સુંદર નવીન અંકુરોની શોભા થઈ રહી હતી. શોભી રહેલી ઉત્તમ લતાઓના ઘેરાવાને લીધે યાચક લોકો અંદર જવામાં વ્યાકુળ થતા હતા. ઉત્પન્ન થયેલી કોમળ લતાઓ અને કમળો ચારે બાજુ ગીચ છવાયાં હતાં. ઘરો વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રોથી વીંટાઈ રહ્યાં હતાં. લીલાં ખડની ભૂમિઓમાં ઝાકળનાં ટીપાંઓરૂપી મોતીના હારો આનંદ આપતા હતા. મહેલ ઉપર બેઠેલાં વાદળાંઓની વીજળીઓથી સ્ત્રીઓ ગભરાતી હતી. ચારે બાજુ નીલકમળોની સુગંધ ફેલાઈ રહી હતી. લીલાં ખડ ખાવાને સજ્જ થયેલી ગાયો હુંકાર શબ્દોથી મનનું આકર્ષણ કરતી હતી. ઘરોનાં આંગણાંઓમાં વિશ્વાસ પામેલાં હરિણોનાં બચ્ચાં ફરતાં હતાં. ઝરણાંઓનાં ઘાટાં બિંદુઓ પડવાથી મેઘની ભ્રાંતિને લીધે મોર ભારે નાચ કરતા હતા. સુગંધીથી મત્ત થયેલા પવનથી સઘળો ખેદ દૂર થઈ જતો હતો. શિખરો ઉપર 'જ્યોતિર્લતા' નામની ઔષધિઓ દીવાઓની પેઠે પ્રકાશતી હતી, તેથી લોકો દીવાઓને ભૂલી જતા હતા. પક્ષીઓના અનેક માળાઓમાં પક્ષીઓ કોલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં. ચારે બાજુ ઝરણાંઓના કોલાહલથી માણસોની પરસ્પરની વાતો બરાબર રીતે સંભળાતી ન હતી. અને મોતીના સમૂહ જેવાં ઝરણાંઓનાં ટીપાં પડવાથી સઘળાં વૃક્ષો, લતાઓ, ખડો અને પલ્લવો શીતળ થઈ ગયાં હતાં. નિરં-

તર ઊઘડેલાં પુષ્પોથી પ્રકાશી રહેલાં એ ગિરિ-મંદિરોની અવર્ણનીય શોભાને કોણ વર્ણવી શકે એમ છે? ૧—૬૩

मुक्ताफलप्रकरसुंदरबिंदुपातशीताखिलद्रुमलतातृणपल्लवानाम् । लक्ष्मीमनस्तमितपुष्पविकासभाजां शक्नोति कः कलयितुं गिरिमंदिराणाम् ॥६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ગિરિગ્રામવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો*

લીલાને પૂર્વ ચરિત્રોનું સ્મરણ અને પુનઃ આકાશગમન

वसिष्ठ उवाच

तत्र ते पेततुर्देव्यौ ग्रामेतः शीतलात्मनि । भोगमोक्षश्रियौ शांते पुंसीव विदितात्मनि ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ શાંતિ આદિ સાધનોથી સંપન્ન અને આત્માને જાણનારા પુરુષને વિશે ભોગની લક્ષ્મી તથા મોક્ષની લક્ષ્મી એ બંને વિચરે, તેમ અંદર શીતળતાથી ભરેલા તે પહાડી ગામને વિશે એ બે દેવીઓ વિચરવા લાગી. એટલા કાળ સુધી અભ્યાસ રહેવાને લીધે લીલાનો દેહ શુદ્ધજ્ઞાનમય થઈ ગયો અને તેને તે ગામમાં ત્રણે કાળનું નિર્મળ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું. એ સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી એને પ્રયત્ન વિના જ પૂર્વનાં જન્મમરણ ઇત્યાદિ સઘળી સંસારની ગતિઓનું ભાન થયું.

લીલા બોલી: હે દેવી! તમારી કૃપાથી આ દેશનું દર્શન થતાં મને પૂર્વજન્મની સઘળી ક્રિયાઓનું અને તે પહેલાંના જન્મોની ક્રિયાઓનું પણ સંપૂર્ણ સ્મરણ થયું છે. પૂર્વજન્મમાં અહીં હું વૃદ્ધ, કૃશ અને ઉજ્જ્વલ એવી એક બ્રાહ્મણી હતી. મારા શરીરની સર્વ નસો ઉપર ઊપસી આવી હતી. ત્યાં સૂકા દર્ભોની અણીઓ વાગવાથી મારાં હાથપગ ખરસટ થઈ ગયાં હતાં. હું પતિના કુળની સ્થિતિ સાચવનારી પત્ની હતી. હું દૂધ દોહવામાં અને દહીં છાશ વલોવવામાં અત્યંત કાળજી રાખતી હતી. મને અનેક પુત્રો થયા હતા અને હું અતિથિઓને પ્રસન્ન કરતી હતી. હું દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની તથા મહાત્માઓની સેવા કરતી હતી અને દહીં તથા ઘી આદિ ગોરસોથી અંગે ખરડાયેલી રહેતી હતી. હું તવા, તપેલાં તથા કળશ આદિ વાસણોને તથા ઘરનાં બીજાં સાધનોને માંજ્યા કરતી હતી. હાથના કાંડામાં પહેરી રાખેલી મારી એકની એક કાચની બંગડી રાંધેલાં અન્નોની ઝીણી ઝીણી કણીઓથી ખરડાયેલી રહેતી હતી. હું જમાઈઓ, દીકરીઓ, જેઠ, દિયેર તથા સાસુ—સસરાનું સન્માન કર્યા કરતી હતી. વહુઓને તથા દાસીઓને આદિને હું 'તમે આ કામમાં બહુ વાર લગાડી તમે કેમ મોડું કર્યું?' એવા ઠપકા આપ્યા કરતી હતી અને કામકાજમાં નિરંતર વ્યગ્ર રહેતી હતી. જીવતાં સુધી ઘરની ચાકરી કરવામાં જ મારાં રાત્રિદિવસ ગયાં હતાં. 'હું કોણ છું અને આ સંસાર શું છે,' એવો વિચાર મને સ્વપ્નમાં પણ આવતો ન હતો. વેદિયા ઢોર જેવા અને અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મારા પતિ પણ મારી પેઠે જ કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા. મારું મન સમિધ, શાક, છાણ અને બળતણનો સંચય કરવામાં બહુ કાળજીથી લાગી રહેતું હતું. હું મારા દેખાઈ રહેલી નસોવાળા દૂબળા શરીરને ચોળાયેલા ધાબળાથી જ વીંટી રાખતી હતી. વાછરડીના કાનના મૂળમાં પડેલી ઈતડીઓ તથા જિંગોડાંઓને કાઢવામાં હું તત્પર રહેતી હતી અને ઘરના વાડામાં કરેલા શાકના ક્યારાઓને પાણી પાવા સારુ હું ઘરના માણસો પાસેથી પાણી ભરેલા ઘડા જલદી માગ્યા કરતી હતી. જળાશયોના કિનારાઓમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોને હું પોતાના હાથથી લાવીને વાછરડીને તૃપ્ત કરતી હતી. વારંવાર હું ઘરનાં બારણાં આગળ છાણ-

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં લીલાને પૂર્વ ચરિત્રોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયાની અને પાછું અનેક લોકથી શોભતા આકાશમાં લીલાએ તથા સરસ્વતીએ ગમન કર્યાની આ કથા કહેવાશે.

–માટીથી લીંપતી હતી અને તેમાં ગુલાલ આદિ રંગની વેલોની રચના કરતી હતી. ઘરનાં માણસોને નીતિ શીખવવા સારુ હું જરા નરમાશથી વઢયા કરતી હતી.જેમ સમુદ્રની ભરતી મર્યાદાને છોડતી નથી, તેમ હું મારી મર્યાદાના નિયમને કદી છોડતી ન હતી. મારું શરીર જીરણ પાંદડા જેવું થઈ ગયું હતું, માથું હાલવાને લીધે જાણે હું હિંડોળે બેસીને ઝૂલતી હોઉં એવી લાગતી હતી. મારો બીજો કાન બહેરો થઈ ગયો હતો, એટલે એક કાને જ હું કામ ચલાવતી હતી. હું હાથમાં લાકડી ઝાલીને ફરતી હતી અને મારી જીવનવૃત્તિ જાણે ધોકેથી મારવા જેવી જરાવસ્થાથી બીતી હોય તેમ શિથિલ થઈ ગઈ હતી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સરસ્વતીની સાથે પહાડી ગામમાં ફરતાં ફરતાં લીલા એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી અને વિસ્મય પામીને સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે તે તે સ્થળો અને માણસો આદિ બતાવવા લાગી.

લીલા બોલી : હે દેવી! આ મારી પાટલ વૃક્ષોના સમૂહથી શોભી રહેલી ફૂલવાડી છે. પ્રફુલ્લિત થયેલા લતામંડપોવાળી આ મારી સોપાલવની વાડી છે. આ મારો પાણીનો હોજ છે. એના કિનારા પરનાં ઝાડોમાં વાછરડાંઓને થોડીક ગાંઠ દઈને હું બાંધી રાખતી હતી. મારી 'કર્ણિકા' નામની વાછરડી છે અને એણે મારા વિયોગને લીધે ખાવાનું પણ છોડી દીધું છે. દુઃખને લીધે કામ કરવામાં અશક્ત થયેલી અને ધૂળથી ખરડાઈ ગયેલી આ બિચારી મારી પાણી ભરનારી છે. આંસુથી ભિંજાયેલાં નેત્રવાળી આ પાણી ભરનારી આજ આઠ દિવસ થયાં રોયા કરે છે. હે દેવી! હું અહીં જમતી હતી, અહીં વસતી હતી, અહીં બેસતી હતી, અહીં સૂતી હતી, અહીં પીતી હતી, અહીં દાન આપતી હતી અને અહીં ફળફળાદિ લાવીને એકઠાં કરતી હતી. આ જ્યેષ્ઠશર્મા નામનો મારો દીકરો ઘરમાં રોયા કરે છે. આ મારી દૂઝણી ગાય જંગલમાં લીલાં ખડ ચરે છે. મેં હોળીમાં બાળવા માટે શરીરની પેઠે પાંચ છિદ્રોવાળું અને લૂખી—ખારી માટીથી ઉપરના ભાગમાં લીંપેલું છાણાંનું આ જે મોઢવું કરી રાખ્યું છે, તે તમે જુઓ. જાણે મેં જ વાવીને ઉછેરેલી હોય એવી કડવી તુંબડીના વેલાઓથી ઘેરાયેલું અને જાણે નસોથી ઘેરાયેલું મારું જ બીજું શરીર હોય એવું આ મારું રસોડું છે, તે તમે જુઓ. જેમણે બાજુબંધને ઠેકાણે રુદ્રાક્ષની માળાઓ બાંધી છે, જેઓ પૃથ્વીનાં પ્રત્યક્ષ બંધનરૂપ છે અને જેમની આંખો રોઈ રોઈને રાતી થઈ ગઈ છે. તે આ મારા બંધુઓ અગ્નિને અને બળતણ નેલાવે છે, તે તમે જુઓ. આ નદીના તરંગો શિલાભર્યા અને જળથી ભરપૂર પ્રદેશમાં ગુચ્છોની પેઠે પછડાયા કરે છે અને કિનારાની લતાઓનાં પાંદડાંઓને તેમના આકાર પણ ન દેખાય એ રીતે પોતાનામાં ડુબાવી દે છે. તે આસપાસની લીલાં ખડવાળી ભૂમિઓમાં ઊગેલી ઉત્તમ લતાઓને છાંટાઓથી ભરી દે છે અને શિલાઓરૂપી પાટિયાં પછડાવાને લીધે ફીણવાળાં તથા કમળની સુગંધવાળાં બિંદુઓને ઉછાળ્યા કરે છે. તે ઊછળી ઊછળીને મધ્યાહ્નકાળનાં સૂર્યનાં કિરણોને પણ ઝાકળ જેવાં કરી દે છે. જુઓ, આ નદીના કિનારાનાં વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત પુષ્પોમાં ફરનારા ભમરાઓના નાદથી જાણે પોતે જ કોઈ ઉત્કંઠાથી શબ્દ કરતાં હોય એવાં લાગે છે. જુઓ, પાસે ઊગેલા ખાખરાઓનાં પ્રફુલ્લિત થયેલાં કેસૂડાંઓની કાંતિની ઝાંખી પડવાથી તે જાણે પરવાળાં હોય એવાં લાગે છે અને નિરંતર પુષ્પોના સમૂહનો ઉલ્લાસ કર્યા કરે છે. હવે આ જુઓ મારો ઘરનો માંડવો. એ ગામની નદીથી વીંટાયેલો છે. એ નદી ભારે કોલાહલ કરનારી છે, પાણીની ચકરીઓથી મત્ત થયેલી છે અને તેમાં તણાઈ આવતાં અનેક ફળોને લેવા સારુ ગામનાં બાળકો કૂદ્યા કરે છે. જળના ઊછળતા તરંગો પછડાવાથી એ ગૃહમંડપની શિલાઓ નિત્ય ધોવાયા કરે છે. ઘાટાં પાંદડાંવાળાં વૃક્ષોની ઘેરી છાયાથી એ મંડપ નિરંતર શીતળ રહે છે

અને પ્રફુલ્લિત થયેલી લતાઓ વીંટાવાથી તે સુંદર લાગે છે. એ મંડપના ગોખો પડતાં ફળોથી, પુષ્પોથી અને ગુચ્છોથી ઢંકાયેલાં રહે છે. આ મંડપમાં મારો પતિ જીવરૂપે ક્રિયાઓથી રહિત છતાં પણ ચાર સમુદ્રરૂપી કટિમેખલા-વાળી પૃથ્વીનો અધિપતિ થઈને રહ્યો છે. હા! મારા મનમાં સ્મરણ છે કે, આ મારા પતિએ હું તરત જ રાજા થાઉં તો ઠીક' એવી પ્રબળ વેગથી ઇચ્છા કરી હતી. હે પરમેશ્વરી! એ ઇચ્છા-ના પ્રબળ વેગને લીધે એ મારા પતિને આઠ દિવસમાં જ લાંબા કાળની પ્રતીતિ આપનારું સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય મળ્યું છે. આ ઘરના આકા-શમાં જ મારો પતિ રાજા થઈને રહ્યો છે, પરંતુ જેમ આકાશમાં રહેલો વાયુ દેખાતો નથી અને વાયુમાં રહેલી સુગંધ દેખાતી નથી, તેમ એ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. અહીં આ આકાશમાં જ અંગૂઠા જેટલા દૂર પ્રદેશમાં મારા એ પતિનું રાજ-નગર હોવું જોઈએ. તે નગર લૌકિક દૃષ્ટિથી કરોડો યોજનને છેટે ધારવામાં આવે છે. હે ઈશ્વરી! આપણે બંને જે આકાશમાં છીએ, તે જ આકાશમાં મારા એ પતિના હજારો પર્વતોવાળો વિસ્તીર્ણ રાજ્યપ્રદેશ છે પણ તે જોવામાં આવતો નથી; એ કોઈ મહામાયાનો પ્રભાવ છે. હે દેવી! હવે મને મારા પતિના નગરમાં જવાની ઇચ્છા થઈ છે; માટે ચાલો ત્યાં જઈએ. ઉદ્યોગી માણસને શું દૂર હોય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! લીલાએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને તે તુરત મંડપમાં દાખલ થઈ. ત્યાંથી તે સરસ્વતીની સાથે તે પક્ષિણીની પેઠે તલવાર જેવા શ્યામવર્ણ-વાળા આકાશમાં ઊડી. તે આકાશ તોડી પાડેલા અંજનના ઢગલા જેવું લાગતું હતું. એક આકાર-વાળા નિશ્ચલ સમુદ્રના જેવું સુંદર હતું. નારાયણના શરીર જેવું હતું અને ભમરાની પીઠના જેવી નિર્મળ કાંતિવાળું હતું. મેઘના માર્ગને, વાયુના સ્કંધોના પ્રદેશને, સૂર્યના માર્ગને, ચંદ્રના માર્ગને, ધ્રુવના લોકને, સાધ્યદેવતાઓના માર્ગને, સિદ્ધોના માર્ગને, સ્વર્ગલોકને, બ્રહ્મલોકને, વૈકુંઠલોકને, જગતનાં માતાપિતારૂપ શિવપાર્વતીના લોકને, શિવના સદેહ ભક્તોના લોકોને તથા દેહરહિત થઈને રહેનારા ભક્તોના લોકોને પણ મૂકી દઈને, એ બે સ્ત્રીઓ દૂર કરતાં પણ ઘણું ગઈ. બહુ દૂર જઈને લીલા પોતાના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપને કાંઈક ભૂલી ગઈ અને તે પાછું વાળીને ઉલ્લંઘન કરાયેલા આકાશપ્રદેશને જોવા લાગી. તો તેને નીચે ચંદ્ર, સૂર્ય કે તારાદિ કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તો કેવળ નિશ્ચળ, ગંભીર, દિશાઓનાં છિદ્રોને પૂરી દેનારું, પ્રલય-કાળના સમુદ્રના ગર્ભ જેવું અને શિલાના ગર્ભ જેવું ઘાટું અંધારું જ હતું.

લીલા બોલી: હે દેવી! આપણી નીચે સૂર્યાદિનું તેજ હતું, તે ક્યાં ગયું? અહીં શિલાના ગર્ભ જેવું દૃઢ અને મૂઠીમાં પકડી શકાય એવું આ જાડું અંધારું ક્યાંથી આવ્યું તે તમે મને કહો.

દેવી બોલ્યાં: હે પુત્રી! તું આ આકાશના આ દૂરદૂરના પ્રદેશમાં આવી છે, એટલે અહીં સૂર્યાદિનાં તેજ દેખાય જ નહિ. જેમ બહુ ઊંડી અંધારી ખાડમાં નીચે રહેલું પતંગિયું, ઉપર દૂર ઊભેલા મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, તેમ નીચે રહેલો તે સૂર્ય અહીંથી આપણા જોવામાં આવતો નથી.

લીલા બોલી: અહોહો! આપણે આ દૂરાતિદૂર પ્રદેશમાં આવ્યાં છીએ, એટલે નીચે રહેલો તે સૂર્ય પરમાણુની પેઠે જરા પણ દેખાતો નથી. હે મા! હવે પછીનો માર્ગ કેટલો છે, કેવો છે અને ત્યાં શી રીતે પહોંચાશે, હે દેવી! તે તમે મને કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાં: આ પ્રદેશ પછી આગળ જતાં બ્રહ્માંડનું ઉપલું પડ તારા જોવામાં આવશે, તે પડની રજની કણીઓમાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આવી રીતે જેમ બે ભમરીઓ પર્વતની ઘટામંડળવાળી ભીંતને પ્રાપ્ત થાય, તેમ પરસ્પર વાતો કરતી એ બે

સ્ત્રીઓ બ્રહ્માંડના ઉપલા પડને પ્રાપ્ત થઈ. જેમ પોલાણમાંથી અનાયાસે નીકળી જવાય છે, તેમ એ બે સ્ત્રીઓ તે બ્રહ્માંડના પડમાંથી અનાયાસે બહાર નીકળી ગઈ. જે વસ્તુમાં સાચાપણું સમજાયું હોય છે, તે વસ્તુ વજ્ર કરતાં પણ અધિક દૃઢ થઈ પડે છે; પણ જે વસ્તુ મિથ્યા સમજાઈને બાધિત થઈ હોય છે, એ વસ્તુ કાંઈ પણ દૃઢ લાગતી નથી. હવે આવરણરહિત વિજ્ઞાનને પામેલી લીલાએ તે પછી બ્રહ્માંડના પારમાં અત્યંત પ્રકાશતાં અને ચારે બાજુ ફરતાં વ્યાપેલાં જળ આદિ આવરણો દીઠાં. ત્યાં બ્રહ્માંડથી દશગણું પાણી હતું અને તે અખરોટના ફળની છાલની પેઠે બ્રહ્માંડને ફરતું વીંટાઈને રહેલું હતું. પાણી પછી તેથી દશગણું અગ્નિનું આવરણ હતું અને એ અગ્નિ પછી તેથી દશગણું વાયુનું આવરણ હતું. વાયુ પછી તેથી દશગણું આકાશનું આવરણ હતું અને એ આકાશ પછી તો શુદ્ધ ચિદાકાશ જ હતું. એ સર્વોત્તમ અને પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશમાં મધ્યની, આદિની અને અંતની કોઈ પણ કલ્પનાઓ વાંઝણીના પુત્રની વાતોની પેઠે ઉદય પામતી જ નથી. એ ચિદાકાશરૂપ પદ કેવળ છે, વ્યાપક છે, શાંત છે, અનાદિ છે અને ભ્રમરહિત છે. તે આદિથી, અંતથી તથા મધ્યથી રહિત છે અને પોતાના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપમાં રહે છે. હે રામ! એ નિર્મળ આકાશ એવું તો અપરિચ્છિન્ન છે કે તેમાં જો કદાચ ઉપરથી એક શિલા મોટા વેગથી કલ્પ સુધી નીચે પડયા જ કરે, નીચેથી ગરુડજી મોટા વેગથી કલ્પ સુધી ઊંચે ચઢયા જ કરે, અથવા માપવામાં સમર્થપણાનું અભિમાન ધરાવીને પવન બંને બાજુ સરખા વેગથી ચાલ્યા જ કરે, તોપણ તેઓ એના કોઈ છેડાને પામી શકે એમ નથી. ૧—૬૦

आकल्पमुत्तमबलेन शिला पतेच्चेत्तस्मिन् बलात् पतगराडपि चोत्पतेच्चेत् । तद्योजनं न लभते विमलेऽम्बरेऽतर्मा कल्पमेकजवगोप्यथ मारुतोऽपि ॥६०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાકાશવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

લીલાએ ચિદાકાશમાં અનંતકોટી બ્રહ્માંડો દીઠાં

वसिष्ठ उवाच

पृथिव्यप्तेजसां तत्र नभस्वन्नभसोरपि ।
यथोत्तरं दशगुणानतीत्यावरणान् क्षणात् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ત્યાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશનાં આવરણો હતાં અને એ આવરણો એકએકથી દશદશગણાં અધિક હતાં. લીલાએ તે સઘળાંનું ક્ષણમાત્રમાં ઉલ્લંઘન કર્યું અને તેણે પ્રમાણ વગરનું પરમ આકાશ દીઠું. તે પરમાકાશમાં તેણે આ બ્રહ્માંડ જેવાં બીજાં પણ અનંત બ્રહ્માંડો જોયાં. જેમ જાળીઓમાં પડેલા તડકામાં કરોડો ત્રસરેણુઓ જોવામાં આવે છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી સ્ફુરિત થયેલા, તેવાં જ આવરણોવાળા કરોડો સર્ગો તે આકાશમાં તેના જોવામાં આવ્યા. ચિદાકાશરૂપ સમુદ્રમાં અવિદ્યારૂપ જળ હતાં અને ચૈતન્યના દ્રવીભાવને લીધે તેમાં સર્ગોરૂપી અસંખ્ય પરપોટાઓ ઊઠયા હતા. ત્યાં તે તે જીવોની વાસનાઓ અનુસાર કેટલાંક બ્રહ્માંડો નીચે ઊતરતાં આવતાં હતાં, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ઉપર ચઢતાં જતાં હતાં, કેટલાંક બ્રહ્માંડો આડાં જતાં હતાં; અને કેટલાંક બ્રહ્માંડો સ્થિર થઈને રહ્યાં હતાં. જે જે જીવોની વાસના જે જે બ્રહ્માંડમાં જેવા જેવા પ્રકારથી ઉદય પામી હતી, તે તે જીવોનાં તે તે બ્રહ્માંડોનું તેવા તેવા પ્રકારનું રૂપ ઉદય પામ્યું હતું. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં બ્રહ્માંડોમાં કોઈ ઊંચું નથી, કોઈ નીચું નથી અને કોઈનું જવું—આવવું પણ થતું નથી. સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત કોઈ અખંડિત વસ્તુ તો બીજી જ છે અને તેની સત્તાથી જ સઘળાં બ્રહ્માંડો સત્તા પામ્યાં છે. જેમ બાળકને અનેક સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને વળી શાંતિ

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ ચિદાકાશમાં રજની કણીઓની પેઠે રહેલાં તેવાં અને તેવાં અનંતકોટી બ્રહ્માંડો જોયાની કથા કહેવાશે.

પણ થઈ જાય છે, તેમ અવિદ્યાથી ઊઠતા સંકલ્પોને લીધે પરમ ચૈતન્ય તે તે બ્રહ્માંડોરૂપે પ્રતીત થાય છે અને પ્રકટ થઈ થઈને વળી પાછાં તે તે બ્રહ્માંડોરૂપે શાંત પણ થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જ્યારે અધિષ્ઠાનમાં કોઈ નીચા, ઊંચા કે આડા વિભાગો નથી, ત્યારે તેમાં કલ્પનાથી પ્રકટ થયેલાં બ્રહ્માંડોમાં નીચા, ઊંચા અને આડા વિભાગો કેમ થવા સંભવે? કારણ કે અધ્યસ્ત પદાર્થો અધિષ્ઠાનની દિશાઓના ભાગોમાં જ રહે છે. એવા પ્રકારનો નિયમ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ અંધારાથી દૂષિત થયેલી આંખવાળાને આકાશમાં ઝીણા મોવાળાના જેવાં ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી દૂષિત થયેલાઓને અંત વગરના મહાચૈતન્યમાં આવરણવાળાં બ્રહ્માંડો પ્રતીત થાય છે. (આ રીતે જેમ આકાશમાં ગોળપણું નહિ છતાં પણ ચકરડાંઓમાં ગોળપણું પ્રતીત થાય છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં દિશાઓનો વિભાગ નહિ છતાં બ્રહ્માંડોમાં દિશાઓનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે.) આ બ્રહ્માંડમાં સર્વ પદાર્થો ઈશ્વરેચ્છાથી આમતેમ દોડયા કરે છે. તે પદાર્થો કાંઈ સ્વતંત્ર નથી. આવા બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વીના ભાગને નીચેનો જાણવો અને તેનાથી બીજાને ઉપરનો ભાગ જાણવો.અથવા જેમ ગોળ ઢેફાને દશે દિશાઓમાં વળગેલી કીડીઓના પગ ઢેફાને જ અડેલા હોય છે અને તે કીડીઓની પીઠ ઉપર આકાશ જ હોય છે, તેમ બ્રહ્માંડોમાં ચાલ્યા જતા સર્વે લોકોના પગ પૃથ્વીના ભાગોને જ અડેલા રહે છે અને તે લોકોને માથે આકાશ જ રહે છે. માટે પૃથ્વીના ભાગોને લઈને જ ઊંચા-નીચા પ્રદેશોની કલ્પના છે, પણ અધિષ્ઠાનના ભાગોને લઈને તે કલ્પના નથી. લીલાએ જે બ્રહ્માંડો જોયાં હતાં તે બ્રહ્માંડોમાંનાં કેટલાંકમાં પૃથ્વી વૃક્ષોથી તથા રાફડાઓથી જ વીંટાયેલી હતી અને તેમાં મનુષ્યો નહોતાં; તેમનું નિર્મળ આકાશ દેવતાઓથી કિંવા પુરુષોથી તથા દૈત્યોથી વીંટાયેલું હતું. જેમ અખરોટનું ફળ છાલની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ગામો, નગરો અને પર્વતો સહિત બ્રહ્માંડ પણ કલ્પનામાત્રથી આવરણોની સાથે જ ઉત્પન્ન થયું છે. જેમ વિંધ્યાચળના વનના અમુક પ્રદેશમાં અનેક હાથીઓ જોવામાં આવે છે, તેમ પરમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનંત ત્રસરેણુઓ જોવામાં આવે છે. સઘળું દૃશ્ય બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે, તે બ્રહ્મથી જ પ્રકટ થાય છે અને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. આ રીતે સર્વ દિશામાં સઘળા કાળોમાં અને સઘળી વસ્તુઓમાં બ્રહ્મ જ છે; તો એ બ્રહ્મથી મોટો કયો પદાર્થ હોય? પરમ પ્રકાશમય અને શુદ્ધ બોધમય એ બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રમાં 'બ્રહ્માંડો' નામના તરંગો નિરંતર ઉત્પન્ન થઈ થઈને લીન થયા કરે છે. સંકલ્પના ક્ષયથી જ ક્ષય પામનારાં એ બ્રહ્માંડોમાં કેટલાંએક તો અંદર ઉજ્જડ જ છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ચાલ્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મમાં કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ચાલ્યા જ કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડોની અંદર પ્રલય થાય છે, ત્યારે તેમની ભારે ઘુઘવાટી થાય છે. તે ઘુંઘવાટી સ્વાભાવિક મોહથી ઘેરાયેલા બીજા લોકોના સાંભળવામાં કે જાણવામાં પણ આવતી નથી જેમ વાવેલાં બીજોમાં ગર્ભમાં પાછળથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં ખાલી પડેલી પૃથ્વીઓમાં પાછળથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ તાપમાં હિમના કણો પીગળી જાય છે, તેમ કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં સૂર્ય, અગ્નિ, વીજળીઓ અને પર્વતો જગતનો પ્રલય કરીને પોતે પણ પીગળીને નાશ પામવા તૈયાર થાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો કલ્પના આરંભથી નીચે જ ઊતર્યા કરે છે, પણ હજુ સુધી તેમને કોઈ આધાર મળ્યો નથી; ત્યારે કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વીંખાઈ જઈને પાછાં તુરત જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આકાશમાં પ્રતીત થતાં ઝીણાં મોવાળાનાં ચકરડાંની પેઠે સ્થિરપણાથી રહ્યાં છે, ત્યારે કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વાસનાઓને અનુસરીને વાયુની પેઠે દોડતાં જ લાગે છે. વેદોમાં અને

શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માંડોનો પહેલો આરંભ જ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો થયો છે; તેથી તેઓમાં બીજા પદાર્થોનો અને શરીરનો આરંભ પણ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો જ થાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં બ્રહ્મા આદિ પુરુષ થયેલા છે, કેટલાંએકમાં વિષ્ણુ આદિ પુરુષ થયેલાં છે, કેટલાંએકમાં બીજાઓ આદિપુરુષ થયેલા છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આદિપુરુષ વિનાનાં જ છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વિચિત્ર આદિપુરુષોવાળાં છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો પશુ-પક્ષીઓથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાંએક મહા-સમુદ્રથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાંએક ઉત્પન્ન જ થયાં નથી. કેટલાંએક શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘાટાં જ છે, કેટલાંએક કીડાઓથી જ ભરેલાં છે, કેટલાંએક દેવતાઓથી ભરેલાં છે અને કેટલાંએક મનુષ્યોથી જ ભરેલાં છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સર્વદા ઘાટા અંધકારથી જ ભરેલાં છે અને તેઓમાં અંધકારને મળતાં જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સર્વદા પ્રકાશથી જ ભરેલાં છે અને તેમાં પ્રકાશને મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો ઉંબરાનાં ફળોની પેઠે મગતરાંથી ભરપૂર છે કેટલાં-એક બ્રહ્માંડો અંદર ઉજ્જડ જ છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો સ્પંદનરહિત પ્રાણીઓવાળાં જ છે. બીજા બ્રહ્માંડો તો વળી એવી સૃષ્ટિઓથી ભરપૂર છે કે, તે સૃષ્ટિઓ આકાશના મોટા પર્વતની પેઠે યોગી-ઓની કલ્પનામાં પણ આવતી નથી. એમની વચ્ચે જે પરસ્પરના અંતરરૂપ મોટું આકાશ છે, તે તો અત્યંત પથરાયેલું છે. વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ જીવતાં સુધી તેમાં ચાલ્યા જ કરે, તોપણ તેઓ તેનું માપ લઈ શકે એમ નથી. જેમ કાંડાને કડું વીંટાઈ રહે છે, તેમ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડને સઘળાં આવરણો વીંટાઈને રહ્યાં છે અને તેઓ પૃથ્વીની પેઠે સ્વાભાવિક આકર્ષણને લીધે એકબીજા-થી છૂટાં પડી જતાં નથી. બ્રહ્માંડોના વર્ણનમાં અમારી બુદ્ધિની જે શકિત હતી તે અમે દેખાડી મૂકયા છીએ; આથી વધુ જે કાંઈ છે તે નિશે અમારી બુદ્ધિ પહોંચતી નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન્! હવે જગત સંબંધી આથી વધારે વાત કરવાની મારી શકિત નથી. જેમ ભયંકર અંધકારથી ઘાટા એવા મહાન અરણ્યમાં મદોન્મત્ત પિશાચો એકબીજાના જોવામાં આવે નહિ એવી રીતે નાચ્યા કરે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એવા પરમ ચૈતન્યમાં એવી જ રીતે અનેકાનેક મોટાં બ્રહ્માંડો સ્ફુર્યા કરે છે. ૧ –૩૪

भीमांधकारगहने सुमहत्यरण्ये नृत्यन्त्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः । यक्षा यथा प्रविततै परमांबरेऽन्तरेवं स्फुरन्ति सुबहूनि महाजगन्ति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણના લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિચિત્રબ્રહ્માંડ-કોટિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

પદ્મરાજાનું અંતઃપુર તથા શૂર પુરુષનાં લક્ષણો અને સજ્જ થયેલું સૈન્ય

वसिष्ठ उवाच

एव माकलयंत्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात् । अंतःपुरं ददृशतुर्झटित्येव विनिर्गते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આગળ કહ્યા પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ પોતાના જગતમાંથી નીકળી અને નીકળતાં વેંત જ તેઓએ તુરત અંતઃપુર જોયું. અંતઃપુરમાં 'પદ્મ' નામના મહારાજાનું શબ પુષ્પોના સમૂહમાં ઢંકાઈને પડયું હતું અને એ શબના પડખામાં સમાધિસ્થ ચિત્તવાળું લીલાનું સ્થૂળ શરીર બેઠું હતું. શોકને લીધે રાત્રિ મોટી થઈ પડી હતી, એથી લોકો થોડી થોડી મહાનિદ્રાથી ઘેરાયા હતા, ત્યાં ધૂપ, ચંદન, કપૂર તથા કેસરનો મઘમઘાટ વ્યાપી રહ્યો હતો. એ સ્થળને જોયા પછી પતિના બીજા સંસારમાં જવાને ઉત્કંઠિત થયેલી લીલા

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પદ્મરાજાનું અંતઃપુર જોયાની, બીજું બ્રહ્માંડ જોયાની, શૂર પુરુષનાં લક્ષણોની અને સજ્જ થયેલાં સૈન્યોને જોયાની કથા કહેવાશે.

સંકલ્પમય દેહથી ત્યાં જ અને તે જ આકાશમાં ઊડી. પતિના કાંઈક વિસ્તાર પામેલા બીજા સંકલ્પમય સંસારમાં પેસવા માટે ઉત્સુક થયેલી તે લીલા બ્રહ્માંડના તે પડને તથા આવરણને ભેદીને સરસ્વતીની સાથે તેવાં જ બીજાં આવરણોવાળા બીજા બ્રહ્માંડમાં પેઠી. ત્યાં પેસતાં પતિનું મોહરૂપી કાદવના ખાબોચિયા જેવું સંકલ્પમય જગત તેણે જોયું. જેમ બે સિંહણો અંધારાથી અને વાદળાંથી કાદવમય લાગતી પર્વતની ગુફામાં પેસે, તેમ સંકલ્પમય શરીરોવાળી એ બે દેવીઓ તે સંકલ્પમય જગતમાં પેઠી. જેમ બે કીડીઓ પાકેલા કુણા બીલામાં પેસે, તેમ તે બંને સ્ત્રીઓ તે જગતમાં પેઠી. તેમ બીજા લોકોનું પર્વતોનું અને અંતરિક્ષનું ઉલ્લંઘન કરીને એ બે સ્ત્રીઓ પર્વતોનાં મંડળોથી તથા સમુદ્રોથી ભરપૂર મંડળમાં પહોંચી. ત્યાં મેરુપર્વતને શોભાવેલા અને નવખંડરૂપી નવ પાંખડીઓવાળા જંબૂદ્વીપમાં જઈ લીલાએ ભરતખંડમાં પોતાના સ્વામી પદ્મરાજાના બીજા અવતારરૂપ વિદુરથ રાજાનું રાજ્યમંડળ દીઠું. એ સમયમાં પૃથ્વીને શોભાવનારા તે દેશમાં, ખંડપતિ રાજાઓની સહાયતાથી વૃદ્ધિ પામેલો કોઈ 'સિંધુરાજ' નામનો રાજા સેના લઈને ચઢી આવ્યો હતો અને વિદુરથ રાજાએ પણ તેની સામે લડવાની તૈયારી કરી હતી. એ સંગ્રામનો આડંબર થયો, ત્યારે ત્રૈલોક્યનાં પ્રાણીઓ તે જોવા માટે આવ્યાં હતાં અને તેથી આકાશમાં ભારે ભીડ જામી હતી. તે બંને દેવીઓને આ સર્વના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય હતો. તેથી તેઓ નિઃશંક રીતે ત્યાં આવી હતી. ત્યાં તેમણે વાદળાંઓથી જાણે ઘેરાયેલું હોય તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવ, ગંધર્વ, સિદ્ધ આદિ લોકોથી ઘેરાયેલું તે સંગ્રામનું આકાશ જોયું. એ આકાશમાં સિદ્ધોના, ચારણોના, ગંધર્વોના તથા વિદ્યાધરોના ગણો ઘૂમતા હતા, તેમ જ શૂરવીર પુરુષોને વરી લેવાના ઉત્સાહથી સ્વર્ગલોકની ઘણી ઘણી અપ્સરાઓ ત્યાં ટોળે વળી હતી. ત્યાં ભૂતો, રાક્ષસો અને પિશાચો રુધિર પીવામાં તથા માંસ ખાવામાં ઉત્સુક થઈને નાચવા મંડયા હતા; જ્યારે વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ વીરલોકો ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવાને સારુ હાથમાં ઘણાઘણાં પુષ્પો લઈને ઊભી હતી. ત્યાં યુદ્ધ જોવાના ઉત્સાહવાળા વૈતાલો, યક્ષો અને કુષ્માંડો આયુધો પડે તો બચી જવાય એ માટે પર્વતોનાં શિખરોની ઓથ લઈ ઊભા હતા. જેટલામાં શસ્ત્રો ઊડવાનો સંભવ હતો તેટલા આકાશના ભાગમાંથી પ્રાણીઓના સમૂહો નાસી જતા હતા. વીરપુરુષો 'હું પુરુષ છું, હું પુરુષ છું' એવા અભિમાનથી ગરબડ મચાવી જોનારા લોકોને આનંદ આપતા હતા. ત્યાં તુરતમાં થઈ ગયેલા બીજા સંગ્રામોની પરસ્પરમાં વાતો ચાલી રહી હતી, તેમ જ વિનોદ કરવામાં, હાસ્ય કરવામાં અને વિલાસ કરવામાં ઉત્કંઠિત થયેલી સુંદર દેવાંગનાઓ ચામરો લઈને ઊભી હતી. યોગના બળથી શ્રેષ્ઠતા પામેલા મુનિઓ યોગશકિતથી પોતાનાં શરીરોને અદૃશ્ય રાખીને, જગતના કલ્યાણ માટે દેવતાઓની સ્તુતિઓ કરતા હતા; જ્યારે અપ્સરાઓ પોતાને મૂકીને રખે બીજા નવા પતિઓને વરે, એટલા માટે લોકપાલ દેવતાઓ તે અપ્સરાઓનાં સમયોચિત વખાણ કરતા હતા. ત્યાં સ્વર્ગને શોભાવે એવા વીરલોકોને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને માટે ઇન્દ્રના દૂતો આમતેમ ફરતા હતા; તે દેવતાઓએ શૂરલોકોને માટે ઊંચા ઐરાવતાદિ દિગ્ગજોને શણગારી રાખ્યા હતા. જે શૂરવીર લોકો રણમાં મરણ પામી દેવતા થઈને સ્વર્ગમાં આવે તેમને માન આપવા માટે ગંધર્વો અને ચારણો સજ્જ થઈને ઊભા હતા. શૂરલોકોને વરવામાં ઉત્સાહવાળી થયેલી દેવાંગનાઓ રણભૂમિમાં ઊભેલા ઉત્તમ સુરલોકોને કટાક્ષોથી જોયા કરતી હતી. વીરપુરુષોના બાહુદંડનું આલિંગન કરવામાં અત્યંત આસકિતવાળી ત્યાં હજારો દેવસુંદરીઓ ઊભી હતી અને ત્યાં શૂરપુરુષોનો શુભ યશ વ્યાપ્ત થવાથી સૂર્ય પણ ચંદ્ર જેવો થઈ ગયો હતો.